

॥ श्रीगोकुलेशो विजयते ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवतदशमस्कंधसुबोधिण्यां सात्त्विकफलप्रकरणम् ॥

सात्त्विक-ફલ-પ્રકરણ.

॥ अथैकोनविंशोऽध्यायः ॥ अध्याय आगणुत्रीसमे

→❁❁←

बलभद्रस्य सत्कीर्तिरध्यायद्वितयेन हि ॥

निरूप्यते ऋषिप्रोक्ता येनासौ सुस्थिरीभवेत् ॥१॥

એ અધ્યાયેથી બલભદ્રની સત્કીર્તિ ઋષિઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલી જણાવી છે કે જેથી તે સારી રીતે સ્થિર થાય. કા. ૧.

तीर्थाभिषेकाद् यज्ञाच्च ज्ञानस्याप्युपदेशतः ॥

कीर्तिर्जातानुभावाच्च माध्यस्थाच्चेति वर्ण्यते ॥२॥

તીર્થમાં અભિષેક થવાથી * યજ્ઞ (કરવા)થી *, વળી જ્ઞાનના ઉપદેશથી * અને પ્રભાવથી અને મધ્યસ્થપણથી (બલભદ્રની) કીર્તિ થઈ એવું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા. ૨.

विजयोऽयं यथा रामस्ततोऽध्याये निरूपितः ॥

रामस्य, कीर्तिरूपे च तद्भाता च तथाविधः ॥३॥

अतो भगवतो भृत्यास्तथ एकत्र रूपिताः ॥

જેવા બલભદ્ર (ભગવાનના સેવક) તેવો આ વિજય છે. તેથી બલભદ્રની કીર્તિ જણાવનારા અધ્યાયમાં કહેલો છે અને તેવા પ્રકારનો તેનો ભાઈ કહેલ છે. તેથી ભગવાનના ત્રણ સેવકો એક સ્થલે (આ અધ્યાયમાં) જણાવેલા છે. કા. ૩.

૧. 'જેથી' એટલે ઋષિઓએ પ્રસિદ્ધ કરવાથી, તે કીર્તિ સ્થિર થાય એવો અર્થ છે. (લે)
- * જૂઓ. ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૩૦ શ્લોક ૭, ૩૦ અને ૩૧.
૨. ભીમ અને દુર્યોધન યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે બલભદ્રે મધ્યસ્થ રહી ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૩૦ શ્લોક ૨૬-૨૭ કહેલા, પરંતુ જમાઈ તરીકે દુર્યોધનનો પક્ષ કરેલો નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)
૩. આ દંતવક ભગવાનનો 'વિજય' નામનો પાર્ષદ છે. જેમ બલભદ્ર શેષરૂપ હોઈ ભગવાનના સેવક છે, તેવી રીતે દંતવક પણ (પાર્ષદ હોઈ) સેવક છે, તેથી બલભદ્રની કીર્તિ જણાવનારા આ અધ્યાયમાં તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. (લે)
૪. તેનો (એટલે દંતવકનો) ભાઈ વિદુરથ પણ તેના પ્રકારનો એટલે ભગવાનનો સેવક જ છે, એવો અર્થ છે. આને પણ ભગવાને મુક્તિ આપેલી છે એમ ૨-૭-૩૪ ઉપરથી જણાય છે. (લે)

તે પૈકી આરંભમાં ભગવાનની ક્રિયાશક્તિનું કિત્તમપણું દર્શાવવા દંતવકના વધનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, અને દંતવક પણ ભગવાનનો સેવક હોવાથી તેની મુક્તિ ભગવાને કરવી જોઈએ, તેથી અવતારના પ્રયોજન તરીકે (તેની મુક્તિનું) વર્ણન કરવામાં આવે છે. ગયા અધ્યાયના અંતે ‘દંતવક આવ્યો’ એમ કહેલું છે. તે કયા પ્રયોજનથી કેવા પ્રકારે (આવ્યો) તે વિસ્તારથી કહેવામાં આવે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

શિશુપાલસ્ય શાલ્વસ્ય પૌન્ડ્રકસ્યાપિ દુર્મતિઃ ॥

પરલોકગતાનાં ચ કુર્વન્પારોક્ષ્યસૌહદમ્ ॥૧॥

एकः पदातिः संरुद्धो गदापाणिः प्रकम्पयन् ॥

पद्भ्यामિલાं महाराज महासत्त्वो व्यदश्यत ॥૨॥

હે મહારાજ! પરલોકમાં ગએલા શિશુપાલ, શાલ્વ અને વળી પૌન્ડ્રકની (તેઓના) અભાવમાં મિત્રતા જણાવતો દુષ્ટબુદ્ધિવાળો એકલો, પગપાળો, ઘણો ક્રોધ પામેલો, હાથમાં ગદાવાળો, પગેથી પૃથ્વીને કંપાવતો મોટો પ્રાણી જેવામાં આવ્યો. ૧-૨.

જેમ પતિના કારણે પ્રવૃત્ત થએલી પત્ની તેનું મરણ થતાં પોતેજ મરણ પામે છે, તેમ શિશુપાલ વિગેરેના કારણે તેનો મિત્ર (દંતવક મરણ પામ્યો). આ (દંતવક) જાણતો હોવા છતાં મરવા માટે જ આવ્યો, કારણ કે આ મરણ પામવાથી તેઓનું ભત્રું થવાનું ન હતું, છતાં પણ (આ) દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હોવાથી આણે તેમ કયું. (મરણ પામ્યો). તે પૈકી શિશુપાલ રાજસ હતો. દંતવક (શાલ્વ?) તામસ હતો, પૌન્ડ્રક સાર્વિક હતો. ‘અપિ’ ‘વળી’ શબ્દથી એવા પ્રકારના ઘણાંએનો સમાવેશ કરેલો છે. વળી ‘જેઓની દુર્ગતિ થએલી હોય તેઓનો ઉદ્ધાર કરવા પતિમિત્રતા મરણ પામે છે’ એમ કહેવામાં આવે, તો (તેમ નહતું એમ જણાવવા) ‘પરલોકમાં ગએલા’ વિશેષણ યોજેલું છે. તેઓ ભગવાનના હાથથી મરણ પામેલા હોવાથી તેમને પરલોક પ્રાપ્ત થએલો. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે પરલોકમાં) નહિ ગએલાની અથવા મોક્ષ પામેલાની (મિત્રતા જણાવતો દેખાયો). મિત્રતા તેઓના જાણવામાં આવેલી હોય તો તેઓનું ભત્રું કરનારી થાય, આહુ પ્રસંગમાં તેઓના અભાવમાં પણ આણે (મિત્રતા) કરી, એમ ‘અભાવમાં મિત્રતા (જણાવતો)’ શબ્દથી કહેલું છે. ૧.

જ્યારે મરવાનું જ ઇચ્છેલું છે ત્યારે સાહાય્ય કરનારનું શું પ્રયોજન? એવા વિચારથી ‘એકલો’ (અને) તે પણ ‘પગપાળો’, અને જો ક્રોધ થએલ ન હોય તો નાસી જવાય, તેથી ‘ઘણો ક્રોધ પામેલો’ (આવ્યો). સમીપમાં

ગદાથી યુદ્ધ થાય, તેથી તરત મરણ પામવાના (વિચારથી 'હાથમાં ગદાવાળો' આવ્યો). છતાં પણ 'ભગવાન મને હણશે નહિ' એવી શંકા કરીને (ભગવાન) હણે તે માટે 'પગોથી પૃથ્વીને કંપાવતો (દેખાયો)' એમ કહેલું છે. 'હિ મહારાજ!' એ સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે તેવાને હણવામાં આવે છે. 'મોટો પ્રાણી' શબ્દથી યુદ્ધ કરવા માટેની પ્રવૃત્તિમાં તેનું સાહસ (જણાવેલું છે). ૨.

પછી 'ધર્મયુદ્ધ કરવું જોઈએ' એવા વિચારથી ભગવાન પોતે પણ તેવા (પગપાળા, એકલા, હાથમાં ગદાવાળા) થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તં તથાયાન્તમાલોક્ય ગદામાદાય સત્વરઃ ॥

અવપ્લુત્ય સ્થાત્કૃષ્ણઃ સિન્ધું વેલેવ પ્રત્યઘાત્ ॥૩॥

તેને તે પ્રમાણે આવતો જોઈને ઝડપથી ગદા લઈને રથમાંથી નીચે ડૂંદીને, જેમ નદી સામે ભરતી આવે તેમ શ્રીકૃષ્ણ સામે આવ્યા. ૩.

આવવાથી (આવવાનું) તેને દુઃખ ન થાય તે માટે 'ઝડપથી (સામે આવ્યા)' એમ કહેલું છે. 'નીચે ડૂંદીને' શબ્દનો (એવો અર્થ છે કે તેને આવતો) જોયા પછી (શ્રીકૃષ્ણે) જરાએ વિલંબ કર્યો નહિ એમ જણાવવા રથમાંથી કૂદા હોવાનું કહેલું છે, કારણ કે (તે) શ્રીકૃષ્ણ કાલરૂપ હતા તેથી ભરતીની પેઠે સર્વ ચાદવોને હણવા માટે પ્રવૃત્ત થએલ નદીની પ્રત્યઘાત સામે આવ્યા. ૩.

ભગવાન ઝડપથી આવ્યા ત્યારે, 'આ કોઈક શાદવનો પગપાળો (સૈનિક) છે' એવા અનાદરને લીધે કદાચ મુક્તિ ન આપે, એવા વિચારથી (દંતવક) પોતાનું પ્રયોજન પ્રવૃત્તિ અને સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકથી આરંભી) કહે છે:—

ગદામુઘમ્ય કારુષો મુકુન્દં ગ્રાહ દુર્મદઃ ॥

દિષ્ટ્યા દિષ્ટ્યા ભવાનઘ મમ દષ્ટિપથં ગતઃ ॥૪॥

ઉન્મત્ત કારુષે ગદા ઉગામીને મુકુ દને કહ્યું કે:—'આજે આપના મને દર્શન થયાં છે તે (મારાં) ભાગ્યથી થયેલ છે. ૪.

કારણ કે તે (દંતવક) કારુષ દેશનો અધિપતિ હતો. (તેણે) મુકુન્દ મોક્ષ આપનારને 'ગદા ઉગામીને' એટલે પોતાનો અધિકાર દેખાડીને, અથવા (પોતાનું) દારપાલપણ જણાવીને (કહ્યું). (દારપાલ) ઉત્તમ અધિકારી સ્નેહથી જ સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હતો, (છતાં) વંરથી પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો હતો તેથી ઉન્મત્ત (કહેલો છે). તેથી જ તે ઉત્તરાર્ધથી આરંભી વિરોધવાળું (વચન) કહે છે. આટલો (ઉત્તરાર્ધમાં કહેલો) વિષય બંને (વિરોધવાળા અને સ્તુતિના અર્થ)માં

સમાન છે. આ જે આપનાં મને દર્શન થયાં તે મારાં ભાગ્યથી થયાં, કારણ કે મનોરથના પ્રકારથી (મનોરથ કરીને) જેમને શોધવામાં આવે છે, તેમનાં દર્શન થયાં. ૪.

નીચેના શ્લોકમાં પોતાની ઓળખાણ આપતાં (પોતાનો) ભગવાન સાથેનો સંબંધ જણાવે છે:—

ત્વં માતુલેયો નઃ કૃષ્ણ મિત્રધ્રુવ્માં જિઘાંસસિ ॥

અતસ્ત્વાં ગદયામન્દ હનિષ્યે વજ્રકલ્પયા ॥૫॥

હે શ્રીકૃષ્ણ! આપ અમારા મામાના પુત્ર છો. મિત્રોનો દ્રોહ કરો છો. મને હણવા ઇચ્છો છો તેથી હે બુદ્ધિમાન! હું આપને વજ્ર જેવી ગદાથી પ્રાપ્ત કરીશ. ૫.

(આપ) ‘અમારા’ એટલે શિશુપાલ વિગેરેના (અને) તેથી વધારે અમારા મામાના દીકરા છે. ‘હે શ્રીકૃષ્ણ!’ એ સંબોધન સ્નેહને લીધે કરેલું છે. ‘મિત્રધ્રુવ્’ ‘મિત્રનો દ્રોહ કરનાર’ એમ ઠપકો (આપેલ), વાસ્તવિક રીતે તો (શ્રીકૃષ્ણ દુષ્ટના મિત્રોને પીડા કરે છે) તેથી સર્વના મિત્ર અને શિક્ષક છે એમ કહેલું છે. તેથી જ આપ મને હણવા ઇચ્છો છો, કારણ કે હું પણ દુષ્ટનો મિત્ર છું. ‘અપરાધ વિના (ભગવાન) હણશે નહિ’ એવા વિચારથી, ‘હું પ્રથમ અપરાધ કરીશ’ એમ ઉત્તરાધથી કહે છે ‘અમન્દ’ એમ શબ્દ છૂટો પાડવો. ગદાથી એટલે સુષુમ્ણાથી હું (આપને) હનિષ્યે પ્રાપ્ત કરીશ. ‘વજ્ર જેવી’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જેમ વજ્રથી વૃત્ર આપને પ્રાપ્ત થયો તેમ હું (આપની ગદાથી આપને પ્રાપ્ત કરીશ). ૫.

તર્હ્યાનૃણ્યમુપૈમ્યજ્ઞ મિત્રાણાં મિત્રવત્સલઃ ॥

વન્ધુરૂપમરિં હત્વા વ્યાધિં દેહચરં યથા ॥૬॥

હે અજ્ઞ! દેહમાં કરનારા વ્યાધિની પેઠે બંધુના આકારમાં રહેલાં શત્રુને હણીને મિત્રો ઉપર પ્રેમ રાખનારો હું મિત્રોના ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ. ૬.

આમ થતાં (આપને પ્રાપ્ત થતાં), ‘ત્યારે પ્રાણીઓને (મારું) બલિદાન કરી ઋણમાંથી મુક્ત થએલો’ (૬-૧૧-૧૮) એ વાક્ય પ્રમાણે હું મિત્રોના ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ, કારણ કે હું મિત્રો ઉપર પ્રેમ રાખનારો છું, અથવા (કારણ કે) આપ દૈત્યો ઉપર પણ કૃપા કરતા હોવાથી શત્રુઓ ઉપર પ્રેમ રાખનારા છો; અથવા (આપ) મિત્ર ઉપર પ્રેમ રાખનારા છો, કારણ કે બધાએના મિત્ર છો.

‘શું કરીને ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘બંધુના આકારમાં રહેલાં શત્રુને હણીને’ શબ્દો યોજેલા છે. બંધુના આકારના

જેવો છે આકાર છે જેનો તેવો દેહ, બંધુનાં આકારવાળો છે, કારણ કે હિત કરનારો છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે 'આ (બીજા દેહ)નાં બીજરૂપ કર્મ' ઉત્પન્ન કરીને' (૧૧-૬-૨૬) એ રીતે શત્રુ છે. 'આત્મા તરીકે સ્વીકારેલો (દેહ) હણવા યોગ્ય કેમ છે?' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'દેહમાં ફરનારા વ્યાધિની પેઠે' * એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. આ (ભગવાનની) સ્તુતિ (કરી એવા) મત પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું. નિંદાનો મત તો પ્રસિદ્ધ છે. (એ મત પ્રમાણે ભગવાન દંતવકના) મામાના પુત્ર હોવાથી બંધુરૂપ છે, (અને) હણનાર હોવાથી શત્રુ છે. ૬.

एवं रुक्षैस्तुदन्वाक्यैः कृष्णं तोत्रैरिव द्विपम् ॥

गदया ताडयन्मूर्ध्नि सिंहवदव्यनदच्च सः ॥७॥

એવી રીતે અંકુશોથી હાથીને પીડા કરે તેમ કઠોર વાક્યોથી શ્રીકૃષ્ણ પાસે (પોતાનો) દોષ દૂર કરાવતાં, તેણે મસ્તક ઉપર ગદાથી પ્રહાર કર્યો અને સિંહની પેઠે ગર્જના કરી. ૭.

નિંદાના અર્થમાં કઠોરપણું છે. તુદન એટલે મર્મમાં પીડા કરતાં. સ્તુતિ(ના અર્થ)માં 'કૃષ્ણ તુદન' એટલે શ્રીકૃષ્ણ પાસે પોતાનો દોષ દૂર કરાવતાં, તોત્ર અંકુશનો પાછલો ભાગ, તેનાથી જેમ હાથીને આગળ જવા માટે ઉશ્કેરવામાં આવે છે, એવી રીતે શ્રીકૃષ્ણને પણ અડપથી (કાર્ય) કરવા, (પોતાને) હણવા અથવા મૃત્યુ આપવા ઉશ્કેર્યો (એવો અર્થ છે). એવી રીતે વાક્યથી અપરાધ કરીને, તેણે કાયાનો અપરાધ કર્યો એમ 'ગદાથી (મસ્તક ઉપર પ્રહાર કર્યો)' શબ્દથી કહે છે. 'મસ્તક ઉપર' એટલે મસ્તક પાસે (પ્રહાર કર્યો) અથવા સુષુમ્ણાથી પ્રહારધ્રના છિદ્રને લેલું. પછી પોતાને કૃતાર્થ (અથવા) માનતાં, તેણે સિંહની પેઠે ગર્જના કરી, કારણ કે તે પહેલાં કહેલા * પ્રકારે ભક્ત અથવા શૂરવીર હતો. (તેથી) આટલા (પ્રહાર)થી પોતે કૃતકૃત્ય થયો એમ (વિચારી ગર્જના કરી).

गदया निहतोप्याजौ न चचाल यदूदहः ॥

कृष्णोऽपि तमहन्गुर्व्या कौमोदक्या स्तनान्तरे ॥८॥

ગદાથી પ્રહાર થવા છતાં પણ ઉત્તમ યાદવ રણભૂમિમાં હગ્યા નહિ. શ્રીકૃષ્ણે પણ ભારે કૌમોદકીથી છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. ૮.

અને ગદાથી પ્રહાર થયો. રણભૂમિમાં ક્રોધ થાય છે, તેથી (રણભૂમિમાં)

* 'અજ્ઞ' સંબોધનનો સ્તુતિપદમાં 'ન વિચિતે જ્ઞઃ યસ્માત્' જેનાથી કાઈ વિશેષ ભણનાર નથી તે' એવો અર્થ થાય છે. જૂઓ. ૧૦-૨૨-૫ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની.

- 'સ્તુતિ કરી' એવો અર્થ લેતાં તે ભક્ત હતો, નિંદાનો અર્થ લેતાં તે શૂરવીર તો, એવો અર્થ જણાય છે.

* પહેલા પ્રક્ર પ્રમાણે તે ભક્ત હોવાથી ઉત્તમ પ્રાણવાળો થઈ ભગવાનના ચરણ-
કમલમાં પડ્યો. ભક્તના પ્રાણ ત્યાં જ (ચરણકમલમાં જ) સર્જી જવાય છે. બીજા પ્રક્ર
પ્રમાણે તે ચરવીર યુદ્ધમાં હણાયો, એવો અર્થ જણાય છે.

તેનું સાયુજ્ય જોઈને, તેના ભાઈ વિદૂરથે પણ તે પ્રમાણે કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

વિદૂરથસ્તુ તદ્ભ્રાતા ભ્રાતૃશોકપરિપ્લુતઃ ॥

આગચ્છદસિચર્માભ્યામુચ્છ્વસંસ્તજિવાંસયા ॥૧૧॥

ભાઈના શોકમાં ડૂબેલો તેનો ભાઈ વિદૂરથ તો તેમને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી તલવાર અને ઢાલ લઈ નિશ્વાસ નાખતો આવ્યો. ૧૧. 'વિદૂરથ' એ અક્ષરચ્યુતક * અલંકાર છે. વિકટ છે દૂરથી જ રથ જેનો (તે વિદૂરથ) એમ માહાત્મ્ય (જણાવેલું છે). 'તેનો ભાઈ' એટલે દંતવકનો ભાઈ, ભાઈના શોકમાં સર્વ તરફથી પ્લુતઃ ડૂબેલો હોઈ તલવાર અને ઢાલ લઈ નિશ્વાસ નાખતો આવ્યો. આથી તેનો ક્રોધ સર્પ જેવો (હોવાનું) કહેલ છે. 'તેમને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી' શબ્દથી (તેનો) આવવાનો અભિપ્રાય (જણાવેલો છે). ભ્રાંત હોવા છતાં (તે) પ્રવૃત્તિ કરાવનારો હતો. ૧૧.

તસ્ય ચાપતતઃ કૃષ્ણશ્ચક્રેણ ક્ષુરનેમિના ॥

શિરો જહાર રાજેન્દ્ર સકિરીટં સકુન્ડલમ્ ॥૧૨॥

અને હે રાજેન્દ્ર! શ્રીકૃષ્ણે અસ્નાના જેવી ધારવાળા ચક્રથી દોડી આવનારાનું તેનું મુકુટવાળું અને કુંડલવાળું માથું ઉડાડી દીધું. ૧૨. પછી તે સેવકનો સંબંધી હોવાથી દોડી આવતો હતો ત્યારે જ (તેણે) કહાર કર્યા પહેલાં જ (શ્રીકૃષ્ણે તેનું) માથું ચક્રથી ઉડાડી દીધું. (તેમણે) પોતાનાં અલૌકિક સામર્થ્યનો ઉપયોગ કર્યો ન હતો એમ જણાવવાં 'અસ્નાના જેવી ધારવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. જહાર એટલે ઉડાડી દીધું. (તે) કુંડલવાળું અને મુકુટવાળું હોવાથી દેવોનું રહેઠાણ હતું, તેથી (દેવોનું) રહેઠાણ હોવાથી તેની મુક્તિ માટેની યોગ્યતા જણાવેલી છે ૧૨.

હજીલા સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસોના નીચેનાં શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:—

एवं सौमं च शाल्वं च दन्तवक्रं सहानुजम् ॥

हत्वा दुर्विबहैरन्यैरीडितः सुरमानवैः ॥૧૩॥

मुनिभिः सिद्धगन्धर्वै विद्याधरैर्महोरगैः ॥

अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किंनरचारणैः ॥૧૪॥

* જેમાં અક્ષર પછો મૂકવામાં આવે તે અક્ષરચ્યુતક અલંકાર કહેવાય છે. આમાં 'વિદૂર+રથ' એટલે 'વિદૂરથ' શબ્દ થાય, તેમાંથી એક 'ર' પડતો મૂકી 'વિદૂરથ' કરેલ હોવાથી એ અલંકાર થયેલ છે.

૧. વિદૂરથ ભ્રાંત હોવાથી તેની દરકાર કરવી ન જોઈએ, છતાં પણ ખીજાઓની મુક્તિ માટે પ્રવૃત્તિ કરાવતો હોવાથી હજીલા યોગ્ય જ હતો, એવો અર્થ છે. (હિ)

ઉપગીયમાનવિજયઃ કુસુમૈરભિવર્ષિતઃ ॥

વૃત્તથ વૃષ્ણિપ્રવરૈર્વિવેશાલંકૃતાં પુરીમ્ ॥૧૫॥

એવી રીતે સૌભનો અને શાલ્વનો અને નાનાભાઈ સાથે દંત-
વક્રનો બીજ નિગ્રહ ન થઈ શકે તેવાઓ સાથે નાશ કરીને, દેવો
અને મનુષ્યોથી સ્તુતિ કરાતા, ને મુનિઓ, સિદ્ધો ગંધર્વો, વિદ્યા-
ધરો મોટા સર્પો, અપ્સરાઓ, પિતૃઓના સમૂહો કિંનરો અને
આરણ્યોથી વિજયનું ગાન કરાતા, પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરાતા, અને ઉત્તમ
યાદવોથી વીંટાએલા (લગવાને) શણુગારાએલી નગરીમાં પ્રવેશ
કર્યો. ૧૩ થી ૧૫.

(‘સૌભ’ પછીનો) ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ તેની (અંદરની) સેનાનો સમાવેશ
કરવા (યોજેલો છે અને) ‘શાલ્વ’ પછીનો ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ તેની માયાસ્વ
દેવતાએ આપેલ વરદાનનો નાશ દર્શાવવા (યોજેલ છે). વિદ્યરથ સાથે દંતવક્રનો
બીજ નિગ્રહ ન થઈ શકે તેવા શૂરવીરો સાથે (નાશ કર્યો) એટલે તેઓને
પણ હુણ્યા એમ (કહેલું છે). હણીને રહેલા (લગવાન)ની સ્તુતિ કરવામાં
આવી, એમ વસ્તુતઃ (રહેવાની) ક્રિયા અધ્યાહાર પણ છે. અથવા ‘દેવો અને
મનુષ્યોથી’ (અને) ‘નિગ્રહ ન થઈ શકે તેવા બીજઓથી,’ એ પદ યાદવો
જણાવનાર છે. ૧૩.

તેવી જ રીતે મુનિઓથી આરંભી ‘પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરાતા’ સુધીના શબ્દોથી
લગવાનની યુદ્ધલીલા સમાપ્ત થતી હોવાથી સંતોષને લીધે ઘણી સ્તુતિ એવા
પ્રયોજનથી કરેલી છે કે સાંભલનારાઓની યુદ્ધલીલામાં આસક્તિ થાય. પછી
પંદરમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી લગવાનનો નગરીમાં પ્રવેશ કહેલો છે. ‘હણીને,
સ્તુતિ કરાતાએ, પ્રવેશ કર્યો’ એમ તેમની ત્રણગુણવાળી ત્રણ ક્રિયાઓ કહી.
૧૪. ૧૫.

નીચેના શ્લોકમાં લગવાનની ક્રિયારૂપ લીલાનો ઉપસંહાર કરતાં, (તેમાં)
ઠોપ નથી એમ કહે છે:—

एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवान् जगदीश्वरः ॥

ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः ॥૧૬॥

એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યોગેશ્વર (અને) જગદીશ્વર છે.
તે હારે છે અને જીતે છે એમ પશુઓની દૃષ્ટિથી જણાય છે. ૧૬.

(શ્રીકૃષ્ણ) ‘યોગેશ્વર’ હોવાથી જેઓ યોગથી બ્રહ્મ થએલા તેઓને મુક્ત
કર્યો, એ (ક્રિયારૂપ લીલાનું) એક પ્રયોજન હતું. ‘શ્રીકૃષ્ણ’ (કાલસ્વરૂપ) હોવાથી
ભૂમિનો ભાર હર્યો એ બીજું પ્રયોજન હતું. ‘ભગવાન’ શબ્દથી (તેમ કરવાનું)
સામર્થ્ય જણાવેલું છે. ‘જગદીશ્વર’ શબ્દથી (તેમ કરવાનું) આવશ્યકપણું

(કહેલું છે). એવી રીતે ક્રિયા કરવાનાં પ્રયોજનો કહીને લૌકિક બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા પ્રયોજનોની ઉત્તરાર્ધથી નિંદા કરે છે. પશુઓની દષ્ટિથી ભગવાન હારે છે, જીતે છે એમ કૈયતે જણાય છે એટલે કોઈ સમયે હારે છે, કોઈકને જીતે છે એમ (જણાય છે). આ બંને પણ આગળ પાછળ અનુસંધાન ન રહેતું હોય તેવાઓને જ થાય છે. તેઓ જ પશુઓ છે, કારણ કે તે (શ્રીકૃષ્ણ) પુરુષોત્તમ છે, પરંતુ કોઈપણ અંશથી બીજી (હલકી) સ્થિતિ પામેલા નથી, એવો અર્થ છે. બીજા પુરાણમાં ભગવાને અહિં શસ્ત્રોનો ત્યાગ (કર્યાનું) કહેલું છે. અહિં ઉપસંહારથી પણ તે જ સૂચવેલ છે. ૧૬.

એવી રીતે ભગવાનની ક્રિયાશક્તિનો ઉપસંહાર કરીને, બલભદ્રને પણ કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેમની ધર્મક્રિયાનું નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રુત્વા યુદ્ધોદ્યમં રામઃ કુરુણાં સહ પાન્ડવૈઃ ॥

તીર્થાભિષેકવ્યાજેન મધ્યસ્થઃ પ્રયયૌ કિલ ॥૧૭॥

કૌરવોનો પાંડવો સાથે યુદ્ધ (કરવા)નો ઉદ્યમ સાંભળીને તટસ્થ રહેનાર બલભદ્ર ખરેખર! તીર્થમાં અભિષેક (કરવા)ના બાનાથી ગયા. ૧૭.

જે સંકટમાં પરિણમે તેનો ત્યાગ જ પ્રથમ ધર્મ છે. તેમાં પણ તે (ધર્મ)ના બાનાથી તીર્થ કરવાં એ ઘણું વધારે (ધર્મ) છે. તેથી યુદ્ધનો ઉદ્યમ સાંભળીને, ભગવાન પાંડવોના પક્ષમાં રહેલા હોવાથી જોતો. કૌરવોના પક્ષમાં રહે તો એકબીજાને જ વિચ્છેદ થાય, તેથી તીર્થમાં અભિષેક (કરવા)ના બાનાથી—વાસ્તવિક રીતે તીર્થોની યાત્રા હજી નહિ હોવાથી (બહાર કરવાનું) કારણ ન હોવાથી તે (તીર્થયાત્રી)ના બાનાથી જ—બંને પ્રતિ તટસ્થ રહી તીર્થના પ્રદેશોમાં જ ગયા. ‘કિલ’ ‘ખરેખર!’ શબ્દથી (તેનું) પ્રમાણ (કહેલું છે). જીવની પેઠે તે તીર્થો કરે તે ભગવંતપણાથી વિરુદ્ધ હોવાથી, (શ્રીકૃષ્ણ) જોતો (તે) ન કહેતાં, (પોતાના) હૃદયમાં (તીર્થના) બાનાથી (ગયા હોવાનું) છતાં પણ, લોકના જાણવામાં આવે તે માટે, ‘ખરેખર!’ એમ કહેલું છે. ૧૭.

પ્રભાસ જઈ, સંકલ્પ કરીને ત્યાંથી નીકળ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સ્નાત્વા પ્રભાસે સન્તર્પ્ય દેવર્ષિપિતૃમાનવાન્ ॥

સરસ્વતીં પ્રતિજોતં યયૌ બ્રાહ્મણસંવૃતઃ ॥૧૮॥

પ્રભાસમાં સ્નાન કરી, દેવો ઋષિઓ પિતૃઓ અને મનુષ્યોને તૃપ્ત કરી, બ્રાહ્મણોથી વીંટાએલા (બલભદ્ર) સરસ્વતીના (કાંઠે કાંઠે) મૂલ તરફ ગયા. ૧૮

સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં ભગવાને ધર્મ આચરવો જોઈએ, અને તે પ્રવૃત્તિરૂપ છે. તે ધર્મ યજ્ઞ અને તીર્થો (કરવાં તે) છે, તે 'યજ્ઞો અને વળી તીર્થો હરિએ સમાન કરેલા છે' વાક્યમાં કહેલું છે. યજ્ઞો (ભગવાને ધર્મરૂપ) કરેલા છે, અને વળી તીર્થો તેમની સમાન કરેલા છે. તે પ્રસંગે વસુદેવ જીવતા હોવાથી, પોતાથી યજ્ઞ કરવાનું સંભવે તેમ નહિ હતું, અને રાજસૂય વિગેરે (ઉત્તમ યજ્ઞ) કરવાનું જરાએ સંભવતું ન હતું. તેથી ભગવાને (યુગ્મિષ્ઠિરને રાજસૂય કરવામાં) સાહાય્યજ કરેલી. જલભદ્ર તો તીર્થયાત્રાને યજ્ઞની સમાન માનતા હતા, તેથી તે જ કરવાની તેમણે પ્રવૃત્તિ કરી. ખાનાથી (તીર્થયાત્રા) કરવી એ ધર્મ નથી, તેથી પાછલથી ભગવાન (તીર્થયાત્રા કરવાનું) કારણ ઉભું કરશે. તેમ ન થાય તો અધિકાર વિનાનાએ કરેલું ન કરેલું હોવાથી (તીર્થયાત્રાથી) ધર્મ જ થાય નહિ. પ્રભાસમાં અગ્નિકુંડમાં અથવા (નદી સમુદ્રના) સંગમમાં સ્નાન કરીને, પછી દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને મનુષ્યોને બ્રાહ્મણનાં લોજન વિગેરેથી તૃપ્ત કરીને, સરસ્વતીના કાંઠે કાંઠેજ જે પ્રકારે મૂલ તરફ જવાય તેવી રીતે ગયા. તે (તીર્થયાત્રા) પૂર્ણ થાય તે માટે 'બ્રાહ્મણોથી વીંટાએલા' ગયા, કારણ કે બ્રાહ્મણોની રજા વિના તીર્થ (યાત્રા) પૂર્ણ થતી નથી. ૧૮.

પૃથૂદકં વિન્દુસસ્ત્રિતકૂપં સુદર્શનમ્ ॥

વિશાલં બ્રહ્મતીર્થં ચક્રં પ્રાચીં સગસ્વતીમ્ ॥૧૯॥

યમુનામનુ યાન્યેવ ગંગામનુ ચ ભારત ॥

જગામ નૈમિષં યત્ર ઋષયઃ સત્રમાસત ॥૨૦॥

હે ભારત! પ્રાચી સરસ્વતી ઉપરનાં (૧) પૃથૂદક (૨) બિન્દુ સરોવર, (૩) ત્રિતકૂપ (૪) સુદર્શન (૫) વિશાલબ્રહ્મતીર્થ અને ચક્રતીર્થ (થઈ), જે યમુનાના જ કાંઠા ઉપર છે તે અને જે ગંગાના કાંઠા ઉપર છે, ત્યાં થઈ, નૈમિષ ગયા, કે જ્યાં ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા હતા. ૧૯-૨૦.

જે કે (સરસ્વતીના) મૂલ તરફ જતાં પૃથૂદક વિગેરે તીર્થો અનુક્રમે (આવતાં) નથી, છતાં પણ તીર્થોનાં માહાત્મ્યનો આદર કરી તેઓને ગણાવેલાં છે, અથવા તે કલ્પમાં (તે તીર્થો) તેવાં સ્થલે હતાં. પૃથૂદક વિગેરે છ તીર્થો છે, (તે) સર્વ સ્થલે સરસ્વતી છે. એવી રીતે જલક્ષ (પીપરના) વૃક્ષ પાસેથી સરસ્વતી નીકળે છે ત્યાં સુધી ગયા. ૧૯.

પછી યમુના જઈ, પ્રવાહ જેમ વહે છે તે પ્રમાણે પ્રયાગ આવ્યા, પછી ગંગાનો કાંઠે હરિદ્વાર સુધી અથવા બદ્રિકાશ્રમ સુધી ગયા. પછી વળી ગોમતીના કાંઠે નૈમિષ સુધી આવ્યા. ત્યાં વિલંબ થવાનું કારણ 'જ્યાં

ઋષિઓ (યજ્ઞ કરતા હતા) શબ્દોથી કહેલું છે. કોઈ એક યજ્ઞ તેઓ કરતા હતા. ૨૦.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તમાગતમભિપ્રેત્ય મુનયો દીર્ઘસત્રિણઃ ॥

અભિનન્ધ્ય યથાન્યાયં પ્રણમ્યોત્થાય ચાર્ચયન્ ॥૨૧॥

(તેમના આગમનનો) અભિપ્રાય રાખી લાંબો યજ્ઞ કરનારા મુનિઓએ આવેલાનો તેમનો નિયમ પ્રમાણે સત્કાર કરી, પ્રણામ કરી ઉભા થઈને (તેમની) પૂજા કરી. ૨૧.

‘મુનિઓ’ ભવિષ્યમાં આ (બલભદ્ર)થી જ્ઞાનનો ઉપદેશ થશે એમ ભવિષ્યના જ્ઞાનવાળા હતા, (અને) તેથી જ તે પ્રયોજન માટે લાંબો યજ્ઞ કરતા હતા. તેઓએ તેમના આગમનનું અભિનંદન કરી, ‘નિયમ પ્રમાણે’ એટલે ઉત્તમ ક્ષત્રિય આવતાં જેમ કરવું યોગ્ય હતું તેમ કર્યું. પછી (બલભદ્ર) ભગવાન છે એવી ખુદ્ધિથી (તેમને) પ્રણામ કરી, ઉભા થઈને (તેમની) પૂજા કરી. ૨૧.

તેમણે (તીર્થ કરવાના) ખાનાથી પ્રવૃત્તિ કરેલી, તેથી મુખ્ય સ્વામીનો તેવો (ખાનાથી તીર્થ કરે તેવો) અભિપ્રાય નહિ હોવાથી અને (બલભદ્રને) ભગવદ્દાક્ષણ પૂર્ણ જ્ઞાન નહિ હોવાથી સ્મૃતિના નિયમ પ્રમાણે ધર્મને પણ અધર્મ જાણીને, ‘ધર્મના સ્થાનમાં અધર્મ (કરવો) યોગ્ય નથી’ એમ વિચારીને, તેઓને (ઋષિઓને) સત્કાર કરવાનું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તેઓ ઉપર) ઉપકાર કરતા હોય તેમ, સૂતનો વધ થાય તે માટે (બલભદ્રે) તેને જોયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સોઽર્ચિતઃ સપરીવારઃ કૃતાત્સનપરિગ્રહઃ ॥

રોમહર્ષગમામીનં મહર્ષેઃ શિષ્યમૈક્ષત ॥૨૨॥

પરિવાર સાથે પૂજાએલા અને આસનનો સ્વીકાર કરેલા તેમણે મહર્ષિના શિષ્ય રોમહર્ષણને બેઠેલો જોયો. ૨૨.

‘પરિવાર સાથે’ એટલે બ્રાહ્મણો સાથે, ‘કરેલો છે આસનનો સ્વીકાર જેમણે’ એમ સ્થિરપણા માટે, ઉપદેશ (કરવા)ની યોગ્યતા માટે અને અભિમાન (જણાય તે) માટે કહેલું છે. રોમહર્ષણ એટલે સૂત (પુરાણી), બ્રાહ્મણોની આગળ ઉંચા આસન ઉપર બેઠો હતો. વળી આ બાલક ન હતો, કારણ કે મહર્ષિ (વ્યાસ)નો શિષ્ય હતો. ૨૨.

એ પ્રમાણે પણ સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ (કર્મ) તે કરતો હતો, તેથી (બલભદ્રે) તેના ઉપર ક્રોધ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અપ્રત્યુથાપિનં સૂતમકૃતપ્રહ્વાજ્જલિમ્ ॥

અધ્યાસીનં ચ તાન્વિપ્રાંચુકોપોદ્વીક્ષ્ય માધવઃ ॥૨૩॥

ઉભો ન થનાર, વિનયથી હાથ નહિ જોડનાર, અને તે વિપ્રોથી હાથ આસને બેઠેલા સૂતને જોઈને માધવે ક્રોધ કર્યો. ૨૩.

વાસ્તવિક રીતે બ્રાહ્મણોનો અપરાધ જ તેને શિક્ષા (કરવા)નું કારણ હતો, છતાં પણ તેના ઉપર (બ્રાહ્મણોનો) ક્રોધ થએલ નહિ હોવાથી, બ્રાહ્મણોએ કોઈક પ્રકારે તેના દોષનું અનુમોદન કરેલું, (તેથી) ઉભો ન થયો તે જ (બલભદ્રે શિક્ષા કરવાનું) કારણ માન્યું. આનું ઉત્તમપણું કોઈ પણ પ્રકારથી થયું હતું, તોપણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણથી વધારે થયું ન હતું. જ્યારે બ્રાહ્મણોએ પણ ઉભા થવાનું વિગેરે કર્યું તો પછી આને ઉભા થવામાં શું સંદેહ હતો? તેથી (આવી) રીત નહિ હોવાથી આનામાં ધર્મ નથી. તેથી પાષંડમાં કોઈક લોભ વિગેરેથી પુષ્ટ થએલા ખોટા ધર્મે અહંકાર ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથી હાનિકારક જ થએલ છે એમ (વિચારી), તેનામાં રહેલા ધર્મને પાષંડપણું માનીને (બલભદ્રે) ક્રોધ કર્યો. 'સૂત' હોવાથી જાતિમાં હલકો હતો. 'વિનય માટે હાથ જોડેલા ન હતા જેણે' તેવો હતો. વ્રતમાં રહેલો (વ્રત આચરતો) હોય તેણે પણ આટલું કરવું જોઈએ એમ (તેનો) ખીજો દોષ કહ્યો. '(તે વિપ્રોથી) હાથ આસને બેઠેલા' વિશેષણથી ત્રીજો (દોષ) કહેલો છે. (પોતાના) ઉત્તમપણાને લીધે ઉંચું આસન લીધેલું હોવાથી, બ્રાહ્મણોને (પોતાથી) હલકા કરીને બેઠેલો હતો, અને તેઓ 'વિપ્રાઃ' ધણું પૂરનારા સર્વના મિત્રો હતા, તેથી તેઓની શાંતિથી (તેમને) દોષ લાગતો ન હતો, એમ (તેમણે માન્યું). (તે) પોતે શિક્ષા કરવાના અધિકારવાળા હતા, તેથી (તેમને) ક્રોધ થયાનું કહેવું છે. 'માધવ' એટલે 'મધુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા (બલભદ્ર).' ૨૩.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી, તેમની માન્યતા કહેલી છે:—

કસ્માદસાવિમાન્વિપ્રાન્ધ્યાસ્તે પ્રતિલોમજઃ ॥

ધર્મપાલાંસ્તથૈવાસ્માન્વધૂમર્હતિ ધુર્મતિઃ ॥૨૪॥

આ પ્રતિલોમથી જન્મેલો આ વિપ્રોથી અને તેવી જ રીતે ધર્મનું પાલન કરનાર અમારાથી શા માટે ઉંચા આસને બેઠો છે? (આ) દુષ્ટ મતિવાળો વધને યોગ્ય છે. ૨૪.

'અસૌ' 'આ' શબ્દથી એમ જણાવ્યું કે આનામાં તેજ જોવામાં આવતું નથી. 'આ વિપ્રો' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે આમનામાં) તેજ દેખાય છે. વળી આ ઉત્તમ (પુરુષ) પણ નથી, કારણ કે પ્રતિલોમથી* જન્મેલો છે.

* બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રમાંથી ઉપરની જાતની સ્ત્રી અને નીચલી જાતના પુરુષથી જન્મેલો.

આથી 'જ્ઞાન વધારે હોવાને લીધે (ઉંચા આસને) બેઠો છે' એવો વિચાર બોટો ઠરાવેલ છે. વિપ્રો જ જ્ઞાનમાં સર્વથી વધારે છે એવો ભાવ છે. વળી આને આ લોકનો ભય તથા પરલોકનો ભય નથી એમ જણાવવા '(વિપ્રોથી અને) સેવી જ રીતે ધર્મનું પાલન કરનાર અમારાથી (ઉંચા આસને બેઠો છે)' એમ બે કહેલ છે. તે માટેની શિક્ષા વધ જ છે એમ 'વધને યોગ્ય છે' શબ્દોથી કહે છે.

'આને બોધ જ આપવો જોઈએ, એવી રીતે વધ કેમ કરવામાં આવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટ મતિવાળો' વિશેષણ યોજેલું છે. દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હોવાથી કહેવામાં આવેલું પણ તે માનશે નહિ. ૨૪.

'જેણે વૃદ્ધોની ઉપાસના કરેલી છે તેવા આને બાલકની પેઠે બોધ જ આપવો જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्योऽधीत्य बहूनि च ॥

सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥૨૫॥

ભગવાન ઋષિનો શિષ્ય થઈને અને સર્વ પ્રકારે ઇતિહાસ અને પુરાણો સાથે ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને (આણું વર્તન કરે છે). ૨૫.

ઋષિ મંત્રોનું દર્શન કરનાર છે, તેનો શિષ્ય પણ અલૌકિક અર્થ જાણનારો હોવો જોઈએ, તેમાં પણ 'ભગવાન' એટલે પ્રભાવવાળા (ઋષિનો આ શિષ્ય છે). માત્ર શિષ્ય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઘણાં (ધર્મશાસ્ત્રો વિગેરે) જાણેલો છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે બીજાઓને) ભણાવેલ છે અને (પોતે) અભ્યાસ કરેલો છે. વેદનું અધ્યયન કર્યું હશે એવી શંકા થાય, તેથી તે દૂર કરવા 'ઇતિહાસ અને પુરાણો' એમ કહેલું છે. ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવાથી રાજનીતિનું જ્ઞાન થાય છે. તે ન હોય (અને) માત્ર ધર્મ (જાણેલો) હોય તોપણ ગજેંદ્રની પેઠે દુઃખ થાય. પુરાણનું અધ્યયન કરવાથી આશય સહિત ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રોથી દેશ કાલ કુલ વિગેરેના પણ ગુણો, ચાલુ સમયના પણ બધાં જાણવામાં આવે છે, 'સર્વ પ્રકારે' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તે બધાનો આશય પણ ઘણાનાં મુખથી (તેણે) જાણેલો છે. ૨૫.

'વિદ્યાએ આનામાં કેમ ગુણો ઉત્પન્ન કર્યા નહિ? આ આવો કેમ થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अदान्तस्याविनीतस्य वृथापण्डितमानिनः ॥

न गुणाय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥૨૬॥

નટની પેઠે, ઇદ્રિયોને વશ રાખનાર, વિનયરહિત, (પોતાને) વૃથા પંડિત માનનાર અને જેણે અંતઃકરણ વશ કરેલ નથી તેવાને (વિદ્યા) ગુણ કરતી નથી. ૨૬.

આશ્રય (જે પુરુષમાં રહેલી હોય તે)માં દોષ ન હોય તો વિદ્યા ગુણો ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં ઇદ્રિયો વશ ન હોવાપણું એ આશ્રયનો મોટો દોષ છે. ‘બ્રહ્માએ ઇદ્રિયો પ્રતિકૂલ બનાવેલી છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે, (ઇદ્રિયો) કુદરતથી બહિર્મુખ છે, (અને) વિદ્યા (પુરુષને) અંતર્મુખ કરવા ઇચ્છે છે, તે ઇદ્રિયો વિલ્લંકારક હોય ત્યારે થતું નથી, તેથી ઇદ્રિયો ઉપર વિનય ઇચ્છવામાં આવે છે વળી ‘વિદ્યા બ્રાહ્મણ પાસે આવી, (અને કહ્યું કે) મારું રક્ષણ કર. હું તારો બળનો છું. ઇર્ષ્યા કરનારને, દુષ્ટને, સંયમ વિનાને મને જણાવીશ નહિ. તે પ્રકારે હું વીર્યવાળી થઇશ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે વિદ્યા ગ્રહણ કરવામાં વિદ્યાથી વિરુદ્ધ ગુણ ન હોવો એ કારણ છે. વિનય રહિતની વિદ્યા વીર્ય-વિનાની હોવાથી તે ગુણો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળી હોતી નથી. ‘(પોતાને) વૃથા પંડિત માનનાર’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બુદ્ધિથી વિદ્યા ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે તે પોતાનું કામ કરે છે, તે (વિદ્યા)નાં અભિમાનને લીધે તેણે ગ્રહણ કરેલી જ નથી, પરંતુ જે પાઠ (કર્યા) વિના પણ ‘હું પંડિત છું’ એમ માને છે, તેને પોતાના માટે (વિદ્યાનું) પ્રયોજન નહિ હોવાથી, તે વિદ્યા ગ્રહણ નહિ જ કરે, (તો પછી) વિદ્યા ફલ કેમજ ઉત્પન્ન કરે? તેથી પુરાણો વિગેરે ગુણ કરતા નથી.

વળી નટની પેઠે બીજાઓને દેખાડવા માટે જ જે વિદ્યા ગ્રહણ કરે છે, તેને જેમ નટને (ફલ મળતું નથી) તેમ વિદ્યાથી ફલ થતું નથી. વળી જેણે અંતઃકરણ વશ કરેલ નથી તેને અંતઃકરણ ઉપર વિનય (થએલો) નહિ હોવાથી (તેની વિદ્યાએ) ઉત્પન્ન કરેલા ગુણો પણ તામસ વિચારોથી જતા રહે છે. તેથી આ (સૂત)માં (વિદ્યા વિરોધી) બધુંએ હોવાથી, પાંચ દોષો હોવાથી આને વિદ્યાનું ફલ થએલ નથી. ૨૬.

‘આના દોષથી આનો જ ભલે વિનાશ થાય. તમારે શું? જેમ વિનય આનો ધર્મ છે, તેમ ક્ષમા તમારો પણ ધર્મ છે. તે (ક્ષમા) ન હોવાથી તમને પણ દોષ જ લાગશે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

एतदर्थो हि लोकेऽस्मिन्नवतारो मया कृतः ॥

वध्या मे धर्मव्यजिनस्ते हि पातकिनोऽधिकाः ॥ ૨૭ ॥

આ પ્રયોજનથી મેં આ લોકમાં અવતાર ધારણ કરેલો છે, કે ધર્મનો દંભ કરનારાઓ મારે વધ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે તેઓ વધારે પાપી છે. ૨૭.

આ (ધર્મનો દંભ કરનારો પ્રતિ ક્ષમા) અધિકારીઓએ કરવા યોગ્ય નથી. તેમ ન હોય (ક્ષમા કરવામાં આવે) તો અધિકારનો સ્વીકાર વ્યર્થ થાય. જે પરમહંસોને સર્વના અપરાધ સહન કરવાનું યોગ્ય છે, તેવું રાજાને પણ હોય તો સર્વનો નાશ થાય. આ પ્રયોજનથી જ મેં અવતાર ધારણ કરેલ છે કે જેથી ધર્મનું રક્ષણ થાય. તેથી તે જ મારે કરવું યોગ્ય છે, અને ધર્મના વિરોધીઓ નાશ કરવા યોગ્ય છે. તેમાં અધર્મ કરનારાઓ કરતાં પણ ધર્મનો દંભ કરનારાઓ દુષ્ટ છે, કારણ કે તેઓ ખીજઓનો પણ નાશ કરે છે. ‘કારણ કે તેઓ વધારે પાપી છે’ શબ્દોથી તેઓનો દોષ વધારે હોવાનું કહેલું છે. તેઓ વધારે પાપી છે. મના કરેલ કાર્ય સ્પષ્ટ પ્રકારે કરવું એ અધર્મ છે. તેવું ઘણું કરવું એ મહાપાપ છે. તેમના (તેવા મહાપાપ કરનારાઓ) કરતાં પણ ધર્મનો દંભ કરનારા વધારે (પાપી) છે. ‘વિધર્મ’ અને ‘પરધર્મ’ ૭-૧૫-૧૨ વાક્યમાં (‘ઉપમા=ઉપધર્મ’ શબ્દથી) આ કહેલ છે. તે ઉપધર્મો છે. આવા ગુણવાળાઓ તેમના ગુણો જતા રહે એવી ઇચ્છા કરે ત્યારે પણ તે દૂર થતા નથી, અને (તેમને દૂર કરવાનો) ઉપાય કરવાની ઇચ્છા પણ કરતા નથી. તેથી આ હોય ત્યાં સુધી અધર્મ ચાલુ રહેનાર હોવાથી, (આના) વધની આવશ્યકતા કહેલી છે. ૨૭.

પછી તેમણે જે કહ્યું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोऽसद्वयादपि ॥

भावित्वात्तं कुशाग्रेण करस्थेनाहत्प्रभुः ॥૨૮॥

આટલું કહીને ભગવાન (બલભદ્ર) દુષ્ટોનો વધ કરતાં અટકેલા હોવા છતાં પણ, (તેમ) થવાનું તેથી પ્રભુએ હાથમાં રહેલા કુશની ટોચથી તેને હણ્યો. ૨૮.

તેમણે (તીર્થનો) સંકલ્પ કરેલો ત્યારથી આરંભી દુષ્ટોના વધથી પણ અટકેલા, કારણ કે, મત કરનારને વધ કરવા યોગ્યનો પણ વધ કરવાની (શાસ્ત્રમાં) મના છે. છતાં પણ ઘણા ક્રોધને લીધે (અને) તેમ જ થવાનું (ભાવિ) તેથી, ધર્મનું પાલન કરવા માટે લૌકિક શાસ્ત્રનો ત્યાગ કરી, તે સંજોગોમાં પણ પોતાના હાથમાં રહેલાં ઝીણાં જ કુશને (તેને) હણવા માટે લીધું. તે હાથમાં રહ્યું ત્યારે તેની અંદર (બલભદ્રની) ક્રિયાશક્તિ આવી. ‘પ્રભુ’ શબ્દથી (સૂતનું) મરણ થવાનું અને (તેને બલભદ્રે) મારવાનું કારણ (જણાવેલું છે). ૨૮.

જે કે તેને હણવો એ ધર્મ હતો, છતાં પણ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા (બ્રાહ્મણો)ને (તે વધ) ઇષ્ટ ન હતો, તેથી તેઓ ઉદાસ થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

હાહેતિ વાદિનઃ સર્વે મુનયઃ સ્વિન્નમાનસાઃ ॥

ઋચુઃ સંકર્ષણં દેવમધર્મસ્તે કૃતઃ પ્રભો ॥૨૯॥

‘હા, ! હા!’ એમ બોલતા ઉદાસ મનવાળા બધા મુનિઓએ સંકર્ષણુ દેવને કહ્યું કે:—હે પ્રભુ ! આપે અધર્મ કયો છે. ૨૯.

પોતે ઇચ્છેલા (પદાર્થ)નો નાશ થવાથી બધાએ ‘હા ! હા !’ એમ બોલ્યા, કારણ કે તેઓ ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરતા હતા, (અને) તે અટકી પડી, તેથી ઉદાસ મનવાળા થયા. કારણ કે તેઓ મુનિઓ હતા. શ્રવણ કરેલા ભગવાન મનન કરવા યોગ્ય છે. ગુરુ પાસેથી સાક્ષાત્ અધ્યયનનું કાર્ય થતું હોય ત્યારે મનન અટકેલું હોય છે. તેથી પ્રસંગને લીધે ઘેર આવેલ આ (સૂત) સર્વનું શ્રવણ કરાવતો હતો, એટલે પ્રયાસ વિના (મુનિઓને) ઇચ્છેલાની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, તેનો નાશ થવાથી (તેઓના) મનમાં દુઃખ થયું.

‘છતાં પણ અનિષ્ટ થઈ જ ગયું, તેથી શાંત રહેવું જોઈએ. એવી રીતે કપકો કેમ હેતા હતા?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સંકર્ષણુ’ શબ્દ યોજેલ છે, કેમકે તે * દ્રષ્ટા અને દશ્યનો મેળ કરાવનાર છે. તેમાં પણ ‘દેવ’ હોઈ અલૌકિકનો પણ મેળ કરે. તેથી તેમને કહેવું જ જોઈએ, એટલે ‘કહ્યું,’ કે ‘તે’ આપે અધર્મ કયો છે’. (તેનો) આ (એવો) અભિપ્રાય છે કે આ અધર્મ આપનો જ થયેલ છે, અમારો થયેલ નથી. ‘હે પ્રભો !’ એ સંજોગથી એમ સૂચવેલું છે કે આપે શક્તિ જ પ્રકટ કરી, પરંતુ જ્ઞાન પ્રકટ કર્યું નહિ. ૨૯.

‘અધર્મ’ કેવી રીતે થયો ?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनन्दन ॥

आयुश्चात्माकर्म तावद्वावत्સत्रं समाप्यते ॥૩૦॥

હે યદુનંદન ! જ્યાં સુધી યજ્ઞ પૂરો થાય ત્યાં સુધી અમે આને બ્રહ્માસન, આયુષ્ય અને દેહને શ્રમ ન થવાપણું આપેલ. ૩૦.

(બ્રાહ્મણ સિવાય) બીજા પાસેથી કથા શ્રવણ કરવામાં આવે તો દોષ લાગે. તેથી (અમે આને) બ્રહ્માસન આપેલું, એટલે જ્યાં સુધી આ આસન ઉપર બેસીને રહે ત્યાં સુધી (આ) બ્રાહ્મણ જ હતો. તેથી જ આ ઊભો થયેલ નહિ. તે (મુનિ)ઓએ તો પોતાનું બ્રાહ્મણપણું આ (સૂત)માં મૂકેલું, તેથી તેઓ ઉઠવા છતાં પણ આ ઉઠ્યો નહિ, કારણ કે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયનો આદર કરતો નથી. અયોગ્ય (પુરુષ)માં બ્રાહ્મણપણું મૂકેલું હોવાથી, ધર્મ તો (તેનો)

* ‘દ્રષ્ટા’ એટલે ભગવાન, અને ‘દશ્ય’ એટલે પ્રપંચ. સંહાર કરીને પ્રપંચને ભગવાન સાથે જોડનાર છે, એવો અર્થ છે. (હિ)

વધ થવામાં અનુકૂલ થયો. 'અમે' શબ્દથી પોતાની શક્તિ જણાવે છે. 'હે યદુનંદન!' સંબોધનથી પ્રાહ્મણના અભિપ્રાયનું અજ્ઞાન જણાવેલું છે. '(પ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયને) પિતા અને પુત્ર જાણવા' એ વાક્ય પ્રમાણે ક્ષત્રિય પુત્ર છે. તેથી તમે પિતા (પ્રાહ્મણ)નો અભિપ્રાય ન જાણો એ યોગ્ય છે એવો (આ વાક્યનો) છૂપો અભિપ્રાય છે. વળી અમારા વચનને પણ આપે ખોટું ઠરાવ્યું એમ 'આયુષ્ય (આપેલ)' શબ્દથી કહેલું છે. જો કે પ્રાહ્મણની કૃતિ ખોટી પણ થાય, છતાં પણ વાણી ખોટી થવા યોગ્ય નથી, અને આને થોડાં આયુષ્યવાળો જાણીને, અમે આને આયુષ્ય આપેલું. જ્યાં સુધી યજ્ઞ પૂરો થાય, ત્યાં સુધી અમારું આયુષ્ય આનામાં રહેલું, તેથી અમારા આયુષ્યનો પણ ક્ષય થયો. ધર્મ વિગેરે કરવામાં આવતા હોય તેવી સ્થિતિમાં સૂર્ય આયુષ્ય લઈ લેતો નથી? એમ અમે કહેલું છે. વળી આત્માક્લમં એટલે આત્મનઃ દેહને કલમાભાવઃ શ્રમ ન થવાપણું (આપેલ). તેથી પોતાનું (આયુષ્ય) દાન કરેલ તેનો અને અલૌકિક દાન (દેહને શ્રમ ન થવાપણું)નો એની મેળે નાશ થયો, એટલે રાડ પડી. ૩૦.

‘ત્યારે શું પરિણામ આવ્યું?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

અજાનતૈવાચરિતસ્ત્વયા બ્રહ્મવધો યથા ॥

યોગેશ્વરસ્ય ભવતો નામ્નાયોઽપિ નિયામકઃ ॥૩૧॥

પ્રાહ્મણના વધના જેવો (આનો વધ) આપે અજાણતાંજ કરેલો છે. આપ યોગેશ્વરનો વેદ પણ શાસક નથી. ૩૧.

આનો વધ પ્રાહ્મણના વધના જેવો હોવાથી મહાપાપ સમાન છે. અજ્ઞાનથી કરેલ હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે તેમ છે, ઇચ્છાપૂર્વક પ્રાહ્મણનો વધ કરવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત (શાસ્ત્રમાં) કહેલું નથી એવો (અર્થ છે).

‘ત્યારે શું કરવું?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે, કારણ કે જે જીવ હોય તેને જ કર્મથી ગુણ અને દોષ થાય છે, આપ તો યોગેશ્વર બ્રહ્મ છો. તેથી વેદ પણ આપનો શાસક નથી. વેદ બધા પદાર્થોને વશ રાખનાર છે. તેથી જો કે આપને વધનો દોષ લાગતો નથી, બ્રહ્મ પ્રકારે (આનો વધ) ધર્મે પણ ઇચ્છેલો છે એમ પણ કહેલું છે.

છતાં પણ આપે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

૧ ‘મુનિઓએ પોતાનું આયુષ્ય સૂતમાં મૂકેલ હોવાથી, તેઓ કેવી રીતે જીવતા હતા?’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. સૂર્ય એક વર્ષે એક આયુષ્ય લઈ લે છે. પુણ્યથી આયુષ્ય વધે છે અને પાપથી ઘટે છે. તેથી યજ્ઞના આરંભમાં જે આયુષ્ય મુનિઓનું હતું તે યજ્ઞ દરમ્યાન ઘટતું ન હતું, તેથી તેઓ જીવતા હતા એવો ભાવ છે. (હે). ૩-૧૧-૧૨ ઉપરના શ્રીમુખોધિનીજમાં આ કહેલું છે.

યદેતદ્બ્રહ્મહત્યાયાઃ પાવનં લોકપાવન ॥

ચરિષ્યસિ મર્વાલ્લોકસંગ્રહોઽનન્યચોદિતઃ ॥૩૨॥

હે લોકને પાવન કરનાર! બીજાએ નહિ પ્રેરેલા આપ જો આ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરશો તો લોકનું કલ્યાણ થશે. ૩૨.

આવી બ્રહ્મહત્યાનું પાવન પ્રાયશ્ચિત્ત જો કરશો તો તમારાથી લોકનું કલ્યાણ થશે, નહિતો નહિ થાય. બીજાથી પ્રેરેલા (આપ પ્રાયશ્ચિત્ત) કરશો તો અમારા વિરોધને લીધે લોકનું કલ્યાણ નહિ થાય.

‘લોકનું કલ્યાણ ભલે ન થાય’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘હે લોકને પાવન કરનાર!’ એ સંબોધન કહેલું છે. લોકને પાવન કરવા માટે જ આપ (ભૂમિ ઉપર) આવેલા છો એવો (અર્થ છે). જેમ (સૂતનો) વધ ન કરે તો અવતાર બ્યર્થ થાય એમ આપે કહ્યું તેવી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો પણ લોકના ઉપર ઉપકાર નહિ થવાથી (આપનો) અવતાર બ્યર્થ થશે, એવો ભાવ છે. ૩૨.

ઋષિઓએ કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એવો નિશ્ચય કરીને, નીચેના શ્લોકમાં (બલભદ્ર તેઓને) પ્રશ્ન કરે છે:—

ચરિષ્યે વધનિર્વેશં લોકાનુગ્રહકામ્યયા ॥

નિયમઃ પ્રથમે કલ્પે યાવાન્સ તુ વિધીયતામ્ ॥૩૩॥

લોકનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાથી હું (અહં) વધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. પ્રાયશ્ચિત્તના ઉત્તમ પ્રકારમાં જેટલો નિયમ હોય તે કહો. ૩૩.

‘વધનિર્વેશઃ’ એટલે વધનું પ્રાયશ્ચિત્ત. લોકને પાવન કરવાના સાધન (તરીકે પ્રાયશ્ચિત્ત)નો સ્વીકાર કરીને ‘લોકને પવિત્ર કરવાની ઇચ્છાથી’ શબ્દ યોજેલ છે. તેથી (પ્રાયશ્ચિત્તના) હલકા પ્રકારને તજીને મુખ્ય પ્રકાર જ કહો એમ ઉત્તરાર્થથી કહે છે. મુખ્ય પ્રકારમાં જેટલું વ્રત કરવાનું છે તેટલું વેદમાં કહેલ નથી, તેથી સંક્ષેપનો ત્યાગ કરીને તે (મુખ્ય પ્રકાર) કહો. ૩૩.

પછી તમારું બીજું પણ ઇચ્છેલું કરીશ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

દીર્ઘમાયુર્વૈતતસ્ય સત્ત્વમિન્દ્રિયમેવ ચ ॥

આશંસિતં યત્તદ્બ્રૂત સાધયે યોગમાયયા ॥૩૪॥

આનું લાંબુ આયુષ્ય, બલ અને વળી ઇન્દ્રિય જે ઇચ્છેલું હોય તે કહો. હું યોગમાયાથી પ્રાપ્ત કરાવીશ. ૩૪.

જેમ આનું લાંબુ આયુષ્ય, સત્ત્વ બલ અને ઇન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય, ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (જણાવેલું) બીજું જે કંઈ જ તમે ઇચ્છેલું હોય તે અને

પહેલાં ન ઇચ્છેલું હોય (અને તે હવે ઇચ્છતા હો) તે બધું હું યોગમાયાથી પ્રાપ્ત કરાવીશ. ૩૪.

પછી સંતોષ પામેલા ઋષિઓએ, સદેહવાળા હોઈ, (બલભદ્રની) પરીક્ષા કરવા માટે, 'આપણે જે પરસ્પર વિરુદ્ધ (કાર્ય) કહેવાં. જે આ તેનું સમાધાન બાણે તો આનું કહેલું થશે' એવા વિચારથી તેવું (તેમને) નીચેના શ્લોકમાં કહ્યું:—

॥ઋષય ऊचुः॥ ऋषिभ्यो કહે છે:—

अस्त्रस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च ॥

यथा भवेद्वचः सत्यं तथा राम विधीयताम् ॥૩૫॥

હે રામ! જે પ્રકારે અસ્ત્રનું આપના વીર્યનું, મૃત્યુનું અને બળી અમારા વચનનું સત્યપણું થાય તે પ્રકાર કરો. ૩૫.

અહિં ચારે કાર્ય કરેલ છે. (૧) અસ્ત્ર, (૨) આપનાં વીર્ય (૩) મૃત્યુએ અને (૪) અમે. તેમાં જે આ (સૂત) જીવે તો (પહેલાં) ત્રણ ખોટાં થાય; પરંતુ જીવતો ન થાય તો અમે અને 'ચ' 'અને' શબ્દથી (સૂચવેલું) તમારું વચન (ખોટાં થાય). હે રામ! જે પ્રકારે આ ચારે સત્ય થાય તે પ્રકાર કરો, એમ (કહ્યું). ૩૫.

નીચેના એક જ (શ્લોક)થી ચારેનો નિર્ણય કહે છે:—

॥ श्रीबलदेव उवाच ॥ श्री बलदेव કહે છે:—

आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् ॥

तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुरिन्द्रियवीर्यवान् ॥૩૬॥

'પોતે જ પુત્ર થાય છે' એવી વેદની આજ્ઞા છે. તેથી આનો (પુત્ર) આયુષ્યવાળો, ઇન્દ્રિયની શક્તિવાળો અને બલવાળો (તમને પુરાણ) સંભળાવનાર થશે. ૩૬.

"અંગે અંગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, હૃદયમાંથી જન્મે છે, (તેવો) આત્મા જ 'પુત્ર' નામનો છે. તે એકસો શરદ જીવે" એવી (વેદની આજ્ઞા) છે. જે કે આ (પુત્રને પિતા ગણવો તે) હલકો પ્રકાર છે, તો પણ ઉત્તમ (પ્રકાર) ન (સંભવતો) હોય ત્યાં કરવામાં આવે છે, કારણ કે વેદની આજ્ઞા છે. તેથી પુરાણ સંભળાવનાર, આયુષ્યવાળો, ઇન્દ્રિયની શક્તિવાળો અને બલવાળો (આનો પુત્ર) આ જ થાય, તો અસ્ત્ર માં વીર્ય અને તેનાથી થએલ આનું મૃત્યુ ખોટાં થતાં નથી. 'સામાન્ય (પુરુષ)માંથી વિધિને અનુસરીને જન્મેલો (તેનો) પ્રતિનિધિ થાય છે' એવો નિયમ હોવાથી આના સંબંધમાં પણ તેવો પ્રકાર થાઓ, એમ સૂચવેલું છે. ૩૬.

વળી જો કે આ તમારું સંપૂર્ણ રીતે ઇચ્છેલું નથી, છતાં પણ જ્ઞાના બદલામાં બીજું કહો (માગો), એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

કિં વઃ કામો મુનિશ્રેષ્ઠા વૃતાહં કરવાણ્યથ ॥

અજાનતસ્ત્વપચિત્તિં યથા મે ચિન્ત્યતાં વૃથાઃ ॥૩૭॥

હે ઉત્તમ મુનિઓ! તમારી શું કામના છે (તે) કહો. પછી હું (તે) કરીશ. હે જ્ઞાનીઓ! પ્રાયશ્ચિત નહિ બાળુનારનું મારું પ્રાયશ્ચિત બરોબર વિચારો. ૩૭.

અથ ત્યાર પછી (કીધા પછી) હું તરત જ તે કરીશ. ‘ત્યારે (આપની) પોતાની ઇચ્છાથી જ કાંઈક કરો’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ઉત્તરાર્થ કહેલ છે. યથા બરોબર નિર્ણય કરીને (કહો), કારણ કે તમે જ્ઞાનીઓ છો. તેથી અપચિત્તિ (બ્રહ્મત્યાનો) અપરાધ મટાડવાના ઉપાયનો વિચાર કરો, (અને) ત્યાર પછી કહો, એવો અર્થ છે. ૩૭.

(ઋષિઓ) નીચેના શ્લોકથી આરંભી તે (પોતાની કામના) કહે છે:—

હલ્વલસ્ય સુતો ઘોરો બલ્વલો નામ દાનવઃ ॥

સદૃશ્યતિ નઃ સત્રમેત્ય પર્વણિ પર્વણિ ॥૩૮॥

ઇલ્વલનો પુત્ર બલ્વલ નામનો ઘોર દાનવ છે. તે પર્વે પર્વે આવીને અમારા યજ્ઞને દૂષિત કરે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તનું આધન પણ (અપરાધની) સમાનજ હોય છે. ઇલ્વલ પણ બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરતો. કોઈ એક સમયે ઋષિના જ વેષમાં રહીને ‘અતિથિ અગસ્ત્ય માટે જેણે વાતાપિને રાંધ્યો હતો’ તે ઇલ્વલ. તેનો પુત્ર બલ્વલ હતો. સ્વભાવને લીધે પણ તે વધ કરવા યોગ્ય હતો, એમ જણાવતા ‘દાનવ’ કહેલ છે. ‘તેથી (દાનવ હોય તેથી) શું? એમ પૂછવામાં આવે, તેથી ઉત્તરાર્થ યોજેલ છે. ‘પર્વે પર્વે’ એટલે સોમ કાઢવાના દિવસે, પૂર્ણિમાએ. ૩૮.

એવી રીતે તેનો અપરાધ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં શું કરવાનું છે તે કહે છે:—

તં પાપં જહિ દાશાહં તન્નઃ શુશ્રૂષણં પરમ્ ॥

પૂયશોણિતવિષ્મૂત્રસુગમાંસાભિવર્પણમ્ ॥૩૯॥

હે શરણ કરવા યોગ્ય! પૃથ્વી, લોહી, વિષ્ઠા, મૂત્ર, મદિરા અને માંસની વૃષ્ટિ કરનાર તે પાપીને હણો. તે અમારી ઉત્તમ સેવા છે. ૩૯.

બ્રાહ્મણ અને સૂત્રને દર્શ્યા, એ અપરાધ હતો. તેનું પ્રાયશ્ચિત પણ બ્રાહ્મણ અને સૂત્રને દર્શ્યાથી થશે. એવો બાવ જણાય છે.

(તે) પાપી હોવાથી અવશ્ય હજીવા યોગ્ય છે. ‘હું શરણ કરવા યોગ્ય!’ એ સંબોધનથી પોતે શરણ આવેલ હોવાનું અને તે (બલભદ્ર) તેઓ (શરણ આવેલાઓ)નું પાલન કરનાર હોવાનું જણાવેલું છે. (તેને હજી) તે જ (અમારે) જરૂરી હોવાથી અને (અમારું) દુઃખ મટાડનાર હોવાથી અમારી સેવા છે. જે કે ચરણ ચાંપવા વિગેરે પણ સેવા છે, છતાં પણ તે (તેને હજી તે) ઉત્તમ સેવા છે. તેનો (ચરણે) દ્વિપિત કરવાનો પ્રકાર ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. (તેને હજી તે) ઉત્તમ સેવા છે એમ જણાવવા આ પછી કહેલ છે, કે પદ વિગેરે છ (પદાર્થો)ની વૃષ્ટિ જેનાથી થાય છે તેવો (તે છે). ૩૬.

એવી રીતે પોતાનું ઇચ્છેલું કહીને, તે કરવાથી અમને સંતોષ થતાં, આપને કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઘણી સહેલાઈથી જ થશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તતશ્ચ ભારતં વર્ષં પરીત્ય સુસમાહિતઃ ॥

ચરિત્વા દ્વાદશાન્માસાંસ્તીર્થસ્નાયી વિશુદ્ધયસે ॥૪૦॥

પછી ચિત્ત વશ રાખી ભારત વર્ષની પ્રદક્ષિણા કરી, બાર માસ સુધી વ્રતો આચરી તીર્થમાં સ્નાન કરતાં પવિત્ર થશો. ૪૦.

સંપૂર્ણ ભારતવર્ષની પ્રદક્ષિણા કરવી. આ (પ્રાયશ્ચિત્તનો) મુખ્ય પ્રકાર છે. તે (પ્રદક્ષિણા)નો પ્રકાર ‘ચિત્ત વશ રાખી’ શબ્દથી કહેલો છે. ‘બાર માસ સુધી વ્રત આચરી’ એમ શૂદ્રની હત્યાના પ્રાયશ્ચિત્તનાં) વ્રતનો ઉપદેશ કરેલો છે. પછી એક વર્ષ સુધી તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી અથવા છેવટના (તીર્થમાં સ્નાન કરવા)થી વિશુદ્ધયસે શુદ્ધ થશો. યાત્રા પ્રદક્ષિણાનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. શૂદ્રની હત્યાનું (પ્રાયશ્ચિત્ત) તો સમય છે. બલવલના વધથી અમને સંતોષ થશે, પ્રતિનિધિનું (સૂતને ઠેકાણે તેના પુત્રનું) સ્થાપન કરવાથી વચન વિગેરે સત્ય થશે, એટલે બધું યોગ્ય થવાથી તમે શુદ્ધ થશો. ૪૦.

હતિશ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્દક્ષભટ્ટીકૃતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં ઓગણત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સંપૂર્ણ.

ઓગણત્રીસમા અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ત્રીસમો.

→❀❀❀←

॥ અથ ત્રિશોઽધ્યાયઃ ॥

કીર્ત્યમાણે સુસંસિદ્ધે કીર્તિહેતુ ધનઃ સ્વયમ્ ॥

ત્રિશતમે તથાધ્યાયે ચકારેતિ નિરૂપ્યતે ॥૧॥

કીર્તિની હાનિ સારી રીતે થતાં, ત્રીસમા અધ્યાયમાં તે બલભદ્રે પોતે અચિત કીર્તિના સાધનો^૧ કયાં, એમ કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

તે પૈકી આરંભમાં બલભદ્રનો વધ (કરવા) માટે સમયની રાહ જોઈ. પછી નીચેના શ્લોકમાં બલભદ્ર આખ્યાનું કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

તતઃ પર્વણ્યુપાવૃત્તે પ્રચન્ડઃ પાંશુવર્ષણઃ ॥

ભીમો વાયુરમૂઢાજન્પૂયગન્ધસ્તુ સર્વતઃ ॥૧॥

હું રાજા! પછી પર્વ આવતાં ધૂળની વૃષ્ટિ કરતો, પ્રચન્ડ, ભયાનક, પડની ગંધવાળો વાયુ સર્વ તરફથી થયો. ૧.

દાનવો અદૃશ્ય જ હોવાથી, તે (બલભદ્ર)નું કાર્ય જોવામાં આવ્યું, તેનું વર્ણન કરે છે કે પછી પ્રચન્ડ પાંશુવર્ષણઃ ધૂળની વૃષ્ટિ કરતો ભયાનક વાયુ જણાયો. આ તેઓનું પહેલું કાર્ય છે. પાછલથી મોટું સૈન્ય આવશે એમ જણાવવા માટે ‘હું રાજા’ એવું સંજોધન કરેલું છે. પછી મદિરા માંસ વિગેરે વૃષ્ટિ કરવા માટે (તે) લાવેલ હોવાથી સર્વ તરફથી (વાયુ) પડની ગંધવાળો થયો. ૧.

તતોઽમેઘ્યમયં વર્ષં બલ્બલેન વિનિર્મિતમ્ ॥

અમવદ્યજ્જાલાયાં સોઽન્વદૃશ્યત શૂલઘૃક્ ॥૨॥

પછી બલભદ્રે કરેલી અપવિત્ર પદાર્થોની વૃષ્ટિ યજ્ઞશાલામાં થઈ. શૂલ ધારણ કરનારો તે પછી દેખાયો. ૨.

પછી યજ્ઞશાલામાં અપવિત્ર પદાર્થોની વૃષ્ટિ થઈ, તેથી એવો નિશ્ચય થયો કે તે (બલભદ્રે કરેલો) જ ઉપદ્રવ છે. પછી તે પણ દેખાયો. ‘શૂલ ધારણ કરનારો’ વિશેષણ એમ જણાવવા ચોજેલું છે કે યુદ્ધ માટે મહાદેવ પાસેથી વરદાનમાં તેણે (શૂલ) પ્રાપ્ત કરેલું. ૨.

૧. તીર્થયાત્રા, ભીમ અને દુર્યોધન વચ્ચે મધ્યસ્થની સ્થિતિ, યજ્ઞ વિગેરે ધર્મ કીર્તિનાં સાધનો છે. તેથી ગદા અધ્યાયમાં કીર્તિની હાનિ થઈ, અને આ અધ્યાયમાં કીર્તિ પ્રાપ્ત થશે, એવો અર્થ છે. (હે)

પછી બલભદ્રને તે દેખાયો તેવા તેના સ્વરૂપનું વર્ણન નીચેના શ્લોકમાં કરેલ છે:—

તં વિલોક્ય બૃહત્કાયં મિત્રાઞ્જનચયોપમમ્ ॥

તત્પ્રતાપશિલામ્મથું દંષ્ટ્રોગ્રશ્ચુક્રીમુખમ્ ॥૩॥

મોટા દેહવાળા, જૂદા મશના પર્વત જેવા, તપેલા તાંબાના જેવી ચોટલી અને દાઢીવાળા, દાઢ અને ભયંકર જુક્રીવાળા મુખવાળા તેને જોઈને....૩.

(‘મોટા દેહવાળા’ વિશેષણથી) આરંભમાં (તેને) મોટા કહવાળો, જેવાથી પણ ભય ઉત્પન્ન કરનારો અને ઘણા બલવાળો (કહેલો છે). ‘જૂદા મશના પર્વત જેવા’ વિશેષણથી રંગમાં પણ તે તેવો હોવાનું કહેલ છે. ‘ઞ્જનચય:’ મશનો પર્વત પ્રસિદ્ધ મશના પર્વતથી જૂદો જે આકારવાળો મશનો પર્વત હોય, (એટલે) તે (પર્વત)નો આધિદેવિક પર્વત જૂદો જે રહેલ હોય તો આ તેની સમાન થાય. એવી રીતે તેની અંદરના તામસભાવને જણાવી, તેમ હોય તો (બલ્લ) જડ હોવો જોઈએ એવી શંકા થાય, તેથી તેના સ્વરૂપમાં અને રંગમાં રહેલો રાજસભાવ ‘તપેલા તાંબાના જેવી ચોટલી અને દાઢીવાળા’ વિશેષણથી કહે છે. અગ્નિમાં તપેલા તાંબાના જેવી ચોટલી એટલે કેશો અને દાઢીના વાળો હતા જેના તેવા તેને (જોઈને....) દાઢવાળું અને ભયંકર જુક્રીવાળું મુખ, દાઢથી ભયંકર (હતું જેનું) તેવો, એટલે આ સર્વ પ્રકારે વધ કરવા યોગ્યજ હતો, એમ (જણાવેલું છે). ૩.

સસ્માર મુસલં રામઃ પરસૈન્યવિદારણમ્ ॥

હલં ચ દૈત્યદમનં તે તૂર્ણમુપતસ્યતુઃ ॥૪॥

બલભદ્રે શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરનાર મુસલનું અને દૈત્યોને પીડા કરનાર હલનું સ્મરણ કર્યું. તે બે તરત નજીક આવ્યાં. ૪.

(બલભદ્રે) મુસલ અને હલરૂપ પોતાનું શસ્ત્ર જે દારકામાં હતું, અથવા પાતાલમાં કે વૈકુંઠમાં હતું તેનું સ્મરણ કર્યું, કારણ કે (તે) રામઃ સર્વને આનંદ કરનાર હતા. ‘પરસૈન્યવિદારણમ્’ ‘શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરનાર’ વિશેષણ પહેલાંની પેઠે (કહેલું છે). હલ પણ તેવું હતું. ‘ચ’ અને શબ્દથી તેના ગુણો ખેંચવું (વિગેરે)ની સરસાઈ નથી (એમ જણાવેલું છે). સ્મરણ (કર્યા) પછી તરત જ (તે બે) બલભદ્ર ઉપતસ્યતુઃ સમીપ આવ્યા. ૪.

પછી નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે લીલા કરવાની નાહ હોવાથી (બલભદ્રે) એક જ પ્રહારથી તેને મારી નાખ્યો:—

તમાક્રુપ્ય હલાગ્રેણ વલ્વલં ગગનેચરમ્ ॥

મુસલેનાહનત્ક્રુદ્ધો મૂર્ધ્નિ વ્રહ્મદ્રુહં ચલઃ ॥૫॥

ગગનમાં ફરનારા, આકાશોના દ્રોહી તે બલ્લને હલની ટોચથી ખેંચીને ક્રોધ પામેલા બલભદ્રે મુસલથી (તેના) માથામાં પ્રહાર કર્યો. ૫.

આકાશમાં ફરનારો એટલે દૂર રહેલો હોવા છતાં (ખેંચીને પ્રહાર કર્યો). (બલભદ્ર) ભગવાન હોવા છતાં, ક્રોધ પામેલા હોવાથી (તેને) પ્રહાર કર્યો. ક્રોધ (કરવા)નું કારણ 'આકાશોના દ્રોહી' વિશેષણથી કહેલું છે. 'બલ:' 'બલભદ્ર' શબ્દથી (તેમની તેમ કરવાની) શક્તિ (જણાવેલી છે). ૫.

'તેનાથી કાંઈ પણ પરાક્રમ થયું નહિ' એમ કહેવા માટે, 'તે તરત પડ્યો જ' એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સો પતદ્ભુવિ નિર્મિત્તલ્લાટોઽસૃક્સમુત્સૃજન્ ॥

મુઞ્ચન્નાર્તસ્વરં શૈલો યથા વજ્રહતોઽરુણઃ ॥૬॥

ભાંગી ગએલા લલાટવાળો, લોહી નીકળતો તે દુઃખની રાડ પાડતો, વજ્રથી હણાએલા લાલ પર્વતની પેઠે ભૂમિ ઉપર પડ્યો. ૬.

'ભૂમિ ઉપર (પડ્યો)' શબ્દથી તેની પણ મુક્તિ (જણાવેલી છે). 'ભાંગી ગએલા લલાટવાળો' વિશેષણ પ્રહાર જણાવનાર છે. 'લોહી નીકળતો' વિશેષણથી ભારે પ્રહાર (જણાવેલ છે). 'દુઃખની રાડ પાડતો' શબ્દ (એમ) જણાવનારો છે, કે તેણે સામો ઉપાય કરેલ ન હતો. (આ શબ્દથી) મુક્તિ થાય તે માટે પોતાની ઉપર દયા (કરવાનું) જણાવેલ છે. તેવો (દુઃખની રાડ પાડતો) હોવા છતાં પણ હણવા યોગ્ય જ હતો એમ જણાવવા 'વજ્રથી હણાએલા પર્વતની પેઠે' એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. અરુણ: એટલે લાલરંગના* પર્વત (પેઠે પડ્યો).

પછી (પોતાનું) ઇચ્છેલું સિદ્ધ થતાં, ઋષિઓએ સ્તુતિ વિગેરે કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સંસ્તુત્ય મુનયો રામં પ્રયુજ્યાવિતથાશિષઃ ॥

અમ્યસિઞ્ચન્મહામાગા વૃત્રઘ્નં ત્રિબુધા યથા ॥૭॥

મહાભાગ્યવાન મુનિઓએ બલભદ્રની સ્તુતિ કરીને, (તેમને) સત્ય આશિષો આપીને, જેમ દેવોએ વૃત્રને હણનારો અભિષેક કરેલો, તેમ (તેમનો) અભિષેક કર્યો. ૭.

સ્તુતિ પોતાનો (મુનિઓનો) સંતોષ જણાવનારી છે. પછી પ્રસન્ન થયેલાઓએ સત્ય આશિષો આપી. પછી સર્વ પુરૂષાર્થો પ્રાપ્ત થાય તે માટે અભિષેક કર્યો.

* રંગે મશ જેવો હતો, પણ લોહી નીકળવાથી લાલ થયેલો. તેથી 'લાલ રંગના પર્વત પેઠે પડ્યો' એવું દષ્ટાંત આપેલું જણાય છે.

‘ઘણા દયાળુ ત્રત આચરનાર (ખલભદ્રે) એમ કેમ કર્યું?’ એવી શંકાનું નિવારણ કરવા, અને ‘(ઋષિઓની) ઘણી પ્રાર્થનાને લીધે જ (ખલભદ્રે તેને) હણ્યો, પરંતુ પોતાથી જ હણ્યો નહતો’ એમ જણાવવા, ‘જેમ દેવોએ વૃત્તને હણનારનો અભિષેક કર્યો’ એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. વૃત્ત હણાતાં જેમ દેવોએ ઇંદ્રનો અભિષેક કરેલો, (તેમ અભિષેક કર્યો) એવો અર્થ છે. આથી તેમનાં અધાં પાપોનો નાશ (થએલો) કહેલ છે. ૭.

વૈજયન્તીં દદુર્માલાં શ્રીધામામ્લાનપદ્મજામ્ ॥

રામાય વાસસી દિવ્યે દિવ્યાન્યામરણાનિ ચ ॥૮॥

તેઓએ રામને લક્ષ્મીના ધામરૂપ ન કરમાય તેવાં કમળોની વૈજયન્તી માલા, જે દિવ્ય વસ્ત્રો અને દિવ્ય આભૂષણો આપ્યાં. ૮.

પછી કીર્તિ વિગેરેની વૃદ્ધિ થાય તે માટે વૈજયન્તી માલા આપી. વૈજયન્તી અર્થ સુધી લટકતી હોય છે. ‘શ્રીધામ’ ‘લક્ષ્મીના ધામરૂપ’ પદ્મથી સ્થિર લક્ષ્મી હોવાનું (જણાવેલું) છે. ‘ન કરમાય તેવા’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) દોષ (રહેલ) નથી. ‘કમળો’ શબ્દથી ગુણો (હોવાનું જણાવેલું) છે. પછી ‘રામાય’ સર્વના રમણરૂપ (ખલભદ્ર)ને જે દિવ્ય વસ્ત્રો અને દિવ્ય આભરણો (તેમની) લૌકિક શોભા ઉત્તમ થાય તે માટે આપ્યાં. ૮.

અથ તૈરમ્યનુજ્ઞાતઃ કૌશિકીમેત્ય બ્રાહ્મણૈઃ ॥

સ્નાત્વા સરોવરમગાઘતઃ સરયુરાસવત્ ॥૯॥

પછી તેઓની આજ્ઞા લઈ, બ્રાહ્મણો સાથે કૌશિકી આવી (તેમાં) સ્નાન કરીને, જેમાંથી સરયુ નીકળે છે તે સરોવર ગયા. ૯.

એવી લૌકિક અને અલૌકિક ઘણી શોભાવાળા થઈ, તેઓની આજ્ઞાનું પાલન કરવા તૈરમ્યનુજ્ઞાતઃ તેઓએ તીર્થયાત્રા (કરવા) માટે આજ્ઞા કરેલા (ખલભદ્ર) બ્રાહ્મણોની સાથે કૌશિકી નદી ગયા. ત્યાંથી ઉત્તરના પ્રદેશમાં જે ‘કોટા’ ગામથી આવે છે તે કૌશિકી. તેમાં સ્નાન કરીને તે જ માર્ગે (ખલભદ્ર) માન સરોવર ગયા. ૯.

અનુસોતેન સરયું પ્રયાગમુપગમ્ય સઃ ॥

સ્નાત્વા સન્તપ્ય દેવાર્દીજ્જગામ દુલ્હાશ્રમમ્ ॥૧૦॥

સરયુના પ્રવાહના માર્ગે પ્રયાગ જઈ, સ્નાન કરી, દેવો વિગેરેને સારી રીતે તૃપ્ત કરી, તે પુલહના આશ્રમે ગયા. ૧૦.

તે (માન) સરોવરમાંથી ઘણી નદીઓ નીકળેલી છે. સરયુ પણ તેમાંથી નીકળેલી છે. તેથી તેની સાથે એટલે સરયુના પ્રવાહના માર્ગે અયોધ્યા સુધી આવીને, પછી (ખલભદ્ર) પ્રયાગ ગયા. ‘સરયુ’ શબ્દ છે અને ‘સરયુ’ શબ્દ (પણ) છે. ‘સરઃ’ એ ‘જલ’નું નામ છે. સરઃ જલને યુક્તિ લેવાં કરે તે

(સરથુ). પછી પ્રયાગ તીર્થોનો રાજા હોવાથી ત્યાં ઉત્તમ પ્રકારે સ્નાન વિગેરે કર્યા, એમ 'સ્નાન કરી, (દેવો વગેરેને) સારી રીતે તૃપ્ત કરી' શબ્દોથી કહેલું છે. ત્યાંથી ઉત્તરના પ્રદેશમાં પુલહના આશ્રમે હરિશ્ચેત્ર ગયા. ૧૦.

ગોમતીં ગણ્ડકીં સ્નાત્વા વિપાશાં શોણ આપ્લુતઃ ॥

ગયાં ગત્વા પિતૃન્નિષ્ઠા ગङ્ગાસાગરસજ્જમમ્ ॥૧૧॥

ગોમતી, ગંડકી અને વિપાશામાં સ્નાન કરીને, શોણમાં સ્નાન કર્યું. ગયા જઈ પિતૃઓનું પૂજન કરી, ગંગા અને સાગરના સંગમે ગયા. ૧૧.

જતાં મધ્યે જ ગોમતીમાં, ગંડકીમાં સ્નાન કરીને (ગયા.) 'વિપાશા' કોઈએક નાની (નદી) હરિશ્ચેત્રની સમીપમાં જ ધાંચ નદીઓમાં મળે છે. બીજી વિપાશા તો કાશ્મીર દેશમાં છે. ત્યાંથી ગંગા ઉતરીને શોણ આવ્યા. તે પછી મોટો નદ હોવાથી 'શોણમાં સ્નાન કર્યું' એમ કહેલું છે. પછી ગયા જઈને, પિતૃઓનું સામાન્ય રીતે, અથવા દાદા, તેમના પિતા વિગેરેનું પૂજન કરીને ગયા). જેના પિતા જીવતા હોય, તેને માત્ર ગયા જવાની શાસ્ત્રમાં મના છે, પરંતુ યાત્રામાં (ગયા જવાની) મના નથી, એવો ભેદ છે. પછી ગંગા અને સાગરના સંગમે ગયા. સર્વ સ્થલે સ્નાન, (દેવો વિગેરેની) તૃપ્તિ વિગેરે કર્યા. ૧૧.

ઉપસ્પૃશ્ય મહેન્દ્રાદ્રૌ રામં દૃષ્ટ્વાભિવાદ્ય ચ ॥

સપ્તગોદાવરીં વેણાં પમ્પાં ભીમસ્થીં તતઃ ॥૧૨॥

મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર જઈ, પરશુરામનાં દર્શન કરી અને તેમને પ્રણામ કરી, પછી સપ્તગોદાવરી; વેણા, પંપા અને ભીમા ગયા. ૧૨.

પછી રસ્તામાં (આવતું) પુરુષોત્તમસ્થાન તે સમયે માત્ર સ્થાન હતું, ભગવાન ત્યાં નહતા, તેથી તેનું વર્ણન નહિ કરતાં, 'મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર ગયા' (એમ કહેલું છે). ત્યાં પરશુરામનાં દર્શન કરી, અને તે મોટા હોવાથી (તેમને) પ્રણામ કરી, પછી સપ્તગોદાવરી, જ્યાં સાત પ્રવાહ થઈને ગોદાવરી સમુદ્રને મળે છે ત્યાં ગયા. પછી કૃષ્ણવેણી, એટલે તેનો પણ સંગમ થાય છે ત્યાં ગયા. પછી દેશની અંદર આવીને જ્યાં (ભીમા) અટકે છે (કૃષ્ણાને મળે છે) ત્યાં સંગમ ઉપર અથવા પાંડુરંગ પાસે ભીમા ગયા. અને વિદ્યાનગરની સમીપ પંપા સરોવર ગયા. ૧૨.

સ્કન્દં દૃષ્ટ્વા યયૌ ગમઃ શ્રીશૈલં ગિરિશાલયમ્ ॥

દ્રાવિડેષુ મહાપુણ્યં દૃષ્ટ્વાદ્રિં વેङ્કટં પ્રભુઃ ॥૧૩॥

કામકોણીં પુરિં કાન્ચીં કાવેરીં ચ સરિઢરામ્ ॥

શ્રીરઙ્ગાશ્રયં મહાપુણ્યં યત્ર સંનિહિતો હરિઃ ॥૧૪॥

બલભદ્ર કાર્તિકેયનાં દર્શન કરીને શંકરના ધામ શ્રીશૈલ (પર્વત) ઉપર ગયા. દ્રવિડ દેશમાં ઘણા પવિત્ર વેંકટ પર્વતનાં દર્શન કરીને શક્તિમાન (બલભદ્ર) કામકોખ્ણી, કાંચીપુરી, ઉત્તમ નદી કાવેરીએ ઘણું પવિત્ર શ્રીરંગનામનું (તીર્થ) જ્યાં હરિ રહેલા છે ત્યાં ગયા. ૧૩-૧૪.

ત્યાં જ કાર્તિકેયનાં દર્શન કરીને, પછી શ્રીશૈલ ગયા. આથી એમ કહેલું છે કે દેશની અંદર ફરીને પણ તેમણે બધાં તીર્થો કર્યા. પછી ‘પૂર્વદેશમાં શ્રીશૈલ એવી રીતે શા માટે ગયા?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘શંકરના ધામ’ શબ્દ યોજેલ છે. ત્યાં મહાદેવનાં દર્શન કરીને દ્રવિડદેશમાં ઘણું શ્રેય કરનાર ભગવદ્રૂપ વેંકટપર્વતનાં દર્શન કર્યા, કારણ કે નારાયણની પેઠે તે પર્વત જ વિષ્ણુરૂપ છે. ૧૩.

પછી ‘કામાક્ષી’ અને ‘શિવકાંચી’ના નામથી પ્રસિદ્ધ ‘કામકોખ્ણી’ (ગયા). પછી ઘણી જ પવિત્ર કાંચી(પુરી ગયા), પછી કાવેરી ઉપર શ્રીરંગના સ્થાને (ગયા), અને ત્યાં ઘણું કલ્યાણ કરનાર શ્રીરંગનાં દર્શન કર્યા. ‘જ્યાં હરિ રહેલા છે’ શબ્દોથી બધાં સ્થાનો કરતાં શ્રીરંગનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. ૧૪.

ઋષભાર્દ્રિ હરેઃ ક્ષેત્રં દક્ષિણાં મથુરાં તથા ॥

સમુદ્રસેતુમગમન્મહાપાતકનાશનમ્ ॥૧૫॥

હરિના ક્ષેત્ર ઋષભ પર્વતે તેમજ દક્ષિણ મથુરા, (અને) મહાપાપનો નાશ કરનાર સમુદ્રના સેતુએ ગયા. ૧૫.

પછી તેના જ બીજા ભાગ ઉપર (આવેલા) ઋષભ પર્વતે ગયા. તે શિવનું ધામ છે કે વિષ્ણુનું? એવો સંદેહ રહે, તેથી નિર્ણય થાય તે માટે ‘હરિના ક્ષેત્ર’ શબ્દો યોજેલ છે. પછી દક્ષિણ મથુરા જે ‘મથુરા (મદુરા)’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, પછી સમુદ્રના સેતુએ એટલે સેતુ બાંધેલ છે ત્યાં ગયા. ‘મહાપાપનો નાશ કરનાર’ વિશેષણથી તેનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. તે ઘણું જ પવિત્ર છે, એવો (તેનો અર્થ છે). ૧૫.

તત્રાયુતમદાદેનૂર્બ્રહ્મણેભ્યો હલાયુધઃ ॥

કૃતમાલાં તામ્રપર્ણીં મલયં ચ કુલાચલમ્ ॥૧૬॥

ત્યાં હલાયુધે દશહજાર ગાયો આહણોને આપી, (પછી) કૃતમાલા, તામ્રપર્ણી અને કુલપર્વત મલય ઉપર ગયા. ૧૬.

ત્યાં દશહજાર ગાયો આપી. ‘તીર્થમાં રહેનારાઓને (ગાયો) આપી હશે,’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘આહણોને’ શબ્દ યોજેલ છે. જો કે તે સ્થાન (બલભદ્રે) પોતે જ બનાવેલું હતું (છતાં) પછી તેને આજખું નહિ, એમ જણા-

વવા 'હવાયુધે' એમ કહેલું છે. પછી આગળ દક્ષિણ સમુદ્રની સમીપ કૃતમાલા, ત્યાંથી તામ્રપર્ણી અને ત્યાં જ કુલપર્વત મલય જેના ઉપર અગસ્ત્યનું રહેઠાણ છે ત્યાં ગયા. ૧૫.

પછી ત્યાં આવી, તેમણે અગસ્ત્યને નમસ્કાર કર્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તત્રાગસ્ત્યં સમાસીનં નમસ્કૃત્યાભિવાદ્ય ચ ॥

યોજિતસ્તેન ચાશીર્ભિરનુજ્ઞાતો ગતોઽર્ણવમ્ ॥

દક્ષિણં તત્ર કન્યાસ્વ્યાં દુર્ગાં દેવીં દર્શ સઃ ॥૧૭॥

ત્યાં સારી રીતે બેઠેલા અગસ્ત્યને નમસ્કાર કરીને અને અભિવાદન કરીને, તેણે આશિષો આપેલા અને સંમતિ આપેલા (બલભદ્ર) દક્ષિણ સમુદ્રે (ગયા, અને) ત્યાં તેમણે 'કન્યા' નામની દુર્ગા દેવીનાં દર્શન કર્યાં. ૧૭.

'સારી રીતે બેઠેલા' એટલે તપ કરતાં અથવા સ્થિર આસને ભગવાનનું ચિંતન કરતાં બેઠેલા. નમસ્કાર (અગસ્ત્યનું) માહાત્મ્ય જણાવનારો છે. 'અભિવાદન એટલે (પોતાના) નામનો ઉચ્ચાર કરીને સાંપ્રાંગ પ્રણામ કરવા તે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી એમ જણાય છે કે (બલભદ્રે) તેમની સ્તુતિ પણ કરેલી. તેથી તેણે તેમને આશિષો આપી. ત્યાંથી પણ (જવાની) સંમતિ આપેલા (બલભદ્ર) દક્ષિણ સમુદ્રના સ્થાને, જ્યાં કન્યાકુમારી આવેલ છે ત્યાં ગયા. પછી તેનાં પણ દર્શન કર્યાં, એમ 'ત્યાં કન્યાનામની દુર્ગા (દેવીનાં દર્શન કર્યાં)' શબ્દોથી કહેલું છે. (તે) લક્ષ્મીના અંશસ્વરૂપ નથી એમ જણાવવા 'દુર્ગા' શબ્દ યોગેલ છે. વળી તે દેવી એટલે દેવતારૂપ છે, પહેલાં માનુષી (સ્ત્રીરૂપ) હોવા છતાં દેવતારૂપ થયેલી. ૧૭.

તતઃ ફાલ્ગુનમાસાદ્ય પચ્ચાપ્સરસમુત્તમમ્ ॥

વિષ્ણુઃ સંનિહિતો યત્ર સ્નાત્વાસ્પર્શદ્રવાયુતમ્ ॥૧૮॥

પછી જ્યાં વિષ્ણુ સારી રીતે રહેલા છે તે ઉત્તમ ક્ષાદ્ગુન (અથવા) પંચાપ્સરા ગયા. (ત્યાં) સ્નાન કરીને દશ હજાર ગાયોનું દાન કર્યું. ૧૮.

પછી 'ક્ષાદ્ગુન' જ્યાં અનંત શય્યા (વિષ્ણુ શેષ ઉપર પોઢેલા) છે ત્યાં ગયા. ત્યાં પાંચ અપ્સરાઓ જેમણે (પોતાના) ચરણ પકડેલ તેમનો અર્જુને ઉદ્ધાર કરેલ હોવાથી, તેમના નામથી જ તે પ્રસિદ્ધ થયું, તે 'પંચાપ્સરા'* શબ્દથી કહેલું છે. તે ઉત્તમ જ સ્થાન છે. 'જ્યાં વિષ્ણુ સારી રીતે રહેલા

છે’ શબ્દોથી તે સ્થાનનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. ત્યાં પણ સ્નાન કરીને, (સમુદ્ર) સેતુની પેઠે દશહજાર ગાયો આપી. ૧૮.

તતોતિવ્રજ્ય મગવાનુ કેરલાનુ સ્તોક્યગર્તકાનુ ॥

ગોકર્ણારવ્યં શિવક્ષેત્રં સાન્નિધ્યં યત્ર ધૂર્જટેઃ ॥૧૯॥

પછી કેરલ, સ્તોક્ય અને ગર્તક દેશોમાંથી ઝડપથી જઈને ભગવાન ગોકર્ણુ નામનું શિવનું ક્ષેત્ર જ્યાં શંકર સમીપમાં રહે છે ત્યાં ગયા. ૧૯.

પછી અતિવ્રજ્ય તરત જ તે દેશો ઓળંગાય તે માટે ઝડપથી જવાનું (કહેલું છે), કારણ કે આ (બલભદ્ર) ભગવાન છે. તે દેશના ત્રણ ભેદો ‘કેરલ, સ્તોક્ય અને ગર્તક’ શબ્દોથી કહેલા છે. તે જ (દેશ) મલિવાર (મલબાર) નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પછી આગળ ગોકર્ણુ નામના (શિવના ક્ષેત્રે ગયા). મહાદેવને લઈ જતાં રાવણે ત્યાં પધરાવેલા, (પછી) ત્યાંથી (તે તેમને) ઉઠાડી શક્યો નહિ. પછી જોરથી ઉઠાડતાં (મહાદેવ) ગાયના ધાનના જેવી આકૃતિવાળા થયા. તે (ગોકર્ણુ નામનું) શિવનું ક્ષેત્ર છે, જ્યાં શંકર સદાએ સમીપ રહે છે. ૧૯.

આર્યા દ્વૈપાયનીં દૃષ્ટ્વા શૂર્પારકમગાદ્રલઃ ॥

તાપીં પયોણીં નિર્વિન્ધ્યામુપસ્પૃશ્યાથ દણ્ડકમ્ ॥૨૦॥

પ્રવિશ્ય રેવામગમઘ્નત્ર માહિષ્મતી પુરી ॥

મનુતીર્થમુપસ્પૃશ્ય પ્રભાસં પુનરાગમત્ ॥૨૧॥

દ્વૈપાયની આર્યાનાં દર્શન કરીને બલભદ્ર શૂર્પારક ગયા. તાપી પયોણી અને નિર્વિન્ધ્યામાં સ્નાન કરીને, પછી દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કરીને રેવા ઉપર જ્યાં માહિષ્મતી નગરી હતી ત્યાં ગયા. મનુતીર્થમાં સ્નાન કરીને પાછા પ્રભાસ આવ્યા. ૨૦-૨૧.

પછી દ્વૈપાયન(વ્યાસ)ના તપના સંબંધવાળી ‘આર્યા’ નદીએ ગયા. ત્યાંથી કૃષ્ણવેણી ઉપરના શૂર્પારક સ્થાનમાં ગયા. ત્યાંથી તાપી નદીએ, ત્યાંથી પયોણીએ (અને) ત્યાંથી નિર્વિન્ધ્યા (નદી)એ ગયા. ત્યાંથી તેમણે દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ત્યાં (તે વનમાં) ‘રેવા’ એટલે નર્મદા ઉપર જ્યાં મંડપાયલ સમીપ માહિષ્મતી નામની નગરી પહેલાં પ્રસિદ્ધ હતી ત્યાં ગયા. પછી (તેના) કાંઠે જતાં મનુતીર્થમાં સ્નાન કરીને (નર્મદાના) સમુદ્ર સાથેના સંગમ મુધી આવીને, પાછા પ્રભાસ આવ્યા. એવી રીતે ચક્રર લઈને ભારતવર્ષમાં ફરી આવ્યાનું કહેલું છે. આટલાથી પાંચ વર્ષ પૂર્ણ થયું નહિ. ૨૦. ૨૧.

શ્રુત્વા દ્વિજૈઃ કથ્યમાનં કુરુપાન્ડવસંયુગે ॥

સર્વરાજન્યનિધનં મારં મેને હતં ભુવઃ ॥૨૨॥

અજ્ઞત્વેન વલસ્યાત્ર શ્રુત્વા લીલાં વિચક્ષણઃ ॥

નિર્વિણ્ણો ભગવલ્લીલાં વિશેષેણાત્ર પૃચ્છતિ ॥૩॥

અહિં ચતુર (રાજા) બલભદ્રની લીલા (ભક્તિના) અંગ તરીકે (હોવાનું) સાંભળીને, ખિન્ન થઈ અહિં (આ અધ્યાયમાં) ભગવાનની લીલાનો ઉત્તમ પ્રકારે પ્રશ્ન કરે છે. કા. ૩.

ગયા અધ્યાયમાં બલભદ્રની લીલા સાંભળીને, ભગવાનની લીલા (બલુવાની) ઇચ્છાવાળો થઈ (પરિક્ષિત) નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી પ્રશ્ન કરે છે:—

॥રાજોવાચ ॥ રાજા કહે છે:—

ભગવન્યાનિ ચાન્યાનિ મુકુન્દસ્ય મહાત્મનઃ ॥

વીર્યાણ્યનન્તવીર્યસ્ય શ્રોતુમિચ્છામહે પ્રભો ॥૧॥

હે ભગવન્! હે પ્રભો! અને અનંત વીર્યવાળા મહાત્મા મુકુંદના જે બીજાં પરાક્રમરૂપ (ચરિત્રો) છે તે અમે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. ૧.

‘હે ભગવન્!’ એ સંબોધન ભગવાનનાં ચરિત્રમાં (શુકનાં) શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન સૂચવે છે. ‘જે’ પ્રસિદ્ધ ચરિત્રો અને ‘વ’ ‘અને’ શબ્દથી (સૂચવેલાં) અપ્રસિદ્ધ ચરિત્રો, બીજાં એટલે તેમના સંબંધમાં બીજા ગ્રંથોમાં કહેલાં અને ‘વ’ ‘અને’ શબ્દથી (સૂચવેલાં) નહિ કહેલાં (ચરિત્રો) સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. વળી ‘એવાં ઘણાં ચરિત્રો નથી’ એવી શંકા પણ કરવી નહિ, કારણ કે મુકુંદનાં ચરિત્રો ઘણાં ન હોય તો સર્વને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય નહિ, કેમ કે દેશ અને કાલથી વિખૂટા થએલા બધાઓને ચરિત્રનું શ્રવણ વિગેરેથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. મને તો આટલી શ્રદ્ધા છે કે માત્ર મોક્ષ ઇચ્છનાર તરીકે જ નહિ, પરંતુ ઉત્તમપણાંને ઇચ્છનાર* અને આત્માની ઇચ્છાવાળા* તરીકે પણ તે બધાંએ ચરિત્રોનું, (અને) તેમાં પણ વીર્યાણિ પરાક્રમરૂપ (ચરિત્રો)નું શ્રવણ કરવું. તેવાં પણ (ચરિત્રો) ઘણાં છે એમ ‘અનંતવીર્યવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે. ‘અમે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ’ શબ્દોથી બધાની શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કહેલી છે. ‘હે પ્રભો!’ એ સંબોધનથી (એમ કહેલું છે) કે આટલાથી (ચરિત્રો કહેવાથી) અમારી શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા આપથી જ પૂર્ણ કરી શકાય તેવી છે, બીજાથી (પૂર્ણ કરી શકાય તેવી) નથી. ૧.

‘ઘણાં ચરિત્રો સાંભળ્યાં જ છે. ફરી ઇચ્છા કેમ થાય છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

* આ ‘મહાત્મનઃ’ શબ્દનો અર્થ કરેલ જણાય છે.

કો નુ શ્રુત્વાઽસકૃદ્બ્રહ્મનુત્તમશ્લોકસત્કથાઃ ॥

વિરમેત વિશેષજ્ઞો વિષ્ણુઃ કામમાર્ગણૈઃ ॥૨॥

હે બ્રહ્મન્ ! કામના બાણોથી દુઃખી થએલો આધિક્ષ્ય બાણનાર કયો પુરુષ ઉત્તમ શ્લોકની સારી કથાઓ વારંવાર સાંભળીને (તે સાંભળતાં) અટકી જાય ? ૨.

અસકૃત વારંવાર સાંભળીને પણ સાંભળતાં (કોણ) અટકે ? ‘હે બ્રહ્મન્ !’ એ સંબોધનથી (શુક) સર્વજ્ઞ હોવાથી આ વિષયમાં તેની સંમતિ કહેલી છે. તેમાં પણ ઉત્તમ શ્લોકની કથાઓનું ઉત્તમ (પુરુષો) પણ ગાન કરે છે તેથી (તે) નિંદિત નથી અને કથાઓ પણ સારી છે, પોતે જ પુરુષાર્થસ્વપ થનારી છે. એવી રીતે સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ (કથા)ઓથી કોણ અટકે ?

‘ઘણા (પુરુષો)ની અને ભગવાનની સારી કથાઓ ઘણીએ છે, તેથી સાંભળેલી હોય તેમનું જ સ્મરણ કરવું, નવી સાંભળવાથી શું લાભ ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘આધિક્ષ્ય બાણનાર’ શબ્દ યોજેલ છે. જે એક ચરિત્ર સાંભળેલ હોય ત્યારે જેટલો રસ પ્રાપ્ત થાય, તેના કરતાં સો ગણો (રસ) ખીજા ચરિત્રનું શ્રવણ કરતાં થાય છે, અને તેનાથી સો ગણો વધારે (રસ) ત્રીજા (ચરિત્ર)નું શ્રવણ કરતાં પણ થાય છે. એવી રીતે શ્રવણ કરનારાઓને એક પછી એક વધારે રસ (પ્રાપ્ત) થાય છે એ અનુભવથી સાબિત થએલું છે. તેથી (રસનાં) આધિક્ષ્યને બાણનાર કોણ જ અટકે ? પહેલાં ચરિત્ર(નાં શ્રવણ)થી અંતઃકરણની મલિનતા દૂર થતાં, એક પછી એક અધિક ચરિત્રનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી આધિક્ષ્ય બાણનાર થવાય એ યોગ્ય જ છે. કેઈ સમયે સંસારમાં રોકાઈ ગએલો, ખીજા ગુણોથી વશ થએલો તે સંજોગોમાં (ભગવાનના ચરિત્રનું શ્રવણ કરતાં) અટકી પણ જાય, પરંતુ વધારામાં જે (સંસારમાં) વેરાગ્યવાળો હોય, તે (કથાઓ) કેમ ન સાંભળે ? ‘કામના બાણોથી દુઃખી થએલો’ શબ્દોથી (સંસારમાં) વેરાગ્ય થવાની યોગ્યતા કહેલી છે. જાતજાતની કામનાઓ બાણરૂપ હોવાથી (દેહની) અંદર રહેલી (દેહને) લેદીને બહાર નીકળે છે અને બહાર રહેલીઓ (એવી જ રીતે) અંદર પ્રવેશ કરે છે, તેથી (કથાના શ્રવણથી કામનાઓ પીટાડવાનો) ઉપાય થયો, કારણ કે આ પુરુષ કામનાઓથી ભરપૂર છે. તેથી સર્વથી જૂદા પ્રકારનો (સંસારમાં વેરાગ્યવાળો) સર્વ આનંદના કારણરૂપ (ભગવાન)ના ચરિત્ર (નાં શ્રવણ)થી કેમ અટકે ? એવો અર્થ છે.

એવી રીતે જીવ પોતાની મેળે ભગવાનનાં ચરિત્ર(નાં શ્રવણ)થી અટકતો નથી એમ કહીને, અટકે તો કામનાઓથી માત્ર આત્માનો જ નાશ થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ બધી ઇદ્રિયો દ્વિરહિત થાય છે એમ કહેતાં, ભગવાનનાં

અરિત્રને લીધે જ ઇન્દ્રિયવાળા થવાય છે, એમ નીચેના શ્લોકથી ચારંભી એ શ્લોકોથી કહે છે:—

સા વાગ્યયા તસ્ય ગુણાન્મૃણીતે કરૌ ચ તત્કર્મકરૌ મનશ્ચ ॥

સ્મરેદ્રસન્તં સ્થિરજઙ્ગમેષુ શ્રુણોતિ તત્પુણ્યકથાઃ સ કર્ણઃ ॥૩॥

જેનાથી તેમના ગુણોનું ગાન કરે છે તે વાણી છે, અને તે તેમનું કાર્ય કરનારા છે તે હાથો છે, અને જે સ્થાવર જંગમ (પદાર્થો)માં રહેનારનું સ્મરણ કરે તે મન છે, જે તે કલ્યાણ કરનારની કથાઓ સાંભળે છે તે કાન છે. ૩.

વાણી દેવતારૂપ છે. આથી (એમ જણાવેલ છે કે ભક્તો સિવાયના) બીજાઓની વાણી દૈત્યરૂપ હોવાથી, તેમની ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં ‘વાણી’ વિગેરે શબ્દો યોજવામાં આવે છે તે યોજના ગૌણ છે. અથવા (તેઓની) વાણી વિગેરે દેખાવના છે (સત્ય નથી), તેમ ન હોય તો ભગવાન પાસેથી ઉત્પન્ન થએલાં વાણી વિગેરે બીજામાં આસક્તિવાળાં કેમ હોય?

અથવા ‘(દેવો અને અસુરો) બે પ્રભુપતિથી ઉત્પન્ન થએલાં’ ઉપાખ્યાનમાં દેવના પક્ષમાં જ ‘તેઓએ વાણીને કહ્યું’ વિગેરેથી ‘વાણી’ શબ્દનો વ્યવહાર કહેલો છે. અસુરોની બધી ઇન્દ્રિયો તો આસુરજ છે, વાણી વિગેરેરૂપ નથી.

અથવા ‘આમાંથી પ્રાણ, મન અને સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે’ એમ, અને ‘બ્રહ્માએ ઇન્દ્રિયોને વિમુખ બનાવેલી છે’ વિગેરે, એમ બે પ્રકારે^૧ શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. પુરાણોમાં અહંકારમાંથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. તે પૈકી જેઓ ભગવાનને યોગ્ય^૨ છે, તેઓની (ઇન્દ્રિય વિગેરે) સામગ્રી ભગવદ્દીય જ છે, અને તેઓનો જ ‘વાણી’ વિગેરે (શબ્દોથી) વ્યવહાર થાય છે. બ્રહ્માએ બનાવેલ^૩ અથવા અહંકારે બનાવેલ^૪ ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો આ વ્યવહાર થતો નથી, કારણ કે તેમનો ‘રાજસ’ અને ‘તામસ’ (એવો) વ્યવહાર થાય છે. તેથી^૫ ભગવદ્દીયો સાત્ત્વિક અથવા નિર્ગુણ હોવાથી, તેઓને

૧. સાક્ષાત્ ભગવાનથી અને બીજાઓ દ્વારા, એવા બે પ્રકારની. (લે)

૨. જે ભગવાનને યોગ્ય પુરૂષો છે, તેઓની બે પ્રકારની ઇન્દ્રિયો પૈકી જે ભગવદ્દીય સામગ્રી છે, તેનો જ ‘વાણી વિગેરે’ વ્યવહાર થાય છે એવો અર્થ છે. (લે)

૩. કાલના પ્રકરણમાં ૩-૧૦-૧૬ના ઉત્તરાર્ધમાં કાર્યમાં ઉપયોગી તરીકે વર્ણવેલી સૃષ્ટિ બ્રહ્માએ બનાવેલી છે. (લે).

૪. રાજસ અહંકારમાંથી થએલી સૃષ્ટિ અહંકારે બનાવેલી છે. (લે)

૫. ઇન્દ્રિયો અને માત્રાઓ રાજસ અને તામસ છે, અને ભગવદ્દીયો સાત્ત્વિક અથવા નિર્ગુણ હોય છે. તેથી ભગવદ્દીયોને રાજસ અથવા તામસ ઇન્દ્રિયો હોવાનું સંભવતું નથી. તેથી તેઓને ભગવાને બનાવેલી ઇન્દ્રિયો સાથે જ સંબંધ હોય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

ભગવાને બનાવેલી ઇન્દ્રિયોનો જ સંબંધ થાય છે. તે વિષયમાં પરીક્ષા માટે (જેનાથી તેમના ગુણોનું ગાન કરે છે) તે વાણી આ (શ્લોક)નો આરંભ થાય છે.

ઇન્દ્રિયો વાણી તે જ છે કે જેનાથી તેમના ગુણોનું ગૂણીતે ગાન કરે છે. ગૂણનં (ગાન કરવું) એટલે માત્ર ઉચ્ચાર કરવો એમ નહિ, પરંતુ 'ગૃ નિગરણે' 'ગૃ ધાતુનો અર્થ પચાવવું છે' એ નિયમ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે (પચાવવા). કેાઈક પ્રસંગે બીજો પણ માત્ર ભગવાનની કથા કહે, પરંતુ ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત કરાવનારાઓ તો ભગવાને બનાવેલી વાણીનો જ તે પ્રકારે સંપૂર્ણ રીતે ભક્તિપૂર્વક ઉચ્ચાર કરે છે, તેથી કયાંય પણ અવ્યાપ્તિ અથવા અતિવ્યાપ્તિ થતાં નથી, અને આ જ ઓળખાવનાર (ચિહ્ન) છે. એવી રીતે આગળ પણ જણવું.

‘અને જે તેમનું કાર્ય કરનારા છે તે હાથો છે’. ‘કાર્ય’ એટલે ભગવાન તરીકે જણીને (કરેલું) લૌકિક સેવારૂપ કાર્ય. યજ્ઞ કરવામાં આવે ત્યારે તે પણ થાય છે.^{૧૦} અથવા ‘તેમનું’ શબ્દનો અર્થ ‘પુરુષોત્તમનું’ (કરવો).

૬. લૌકિક પુરુષો (ઇન્દ્રિયો તરીકે) પ્રસિદ્ધ હોય તેમને જ ઇન્દ્રિયો કહે છે. આવી ઇન્દ્રિયો પૈકી કઈ વાણી છે ક્યાં હાય છે, એવી પરીક્ષા કરવા માટે તે બધાનાં લક્ષણો (કહેવા)નો આરંભ કરે છે, એવો અર્થ છે (લે) આ બધી ઇન્દ્રિયો પૈકી ‘વાણી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમાં સત્ય વાણી કઈ, હાથ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમાં સત્ય હાથ ક્યા, એવી પરીક્ષા માટે લક્ષણો કહે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૭. લોકમાં વાણી તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય તેને ‘વાણી’ કહેવા એવો નિયમ નહિ હોવાથી, જેનાથી (ભગવાનના) ગુણોનું ગાન કરે છે, તે જ ‘વાણી’ ઇન્દ્રિયો છે. તેમ ન હોય તો ‘હાથ’ વિગેરે પણ ‘વાણી’ ગણાય. તે વાણી ન ગણાય તે માટે જ ‘એવ’ ‘જ’ શબ્દ યોજેલ છે. (લે) ભગવાનના જેનાથી ગુણોનું ગાન કરે છે તે જ વાણી છે. લૌકિક કથા કરનારી વાણી ‘વાણી’ નથી. તેવી ‘વાણી’ ન ગણાય તે માટે જ ‘એવ’ ‘જ’ શબ્દ યોજેલ જણાય છે.

૮. બ્રહ્માએ અને અહંકારે બનાવેલી વાણી ‘વાણી’ નથી, તેથી (તેને વાણીમાં ન ગણવાથી) અવ્યાપ્તિ દોષ (આ વાણીની વ્યાખ્યામાં) નથી, નિરંતર ભગવાનના ગુણોનું કથન કરનારી વાણી ‘વાણી’ હોવાથી (આ વ્યાખ્યામાં) અતિવ્યાપ્તિ દોષ પણ નથી. (લે) સત્ય ‘વાણી’ હોય તેનો વ્યાખ્યામાં સમાવેશ ન થતો હોય તો તે ‘અવ્યાપ્તિ’ દોષ ગણાય છે. સત્ય ‘વાણી’ ન હોય તેનો વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થતો હોય તો તે ‘અતિવ્યાપ્તિ’ દોષ કહેવાય છે.

૯. ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેવું છે કે) ભગવાને બનાવેલી વાણીની જ વ્યાખ્યા કરેલી છે. (લે)

૧૦. ‘યજ્ઞના કર્મ’ અને દેવના સંબંધવાળા દૈવી કર્મનો પણ સમાવેશ થાય છે, (એટલે તેવાં કર્મો કરે તે પણ હાય છે. (લે) મર્યાદાના કર્મો કરે તે પણ પ્રભુ(ની વિભૂતિ)ના સંબંધવાળાં હોવાથી, તેવાં કર્મ કરનારનો પણ હાથમાં સમાવેશ આ અર્થ પ્રમાણે થાય છે, તેથી જ નીચે બીજો અર્થ કરેલો છે.

* યદ તો પુરુષનું કર્મ હોવાથી તેમાં અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી. 'ચ' 'અને' શબ્દથી બહિર્મુખોના એટલે સેવકોના પણ સેવકોના હાથોનો સંગ્રહ કરેલો છે. અંદરનું ગુણોનું વર્ણન તો તેઓથી થઈ શકે તેવું નથી, બહારનું તો પ્રસંગને લીધે થાય પણ ખરું. 'અને મન', ત્યાં 'ચ' 'અને' શબ્દ છે તે પહેલાંનાં કર્મોનો સંગ્રહ કરવાં યોજેલ છે પરંતુ સેવકોનો (સંગ્રહ કરવા યોજેલ) નથી. 'તે (મન) સ્થાવર જંગમ (પદાર્થો)માં રહેનારનું સ્મરણ કરે છે' એવો અર્થ છે. આથી, બીજા સ્કંધમાં 'ધારણાથી સ્મરણ કરે છે' (૨-૨-૮) એમ જે કહ્યું, તેનાથી 'સ્થાવર અને જંગમ (પદાર્થો)માં વસતા' એવો ભેદ કહેલો છે. ત્યાં (બીજા સ્કંધમાં) તો 'ગોતાના દેહની અંદર હૃદયના સ્થલમાં' એમ (કહેલું છે). (અહિં સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોમાં વસતા એવા) સામાન્ય વચનથી 'આધિદેવિકરૂપ' અને 'અંતર્યામિકરૂપ' એવાં જે બીજાં રૂપોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે, (અને) તે (રૂપો)માં પણ 'ઉત્તમ' વિગેરે ભેદોની કલ્પના કરવી. ઉત્તમ (પુરુષો) તો પહેલાં કહેલા^{૧૧} છે, સર્વ સ્થલે ભગવાનનું દર્શન તો ભગવાનનેજ અથવા (ભગવાનનો જેમના ઉપર) તેવા પ્રકારનો અનુગ્રહ હોય^{૧૨} તેમને થાય છે. તેવાને (ભગવાનનું) સ્મરણ રહેતું નથી, સર્વ સ્થલે અનુભવ જ થાય છે. '(જે કલ્યાણ કરનારની કથાઓ) સાંભળે છે' એમ કાનનો ભેદ કહેલો છે. 'તત્પુણ્યસ્ય' તે જીવનું કલ્યાણ કરનાર^{૧૩} (ભગવાન)ની કથાઓ (સાંભળે છે). પ્રકરણના વિરોધને લીધે^{૧૪} પુણ્ય (પ્રાપ્ત) કરાવનારી (કથાઓ) એવો અર્થ લેવાનો નથી. 'કર્ણઃ' 'કાન' એ એકવચન કાળા (કાન)ના અભિપ્રાયથી (યોજેલું છે). 'જમણા (કાન)ને ફેવડૂ સમજવો' (૪. ૨૬. ૧૨) એવું વાક્ય છે. અથવા જે કાન ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી કથાઓ સાંભળે છે તે સર્વની પ્રશંસા પામેલો હોવાથી તેને મૂકી દઈ, જે પવિત્ર^{૧૫} કથાઓ પણ સાંભળે છે, તે કાન છે, એટલે તે જ કાન છે, અથવા પહેલાં કહેલો^{૧૬} (તે જ કાન છે એમ કહેલું છે). ૩.

* આ અર્થ પ્રમાણે યજ્ઞનાં કર્મ કરે તે 'હાય' ગણાય નહિ.

૧૧. દ્વિતીય સ્કંધમાં, ૨-૨-૮માં જણાવેલ (ધારણાથી સ્મરણ કરનાર). (લે)

૧૨. જ્ઞાનમોર્ગે અનુગ્રહ થએલ હોય તેમને. (લે)

૧૩. જીવોનું હિત કરનાર જે ભગવાનનું પુણ્ય સારું ચરિત્ર, તે જણાવનારી કથાઓ, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૪. ભગવદ્વીય ઇન્દ્રિયોના વર્ગનું પ્રકરણ છે. પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારી કથાઓ આવી ઇન્દ્રિયો સ્મરણ ન કરે, કારણ કે તેવું સ્મરણ કર્મમાર્ગીય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૫. અહિં 'પવિત્ર' એટલે 'પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારી' એવો જ અર્થ છે. (લે)
આ બીજા પ્રકારે મર્યાદા માર્ગ રીતે અર્થ કરેલ જણાય છે.

૧૬. પહેલાં કહેલ અર્થ મુખ્ય છે એમ જણાવવાં તે જ ફરીથી કહેલ છે. (લે)

ઇદ્રિયોના (નિરર્થકપણા)નું નિસ્પણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં અંગોનું નિસ્પણ કરતાં, ઉત્તમ અંગ (શિર)નું નિસ્પણ કરે છે: —

શિરસ્તુ તસ્યોભયલિङ્ગમાનમેત્તદેવ ચત્પશ્યતિ તદ્દિ ચક્ષુઃ ।

અજ્ઞાનિ વિષ્ણોસ્થ તજ્જનનાં પાદોદક યાનિ વહન્તિ નિત્યમ્ ॥૪॥

શિર તો બંને ચિહ્નવાળાને તેમને નમન કરે (તે છે). તેજ ને જૂએ તે ચક્ષુ છે. પછી વિષ્ણુના અને તેમના સેવકોનાં ચરણોદકને જે સદા ધારણ કરે તે જ અંગો છે. ૪.

‘શિર તો બંને ચિહ્નવાળાને તેમને નમન કરે (તે છે)’નો (એવો અર્થ છે કે) સ્થાવર જંગમસ્વ બંને ચિહ્નો છે જેમનાં (તેમને નમન કરે તે શિર છે), બીજું તો ભારસ્વ હોવાનું પહેલાં જ કહેલું છે. ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે બીજું ભારસ્વ હોય) તે શિર નથી. આ (નમન કરવાનું) જેનાથી સંભવે છે તે પણ ‘ઇદ્રિયનું’ કાર્ય છે, છતાં પણ ફલની અવસ્થામાં (તેનો) ઉપયોગ થાય છે તેથી, ‘તેજ ને જૂએ (તે ચક્ષુ છે)’ શબ્દોથી તે કહેલ છે. બધુંએ જગત્ જ્યારે તેમનાં ચિહ્ન તરીકે જ જૂએ ત્યારે જ તે ‘ચક્ષુ’ થાય છે. અહીં આ (નીચે પ્રમાણે) સાધનોનો ક્રમ પણ કહેલો છે. (૧) બીજા ભાગને અનુસરીને જ જ્યારે (ભગવાનના) ગુણોની પ્રશંસા કરવા સુધીનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય, ત્યારપછી ગુણોનું જ્ઞાન ભગવદ્દીઓનું પ્રથમ સાધન છે. (૨) પછી સેવાની રુચિ થતાં સેવા (૩) પછી જ્ઞાનનો ઉદય થતાં સર્વ સ્થલે ભગવાનનું અનુસંધાન (૪) તેવા સર્વ સ્થલે ભગવાનના અનુસંધાન-વાળાને બહારના કાર્યમાં તે (કાર્ય) સિદ્ધ કરનારું પવિત્ર કથાઓનું શ્રવણ, અથવા તેમના ગુણવાળા (સેવક) નારદ વિગેરે પાસેથી કથાનું શ્રવણ. (૫) પછી સર્વ સ્થલે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર (૬) પછી નમન.

એવી રીતે અનુક્રમ સિદ્ધ થાય તે માટે, બધા કરતાં પહેલું જ કરવાયોગ્ય, (અને) અવશ્ય ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું ભગવાનનું ચરણોદક પાછલેથી પણ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાથી સર્વની પછી ઉત્તરાર્ધથી

૧. ‘તે પણ’ એટલે (સ્થાવર જંગમ પદાર્થોનું) ભગવાનના ચિહ્ન તરીકે દર્શન. (લે)

૨. શ્રવણ અને સ્મરણનો સેવામાં સમાવેશ થઈ ગય છે જ, કારણ કે ‘સેવામાં અથવા કથામાં (જેની દૃઢ આસક્તિ હોય)’ એમ સેવા સાથે તે કહેલ છે એવો ભાવ છે. (લે) આ યોગ્ય જણાતું નથી, કારણ કે શ્રવણ પાછલથી ચોથા સાધન તરીકે કહેલ છે.

૩. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રથમ નમન, અને પછી દર્શન કહેલ છે, છતાં પણ અર્થનો ક્રમ બદલાવ હોવાના અભિપ્રાયથી અહિં ‘પછી જ્ઞાનનો ઉદય થતાં’ એમ કહેલું છે. (લે) શ્લોકનાં ક્રમમાં કોઈ ફેરફાર કરેલ હોવાનું જણાતું નથી. અહિં શ્રીસુખોદિનીમાં જે ક્રમ કહેલ છે તે ગયા શ્લોકમાં અને આ શ્લોકમાં એમ બંને શ્લોકમાં જણાવેલ ક્રમ કહેલો છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. અહિં જ્ઞાનનો ઉદય થતાં ભગવાનનું અનુસંધાન કહેલ છે, તે ગયા શ્લોકમાં મનના સંબંધમાં કહેલ છે તે જ છે.

કહે છે. તે જ અંગો છે કે જે વિષ્ણુનાં ચરણોદક જંગાને ધારણ કરે છે. 'અથ' 'પછી' જૂદા આરંભથી શાલિગ્રામ (તીર્થ) વિગેરેમાં વિષ્ણુનાં અને તેમના સેવકોનાં (ચરણોદકને) નિત્ય ધારણ કરે (તે અંગો). અંગમાંથી પ્રથમ નીકળવું એ જૂદો ક્રમ છે. 'નિત્ય ધારણ કરવું' એટલે ત્રણવાર સ્નાન કરવાં અથવા દરરોજ તેનું જ પાન વિગેરે કરવાં. એવી રીતે ભગવદ્દીય થવાથી જ સર્વ પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત) થાય છે, તેથી કથા (નાં શ્રવણ)થી કેમ અટકે? એવો અર્થ છે.

એવી રીતે ભથવાનનાં ઉત્તમપણાનું વર્ણન થતાં, (તેનાં) શ્રવણથી ભક્તિના આનંદમાં રૂબેલા શુકે પણ કથાનો આરંભ કર્યો, એમ સૂત શૌનક વિગેરેને નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ સૂત ઉવાચ ॥ સૂત કહે છે:—

વિષ્ણુરાતેન સંપૃષ્ઠો ભગવાન્ બાદરાયણિઃ ॥

વાસુદેવે ભગવતિ નિમગ્નહૃદયોઽન્વ્રવીત્ ॥૫॥

વિષ્ણુરાતે પૂછેલા ભગવાન બાદરાયણિએ ભગવાન વાસુદેવમાં રૂબેલા હૃદયવાળા થઈને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:—૫.

કારણ કે ભગવાને તે (પરિક્ષિત)નું આ પ્રયોજનથી જે (અશ્વત્થામાનાં બ્રહ્માસ્ત્રથી) રક્ષણ કરેલું. શુક પણ ભગવાનમાં ઘણી શ્રદ્ધા હોવાથી 'ભગવાન' થએલ, કારણ કે (તે) 'બાદરાયણિ' તપમાં આસક્ત ભગવાન (બાદરાયણ)થી હૃત્પન્ન થએલ. તેથી જ સત્ત્વવાળાં અંતઃકરણમાં આવિર્ભાવ પામેલ વાસુદેવમાં રૂબેલા હૃદયવાળા થઈ, જાણે કે તેમનાથી (વાસુદેવ પાસેથી) ગૂઢ ભગવાનનું ચરિત્ર ગ્રહણ કરીને (કહેતા હોય તેમ) કહ્યું. આ સખ્ય (મૈત્રીરૂપ ભક્તિ)નું ચરિત્ર અગીઆર^૧ અધ્યાયોથી કહેવાનું છે. તેથી (વાસુદેવમાં) રૂબેલા હૃદયવાળા હોવાપણું (આ કહેવાનાં) સાધન તરીકે જણાવેલું છે. ૫.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી કથા કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

કૃષ્ણસ્યાસીત્સરવા કશ્ચિદ્બ્રાહ્મણો વ્રજવિજયમઃ ॥

વિરક્ત ઇન્દ્રિયાર્થેષુ પ્રશાન્તાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ॥૬॥

યદ્દૃષ્ટ્યોપપન્નેન વર્તમાનો ગૃહાશ્રમી ॥

તસ્ય માર્યા કુર્ચલસ્ય ક્ષુત્ક્ષામા ચ તથાવિધા ॥૭॥

કોઈ એક બ્રાહ્મણ, બ્રહ્મ જાણનારાઓમાં ઉત્તમ, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્યવાળો, ઘણા શાંત આત્માવાળો, જીતેન્દ્રિય,

૧. અહિંથી આરંભી સ્કંધ પૂરો થતાં સુધી સખ્યચરિત્ર કહેલું છે, એવો મત પણ છે, એવા અભિપ્રાયથી આમ કહેલું છે. (લે)

ભગવદ્વિચ્છાથી મળી આવે તેનાથી નભનારો, (અને) ગૃહસ્થાશ્રમ-
વાળો શ્રીકૃષ્ણનો મિત્ર હતો, અને તે કાટલાં વસ્ત્રો પહેરનારની
ભૂખથી દુખળી થએલી સ્ત્રી તેવી જ હતી. ૬-૭.

તે પહેલાં પણ કૃષ્ણસ્થ શ્રીકૃષ્ણનો જ (સેવક) આસીત હતો. હમણાં તે
સ્ત્રી આલપણનો મિત્ર થએલો. 'કોઈ એક' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે)
તેનામાં ઉત્તમ દેવ અંશ ન હતો, પરંતુ (તે) માત્ર સારો જીવ હતો.

‘ત્યારે તેની સાથે (ભગવાનને) મૈત્રી કેમ થઈ?’ એવી શંકા થાય, તેથી
‘પ્રાહ્લણ’ વિગેરે સાત વિશેષણો કહેલાં છે કે જેથી છ ગુણોના વલવવાળા
ભગવાન પણ તેની અંદર રહેલા થાય (જણાય). આથી એમ કહેવાયું કે
ભગવાન જ ભગવાનના મિત્ર થાય છે. તે પૈકી (૧) પ્રાહ્લણ શ્રીનું સ્વપ છે,
કારણ કે લક્ષ્મી (શ્રી) પ્રહ્લના આનંદસ્વરૂપ છે, અને આ પ્રહ્લનો સંબંધ પ્રહ્લ
સાથેના જ સંબંધની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, પરંતુ જીવ સાથેના સંબંધની
(યોગ્યતા) કરાવતો નથી; એવી રીતે પ્રકરણ પ્રમાણે ‘પ્રાહ્લણ્ય’ (પ્રાહ્લણપણ)ની
વ્યુત્પત્તિ કહી. આથી એમ કહેવાયું કે આવી સ્થિતિ થવામાં (તેનું) જે
અદૃષ્ટ અથવા ભગવાનની ઇચ્છા (કારણ) હતું, તેનાથી જ આને (ભગવાનની)
મૈત્રી થઈ. (૨) (આ) પ્રહ્લ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હતો. આ પ્રાહ્લણ્યની ઉત્તમ
સરસાઈ (કહી). આ જ્ઞાનનું સ્વપ છે. (૩) ‘વૈરાગ્યવાળો’ વિશેષણથી સ્વાભાવિક
ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રીતિ ન હોવાનું (કહેલું છે.) આ વૈરાગ્યનું સ્વસ્વપ છે.
(૪) ‘ધણો જ શાંત હતો આત્મા જેનો’ એમ ત્રણ (વિશેષણો) પછી ધર્મી
જાણાવેલ છે. (૫) પછી જીતેન્દ્રિય એટલે અશ્વર્યવાળો હતો. (૬) ભગવદ્વિચ્છાથી
મળી આવે તેનાથી નભનારો’ એટલે વીર્યવાળો હતો. આ ધણી સહનશીલતા
પ્રણાં વીર્યનું કાર્ય છે. (૭) ‘ગૃહસ્થાશ્રમવાળો’ એટલે ગૃહસ્થ. આ કીર્તિનું
સ્વસ્વપ છે.

‘આવા (ઉત્તમ પ્રાહ્લણ)ને ગૃહસ્થાશ્રમ યોગ્ય નથી’ એવી શંકા દૂર
કરવા (સાતમા શ્લોકનો) ઉત્તરાર્થ કહેલો છે. પહેલાં પરમહંસ અને ગૃહસ્થ
(ના ઉત્તમપણ)નો નિર્ણય કરતી વખતે એમ (કહેલું છે કે) જો આવી પત્ની
પ્રાપ્ત થાય તો ગૃહસ્થાશ્રમ ઉત્તમ છે, (અને) એ ન હોય તો પરમહંસપણું
(સંન્યાસ) (ઉત્તમ છે). તેમ (તેવી પત્ની) ન હોય તો પુરુષ અર્ધ અશ્વ
(ભાર વહેનારો) હોવાથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં વિચ્છેદ થાય. ‘કાટલાં વસ્ત્રો
પહેરનારની’ વિશેષણથી (તેની) તે (પત્ની)માં આસક્તિ ન હોવાનું કહેલું
છે, કારણ કે, (પત્નીમાં) આસક્તિવાળા હોય તેઓ આરંભનાં (સારાં) વસ્ત્રો
અને અલંકારો પહેરે છે. ‘ભૂખથી દુખળી થએલી’ વિશેષણથી તે (સ્ત્રી)માં
આની પણ આસક્તિ ન હોવાનું કારણ કહેલું છે. (તે) ભૂખથી સંપૂર્ણ પ્રકારે

જામા દુખળી હતી, એમ લેના કરતાં આ (સ્ત્રી)નું વત વધારે હોવાનું (કહેલું છે), (ખંતેને) પદ્મથનનો સાલ થવાનો એક જ પ્રકાર હતો, તેમાં પણ (સ્ત્રી) વધેલું ખાતી હોવાથી (તેનું વત) વધારે હતું. 'વ' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે સ્ત્રી) તે ગુણવાળી હોવા છતાં તેવા પ્રકારની એટલે કાટેલાં? એવો પહેરવારી હતી. આથી એમ જણાવેલ છે કે (પ્રાણી)માં પણ તે (સ્ત્રી)ની આસક્તિ ન હતી. ૭.

નીચેના શ્લોકમાં આરંભમાં તે (સ્ત્રી)ને (ધુજતી) ધુજત થવાનું કારણ કહે છે:—

પતિવ્રતા પતિં ગ્રાહ મ્લાયતા વદનેન સાં ગા

દરિદ્રા સીદમાના સા વેપમાનાંભિગમ્ય ચ ૥૮૥

તે ગરીબ દુઃખી થતી (સ્ત્રી) ધુજતી પતિ સામે આવી અને તે પતિવ્રતાએ કરમાતા મુખથી પતિને (નીચે ધમાલું) કહ્યું. ૮.

પતિજ વત હતું જેનું (તેવી પતિવ્રતા હતી), કારણ કે જેમ વત કરનાર પોતાના વતની સરસાઇ ઇચ્છે છે, તેમ તે પણ પતિને બધી સમૃદ્ધિ (પ્રાપ્ત થાય તેમ) ઇચ્છતી હતી. એવો પતિવ્રતા હોવાથી જ બીજા પાસેથી તે (સમૃદ્ધિ)ની પ્રાપ્તિ (ઇચ્છતી) ન હતી, તેથી તેણે પતિને કહ્યું. 'કરમાતા મુખથી' શબ્દથી (તેની) દીનતા જણાવેલી છે.

મનમાં કામના ન હોય તો દીનતા કપટરૂપ હોવાથી પતિવ્રતાના ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. (કામના) હોય તો તેવી (દીનતાવાળી) નહતી' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે' શબ્દ યોજેલ છે. તે પતિવ્રતા હતી (અને) વત માટે તે (દીનતા) સાધન હતી, તેથી દોષ નથી એવો ભાવ છે. (તેનાથી) પોતાથી પોતાના વતની સરસાઇ થતી નહતી એમ જણાવવા 'ગરીબ, દુઃખી થતી' વિશેષણ યોજેલ છે. ગરીબાઈને લીધે અધમ સ્થિતિ થવાથી કાંઈ પ્રયોજન (સરતું) નથી, તેમાં પણ તે શરીરથી દુઃખી થતી હતી. તેથી આરંભમાં જ દેહ પડે તો વ્રતનો પણ ભંગ થાય એવા ભયથી તેણે તેમ કહ્યું; કારણ કે 'તે' (પતિવ્રતા હતી) એમ પહેલાંની પેઠે (અર્થ કરવો).

'ત્યારે આટલા સમય સુધી (પતિને કાંઈ) કેમ કહ્યું નહિ?' એવી શંકા થાય તેથી 'ધુજતી' વિશેષણ યોજેલું છે. કેટલાક કહે છે કે ભયથી (ધુજતી હતી). શરીર પડવાની સ્થિતિમાં આવેલું (હિંમતથી ધુજતી હતી) એવો (અર્થ છે). હવે કાલ વિદ્યા કરે તેમ ન હતો, તેથી (પતિના) સામે

૧. કાટેલાં વસ્ત્રો પહેરવારી સ્ત્રીની કપાંએ આસક્તિ હોતી નથી, એવો ભાવ છે. (હ). શ્રીમુખોદિતીમાં ૩૫૪ છે કે તેમાં એટલે તે પ્રાણી (સુદામા)માં આસક્તિ ન હતી એવો ભાવ જણાય છે.

આવી, 'વ' 'અને' શબ્દ હોવાથી તેના મનને પ્રસન્ન કરીને, (નીચે) કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે (તેની) સ્તુતિ કરી. ૮.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાક્ષાત્ત્વ શ્લોકોથી તેનાં વાક્યો કહે છે.

નનુ બ્રહ્મન્ ભગવતઃ સત્ત્વા સાક્ષાચ્છ્રયઃ પતિઃ ॥

બ્રહ્મણ્યશ્ચ શરણ્યશ્ચ ભગવાન્સાત્વતર્ષભઃ ॥૯॥

હે બ્રહ્મન્! સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના પતિ, અને પ્રાહ્ણોત્તુ હિત કરનાર, અને શરણ કરવા યોગ્ય, ભક્તોના સ્વામી ભગવાન આપ ભગવાનના મિત્ર છે. ૯.

સંપૂર્ણ રીતે હુઃખ થાય ત્યારે ઈશ્વર પાસે જવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, તેથી આપત્તિના ધર્મ તરીકે તે (પતિને) કહે છે. 'નનુ' શબ્દથી કોમલ સંબોધન કરેલું છે. 'હે બ્રહ્મન્!' સંબોધન એમ જણાવવા યોજેલ છે કે પ્રાહ્ણ) વિકારવિનાનો છે, આ સિદ્ધની અવસ્થા છે. (તેથી એમ જણાવેલ છે કે) (તમે) વિષયો ભોગવો તો પણ તમારા સ્વરૂપની હાનિ થવાની નથી, વળી ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ તમારામાં મૂકેલું છે. તેથી ભગવતઃ આપ ભગવાનના મિત્ર સાક્ષાત્ ભગવાન છે. આથી (એમ જણાવ્યું કે) દાન દેવાય, અને તેમાં દોષ નથી.

તે પણ આપણી સમાન હોય તો (તેમની) પાસે જવું નકામું છે' એવી શંકા દૂર કરવા, મિત્રની સ્થિતિથી જ (તમે) ભગવત્પણું પ્રાપ્ત કરેલું છે એમ 'સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના પતિ' શબ્દોથી કહેલ છે. (આથી) એમ કહેલું છે કે દેહ ધારણ કરેલ આધિદેવિક લક્ષ્મીના તે પતિ છે, તેથી સર્વ સંપત્તિઓ તેમને અધીન છે.

'છતાં પણ આપણને (ધન) કેમ આપશે?' એવી (શંકા થાય), તેથી તેનું કારણ 'પ્રાહ્ણોત્તુ હિત કરનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. 'વ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તે) પોતે પણ ઉદાર છે. વળી 'શરણ કરવા યોગ્ય' છે, અને જે શરણ જાય છે તેને સર્વ આપે છે. શરણ ન જાય તો પણ માત્ર (પાસે) જવાથી જ આપશે એમ જણાવવા 'વ' 'અને' શબ્દ યોજેલ છે.

'એમ હોય તો સર્વને દાન કરતાં પદાર્થ ખૂટી જાય, અથવા થોડો ખાકી રહે તો પોતાને માટે રાખે' એવી શંકા 'ભગવાન' શબ્દથી દૂર કરે છે. (તેમનામાં) સર્વ શક્તિઓ પૂરેપૂરી છે.

'સેવકો (દાન આપતાં) રોકશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભક્તોના સ્વામી' એમ કહેલ છે. (તે) સાત્વતાનાં પરમ ભક્તોના ઋણમઃ સ્વામી છે. ૯.

'એમ હોય તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે.

તસુપૈહિ મહાભાગ સાધૂનાં ચ પરાયણમ્ ॥

દાસ્યતિ દ્રવિણં ભૂરિ સીદતે તે કુટુમ્બિને ॥૧૦॥

અને હે મોટા ભાગ્યવાળા, સાધુઓના પરમફલરૂપ તેમની પાસે બઓ. દુઃખી થતા, કુટુંબવાળા તમને તે ઘણું ધન આપશે ૧૦.

‘તેમની પાસે બઓ’ એવી પ્રાર્થના (કરેલી) છે.

‘મોટાં ભાગ્ય વિના ભગવાન પાસે કેમ જવાય? અને તે (મોટું ભાગ્ય) નથી એવો તો ગરીબાઈથી જ નિર્ણય થાય છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે મોટા ભાગ્યવાળા!’ સંજોધન કરેલું છે. પતિવ્રતાના ધર્મથી તેનું ઉત્પન્ન થએલું ભાગ્ય જોતી, તેનું સંજોધન કરે છે. ‘થોડું દ્રવ્ય (પ્રાપ્ત કરવા)ના પણ ભાગ્યવિનાનો સર્વ પુરુષાર્થોના નિધિરૂપ (ભગવાન)ને કેમ પ્રાપ્ત કરશે?’ એવી શંકા આથી દૂર કરેલી છે, કારણ કે (તેનું મોટું ભાગ્ય) હમણાં જ પ્રકટ થયું છે. વળી (ભગવાન) ‘સાધુઓના પરમફલરૂપ’ છે. જેઓ સ્વભાવથી જ ગરીબ ઘણા સાધુ (સત્પુરુષો) છે, તેમના પણ ફલરૂપ છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ એમ જણાવવા (યોજેલ) છે કે આ બીજી યુક્તિ છે.

‘એમ હોય તો પણ (ભગવાન ધન) આપશે કે નહિ, એ કેણ જાણે?’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘ઘણું ધન આપશે’ એમ કહેલું છે. તેનું કારણ ‘દુઃખી થતા, કુટુંબવાળા, તમને’ શબ્દોથી કહેલું છે. દુઃખી થતો (અને) કુટુંબવાળો દાન (આપવા) યોગ્ય છે. તેમાં પણ ‘તમે’ સર્વ ગુણોવાળા છો. ૧૦.

‘ભગવાન કદાચ બીજા સ્થલે પધારેલ હોય’ એવી શંકા નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છે:—

આસ્તેઽધુના દ્વારવત્યાં મોજવૃણ્યન્ધકેશ્વરઃ ॥

સ્મરતઃ પ્રાદકમલમાત્માનમપિ યચ્છતિ ॥

કિં ન્વર્થકામાન્ ભજતે નાત્યમીષ્ટાઞ્જગદ્ગુરુઃ ॥૧૧॥

હમણાં દ્વારકામાં ભોજ વૃણિયુ અને અંધકોના ઈશ્વર છે. (પોતાનાં) ચરણકમલનું સ્મરણ કરનારને આત્માનું પણ દાન કરે છે તો પછી જગતના ગુરુ ભજન કરનારને (પોતાને) બહુ વડાલા નહિ તેવાં ધન અને ઇચ્છેલા પદાર્થ આપે તેમાં કહેવું જ શું? ૧૧.

તે બીજા કાર્યમાં રોકાએલ નથી એમ જણાવવા, ‘ભોજ વૃણિયુ અને અંધકોના ઈશ્વર’ શબ્દથી (ભગવાનનું) ઐશ્વર્ય જણાવેલું છે. ત્રણ ગુણો જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા ત્રણ કહેલા છે.

છતાં પણ ‘જગતમાં દાન કરનાર દુર્લભ છે’ એ નિયમ પ્રમાણે કદાચ (ભગવાનને ધન) ન આપે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ચરણકમલનું સ્મરણ કરનારને (આત્માનું પણ દાન કરે છે)’ એમ કહેલું છે. જે સ્મરણ કરે છે, તેને ઘણું

દાન કરે છે. વધારે શું કહેવું ? પ્રજાનો આનંદ (આપે છે). વધારે કહેવાથી શું ? આત્માના આનંદનું પણ (દાન કરે છે). તો પછી ભજન કરનારને ધન અને ઇચ્છેલા પદાર્થો આવે, એમાં કહેવું જ શું ?

‘ધન અને ઇચ્છેલા પદાર્થો જ ને તેમને વહાલા હોય તો ન આપે’ એવી શંકા થાય. તેથી ‘બહુ વહાલાં નહિ તેવાં’ વિશેષણ ચોળેલ છે. (પોતાને) વહાલું ન હોય તેવું ઘણું અપાય છે એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે વહાલું (ઇચ્છેલું) ન હોય તેવું (ભગવાન) મિત્રને આપશે નહિ એવો અભિપ્રાયથી ‘બહુ (વહાલાં) નહિ’ એમ કહેલું છે. કાંઈક વહાલાં તો (તે ભગવાનને) છે જ. તેથી પ્રથમ આપીને પછી ત્યાગ કરાવશે, એવો ભાવ છે.

‘યોગ્ય (પુરુષ) મળતાં કદાચ બધાનું દાન કરે’ એવી શંકા ‘જગતનાં શુર’ પદ્ધતી દૂર કરે છે. સર્વને હિતનો ઉપદેશ કરનાર (તમને) નિરાશ કેમ કરે ? એવો અર્થ છે. અથવા (આ શબ્દથી ભગવાનને ધન અને કામનાઓ) વહાલાં ન હોવાનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે તેમ ન હોય (તે વહાલાં હોય) તો (ભગવાન) જગતનાં શુર ન હોય, કેમકે (જે) પોતે વિષયોમાં આસક્તિવાળો હોય તે બીજાઓને વૈરાગ્યનો ગોધ આપી શકતો નથી. ૧૧.

એવી રીતે તે સ્ત્રીનાં વચનો કહીને, તે વારંવાર કહેવાથી તે (પ્રાહ્લાણ)નું મન ચાલુ કાંઈક તેલું થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ए स भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मुहुः ॥

अयं हि कर्मो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम् ॥१२॥

इति संचित्य मनसा गमनाय मतिं दधे ॥

अप्यस्त्यુपायनं किञ्चिद्गृहे कल्याणि दीयताम् ॥१३॥

એવી રીતે પત્નીએ ઘણા પ્રકારે વારંવાર પ્રાર્થના કરેલા તે વિપ્રે ‘આ ઉત્તમ લાભ છે કે ઉત્તમ શ્લોકનાં દર્શન (થશે)’ એમ મનમાં વિચારી, જવાનો નિર્ણય કર્યો, (અને કહ્યું) ‘હું કલ્યાણિ ! કાંઈ ઘરમાં ભેટ (આપવાનું) છે ? આય ! ૧૨-૧૩.

‘પોતાની મેળે જ કેમ ન ગયા ? એવી રીતે પત્નીએ પ્રાર્થના કરવાથી કેમ (ગયા) ? કારણ કે ભગવાનનું દર્શન બધાઓને વહાલું છે,’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વિપ્ર’ શબ્દ ચોળેલ છે. ‘બહુશઃ’ એટલે (ઉપર) કહ્યું તેના જેવા ઘણા પ્રકારે મુહુઃ એક દિવસમાં પણ વારંવાર (પત્નીએ પ્રાર્થના કરી), કારણ કે, તે પતિને ગમતી હતી. પછી બારમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી (દારકા) જવાનો તેણે કરેલ નિર્ણય કહેલો છે. ઉત્તમ શ્લોકનું દર્શન પ્રાપ્તભાવથી પણ ફલભૂ છે, કારણ કે પ્રજા પણ તેની ઇચ્છા રાખે છે. ૧૨.

* ‘વિપ્ર’ એટલે પ્રાહ્લાણી અક્ષય આવે તેવા જૂઓ. હ-૨૧-૨૬, અને ૧૭-૨૭-૩૭ ઉપરનાં શ્રીસુખોદિનીજી.

એવી રીતે એક (જવાનું) કાર્ય બંને x પ્રાપ્ત કરાવશે, એવો વિચાર કરીને (જવાનો નિર્ણય કર્યો). આ શુભ રાખવા યોગ્ય (નિર્ણય) પત્નીને કહેવા યોગ્ય ન હતો, તેથી 'મનમાં' એમ કહેલ છે. તેમ કર્યું ન હોય (પત્નીને કહ્યું હોય) તો તે પણ આવે. પછી જવાનો નિર્ણય કર્યો. પછી જવાના સાધનનો વિચાર કરતાં, 'ખાલી હાથે દર્શન ન કરવાં' એમ વિચારી ભેટ (આપવાનું) માગ્યું. માગવાનું વચન તેરમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. 'અપિ' શબ્દ સંભવ દર્શાવવા (યોજેલ છે). (પત્ની) 'કલ્યાણી' હોવાથી કદાચ ક્યાંકથી પ્રાપ્ત કરે. 'ધરમાં છે?' એવો પ્રશ્ન છે. 'નથી' એમ કહેવામાં આવે તો કદાચ (પતિના દારકા) જવામાં આજ વિધિનુસાર થાય, તેથી (પત્ની) મૂંગી રહી. પછી જેની ના પાડેલી નથી તે કષ્ટલ કરેલું છે, એમ કલ્યાણીને, 'આમ' એમ માગે છે. ૧૩.

યાંચિત્વા ચતુરો મુદ્ધીન્ વિપ્રાન્ પૃથુક્તણ્ડુલાન્ ॥

ચૈલસ્રવ્ણેન તાન્વદ્ધ્વા મર્ત્રે પ્રાદાદુપાયનમ્ ॥૧૪॥

તેણે આજ્ઞાણો પાસે ચાર મુઠી પૌઆ માગી, તેમને વસ્ત્રના કટકામાં બાંધી (આપવાની) ભેટ તરીકે પતિને આપ્યાં. ૧૪.

અને તે પતિવ્રતાએ પતિના વાક્યનું પાલન કરવા માટે ચાર મુઠી પૃથુક્તણ્ડુલાન્ પૌઆ-વિશ્રામ સમયે તે બાઈ પણ શકાય તે માટે તે (પૌઆ) જ માગીને, ચૈલસ્રવ્ણેન પોતાના વસ્ત્રના કટકામાં તે બાંધીને, પોતાનો પતિને 'આ ભગવાનને આપવાના છે' એવા અભિપ્રાયથી આપ્યા. (વસ્ત્રના કટકામાં) બાંધ્યા વિના આપે, તો (પતિ) કદાચ બીજને આપે, અથવા પાડી નાખે. ૧૪.

પછી ભેટ સાથે તે ભગવાન પાસે જવા નીકળ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સ તાનાદાય વિપ્રાત્રયઃ પ્રયયૌ દ્વારકાં કિલ ॥

કૃષ્ણસંદર્શનં મઘં કથં સ્યાદિતિ ચિન્તયન્ ॥૧૫॥

'મને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કેમ થશે' એમ અરેઅર વિચારતો તે ઉત્તમ આજ્ઞાણ તે (પૌઆ) લઈને દારકા ગયો. ૧૫.

'કિલ' 'અરેઅર' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલ છે). રસ્તામાં જે જાય છે, તે પોતાના ઇચ્છેલા (પદાર્થ)નો વિચાર કરે છે, તેથી આ પણ વિચાર કરતો જતો હતો. 'તે જેનો ધનનો કે દર્શનનો વિચાર કરતો હતો' એવો સંદેહ થાય, તેથી તે દૂર કરવા 'શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન મને કેમ થશે?' એમ કહેલું છે, પરંતુ (મને) કેમ કેટલું ધન પ્રાપ્ત થશે, એમ (વિચારતો) ન હતો. ૧૫.

x ૧. પત્નીની પ્રાર્થના પ્રમાણે દારકા જવાનું અને ૨. ભગવાનનાં દર્શન થવાં તે અને.

‘પછી (દારકાને) કિલ્લો હોવાથી જૂદા જૂદા સ્થલે પહેરેગીરો મૂકેલા. તેઓ કેઈ પણ અભણા પુરુષને પ્રવેશ કરવા દેતા નહિ. ત્યાં આ દેવી રીતે બેસે?’ એવી શંકા નીચેના શ્લોકમાં દૂર કરે છે—

ત્રીણિ ગુલ્માન્યતીયાય તિસ્રઃ કક્ષાથ સ દ્વિજઃ ॥

વિપ્રોઽગમ્યાન્ધકવૃણીનાં ગૃહેષ્વચ્યુતધર્મિણામ્ ॥૧૬॥

ગૃહં દ્વયષ્ટસહસ્રાણાં મહિષીણાં હરેદ્વિજઃ ॥

વિવેકૈકતમં શ્રીમદ્ભક્ષાનન્દં ગતો યથા ॥૧૭॥

તે બ્રાહ્મણે ત્રણ ગુલ્મો અને ત્રણ કક્ષાઓ વટાવીને અંધક અને વૃણિય વૈષ્ણવોના પ્રવેશ ન કરી શકાય તેવા ઘરોની મધ્યે આવેલા હરિની સોળહજાર મહારાણીઓના ઘરો પૈકી ઘણી શોભાવાળા એક ઘરમાં, બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત કરેલ હોય તેવા વિપ્રે પ્રવેશ કર્યો. ૧૬-૧૭.

ગુલ્મો સૈન્યના વિભાગ છે. કક્ષા (કિલ્લાની) દિવાલના પ્રકાર છે. અથવા ‘ગુલ્મ’ શબ્દથી આડીથી બનેલા વગડાના સાંકડા માર્ગો (કહેલા છે). શંકા વિના જવાનું કારણ ‘સદ્વિજઃ’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘બ્રાહ્મણો સાથે’ અથવા ‘તેજ બ્રાહ્મણે’ (એવો તેનો અર્થ છે). બ્રાહ્મણપણું સાધારણ હોવાથી, સારી રીતે પૂર્ણ કરનારપણું કહેતાં, ‘વિપ્રે’ એમ કહેલું છે. અંધક અને વૃણિય ‘અચ્યુત-ધર્મિણામ્’ વૈષ્ણવોનાં સર્વ બાળુએ આવી રહેલાં ઘરોની મધ્યે, અને હરિની સોળહજાર મહારાણીઓના અંદરના દ્વિજઃ જેને ના પાડી ન શકાય તેવા એ એક ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, એવા આશયથી કે અહિં ભગવાન રહેતા હશે. તેનું કારણ ‘શ્રીમત્’ શબ્દથી (કહેલું છે). (તે ઘર) ઘણી શોભા અને સંપત્તિવાળું હતું.

‘બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત કરેલ હોય તેવા’ શબ્દોથી ત્યાં માત્ર જવાથી જ તેની જે અવસ્થા થઈ તે કહેલી છે. દારકામાં વૈકુંઠે પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, અને તે (સુદામો) બ્રાહ્મણ હોવાથી, અને તે (દારકાની) મધ્યમાં ભગવાનનું ઘર આનંદાંશવાળું હોવાથી તેની અંદર પ્રવેશ કરેલાને બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય જ. ‘યથા’ ‘તેવા’ શબ્દ (બ્રહ્માનંદનો) પ્રકારનો ભેદ જણાવવા યોજેલ છે. ૧૬-૧૭.

પછી આસપાસ જોવાની શક્તિવિનાનાં, આનંદના અનુભવને લીધે બાણે કે આંખો બંધ કરેલી હોય તેવા (તે)ને ભગવાને જોયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે—

વિલોક્યાચ્યુતો દૂરાત્રિયાપર્યટ્કમાસ્થિતઃ ॥

સહસોત્થાય ચામ્યેત્ય દોર્ભ્યા પર્યગ્રહીન્મુદા ॥૧૮॥

તેને દૂરથી જોઈને, ત્રિયાના પલંગ ઉપર બેઠેલા અચ્યુત

એકદમ ઉભા થઈ અને (તેની) પાસે જઈ, આનંદથી એ હાથથી (તેને) લેટયા. ૧૮.

‘પ્રિયાના પલંગ ઉપર’ એટલે ‘લક્ષ્મણના પલંગ ઉપર’. (દિવસના) ચોથા પહોરમાં વિશ્રામના સમયે, અથવા રાત્રે ભગવાન પ્રિયાના પલંગ ઉપર બેઠા હતા. તે (લક્ષ્મણ) લક્ષ્મણ ચિત્તથી લક્ષ્મી છે. ત્યાંથી એકદમ ઉભા થઈ, પાસે આવી એ હાથથી લેટયા. આથી સમાનપણું જણાવેલું છે. ‘આનંદથી’ શબ્દથી અંદરનો પ્રેમ (જણાવેલો છે). ભગવાનનો સંબંધ થતાં તેને જેવો હર્ષ થયો, તેવો (તે) ભક્ત હોવાથી તેનો સંબંધ થતાં ભગવાનને પણ થયો, એમ જણાવેલું છે.

પછી આનંદથી ઉભરાએલાની પેઠે (ભગવાને) લીલા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સख्युः प्रियस्य विप्रर्षिणा अंगना संजथी धलुं सुખ

प्रीतो व्यमुञ्चदब्बिन्दूनेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥૧૯॥

મિત્ર, પ્રિય, અને વિપ્રર્ષિના અંગના સંજથી ઘણું સુખ પામેલા કમલનયને (ભગવાને) પ્રીતિને લીધે નેત્રોમાંથી આંસુના ટીપાંઓ પાડ્યાં. ૧૯.

(તે) મિત્ર હોવાથી તેને જેમ (સુખ) થયું, તેવું જ (ભગવાનને) થયું જોઈએ. ભગવાનનો પણ (તે) ધણેજ ‘પ્રિય’ જેના ઉપર પ્રેમ હોય તેવો હતો. (આ) પહેલાનું^૧ પણ કારણ છે. તેથી પણ (વધારામાં) ‘વિપ્રર્ષિ’ ઉત્તમ ગ્રાહણ હતો, કારણ કે આનામાં અલૌકિક પરમાનંદ પણ પ્રકટ થયો હતો. તેના સંગથી (ભગવાન) ‘અતિર્નિવૃત્તઃ’ અંદરથી સુખ પામ્યા. પછી પ્રીતિને લીધે જાણે કે મન તેને જેવા બહાર આવેલું હોય^૨ તેમ ‘નેત્રોમાંથી આંસુના ટીપાંઓ પાડ્યાં.’ ‘કમલનયન’ વિશેષણથી કારણ તરીકે કૃપાલુપણું કહેલું છે. ૧૯.

‘પછી પત્ની અવશ્ય જૂદાઈ કરાવે, તેથી તે (કારણ)થી જ મૈત્રી ઘડી હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम् ॥

उपाहृत्यावनिज्यापः पादौ पादावनेजनीः ॥૨૦॥

अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवाँल्लोकपावनः ॥

व्यलिम्पद्विव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ॥૨૧॥

૧. મિત્રતાનું દાન કરવામાં પ્રિયપણું કારણ હતું, એવો અર્થ છે. (હિ).

૨. નેત્રમાર્ગે મન બહાર નીકળતું હોવાથી તેને શ્રમથી થએલ પરસેવા જેવાં આંસુઓ હતાં. (હિ).

ધૂપૈઃ સુરમિમિમિત્રં પ્રદીપાવલિમિર્મુદા ॥

અર્ચિત્વાવેદ્ય તામ્બૂલં ગાં ચ સ્વાગતમબ્રવીત્ ॥૨૨॥

પછી હે રાજન! લોકને પાવન કરનાર ભગવાને (તેને) પદ્મ
ઉપર બેસાડીને, મિત્રની પૂજાની સામગ્રી બંધે લાવીને, (તેના) બે
પગ ઘોઘને, ચરણ ઘોઘેલ જલને માથે ચઢાવ્યું. ચંદન, અગર,
કેસર (અને) દિવ્ય સુગંધવાળા (પદાર્થો) થી લેપ કર્યો, મિત્રની
સુગંધવાળા ધૂપોથી અને આરતિથી આનંદથી પૂજા કરીને, પાન
અને આખલો સમર્પણ કરીને, આવકાર (નું વચન) કહ્યું. ૨૦-૨૨.

પછી (ભગવાને) બંધે મિત્રની પૂજા કરી. આના બે પગ ઘોઘને, પૂજાનાં
સાધનો લાવીને, ચરણ ઘોઘેલ જલને માથે ચઢાવ્યું. આ ધર્મ હોવાથી,
આમાં દૂષણ નથી, અને (ભગવાન) લોકોને ઉપદેશ દેવા ધર્મનું આચરણ
કરે છે. 'હે રાજન!' એ સંમોધન (પરિક્ષિતની આમાં) સંમતિ જણાવવા
(કરેલું છે). 'લોકને પાવન કરનાર' વિશેષણથી ઉત્તમ પ્રકારે ચરણ ઘોઘેલ
જલ ધારણ કરવાનો બીજો અભિગ્રાહ્ય કહેલો છે, કારણ કે તે (ભગવાન) સર્વ
લોકસ્વરૂપ છે (અને) પ્રાણીમાં પણ પોતે રહેલા છે એમ કહેલાં કહેલું છે.
તેથી પોતાના ચરણારવિહ (ઘોઘેલ) જલથી તેમણે લોકોને પાવન કર્યો, એમ
કહેલું છે. આટલાથી હલકાઈ તો થતી નથી, કારણ કે (પોતે) 'ભગવાન' છે.

પછી 'દિવ્ય સુગંધવાળા (પદાર્થો)થી લેપ કર્યો' એમ પૂર્ણ કહેલી છે. પૂજા
(થવા)થી થતો, તે દેવ હશે એવી શંકા, 'મિત્ર' શબ્દથી દૂર કરેલી છે.
પ્રદીપાવલિમિઃ એટલે આરતિથી. આથી (એમ જણાવેલું છે કે) એ કે તે (સુદામા)ને
તે પ્રકારે સુગંધ યતું નહતું, છતાં પણ આનંદથી (ભગવાને પૂજા) કરી. પછી
માથા ઉપર ધૂપોથી (ધૂપો નાળી) પૂજા કરી, પાન અને વેદની આજ્ઞાનું
પાલન કરવા ગાં આખલો સમર્પણ કરીને, પછી આવકાર(નું વચન) કહ્યું.
શ્લોક 'ગૌઃ (ગામ્)' શબ્દથી આખલો કહેલ છે. ૨૦-૨૨.

પછી પત્ની પણ પતિવ્રતા હોવાથી, અદેખાઈ વિગેરે ન કરતી તેણે પણ
(પ્રાણી)ની પૂજા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

કુચૈલ મલિનં ક્ષામં દ્વિજં ધમનિસંતતમ્ ॥

દેવી પર્યચરચ્છૈભ્યા ચામરવ્યજનેન વૈ ॥૨૩॥

કાટેલાં વશ્ત્રવાળા મલિન દુર્બલ શિરાઓથી બાંધેલા દ્વિજની
દેવી શૈભ્યાએ ચમરીના પંખાથી સેવા કરી. ૨૩.

મલિન, કાટેલાં બાંધે વશ્ત્રવાળા શબ્દોથી શરીરના સ્પર્શ વિનાનો
(જણાવેલ છે). દુર્બલ ધમનિમિઃ શિરાઓથી બાંધેલાં છતાં પણ દ્વિજ હોતો.
પ્રાણીની આજ શોભા છે. તેવાની પણ કંઈ લક્ષ્મીનો (પોતામાં) પ્રવેશ

અર્ચાથી દેવતારૂપ રૂંચ્યા લક્ષ્મણાએ ચમરીના પંખાથી સેવા કરી. પહેલાં તે ભગવાનને ચમરીનો પંખો કરતી ઉભેલી; પછી પ્રાદાણની પૂજા થઈ ત્યારે પણ તેમજ (પંખો) કરતી ઉભી રહી, એવો અર્થ છે. ૨૩.

એવી રીતે (ભગવાન અને લક્ષ્મણ) બંનેથી પૂજાતા(પ્રાદાણ)ને ભેઈને ખાં રહેલાઓને આશ્ચર્ય થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અન્તઃપુરજનો દષ્ટ્વા કૃષ્ણેનામલકીર્તિના ॥

વિસ્મૃતોઽમ્બૂદતિગ્રીત્યા અવધૂતે સમાજિતમ્ ॥૨૪॥

પવિત્ર કીર્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણથી ઘણા પ્રેમથી પૂજાએલા મલિન (પ્રાદાણ)ને ભેઈને અંતઃપુરના માણસો વિસ્મય પામ્યા. ૨૪.

શ્રીકૃષ્ણથી પૂજાએલા મલિન (પ્રાદાણ)ને ભેઈને વિસ્મય પામ્યા. ‘આથી ભગવાનની પણ હલકાઈ જણાય’ એવી શંકા ન થાય તે માટે ‘પવિત્ર કીર્તિવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. તેમાં પણ ‘ઘણા પ્રેમથી’ અને તે સમયે પણ તે અવધૂત મલિન જ હતા. ખીજા પાસે એલ કઠાવી નાખી પછી પૂજા (કરી હશે), એવો મત (આથી) ખોટો ફરાવેલ છે. ૨૪.

વિસ્મય પામેલાઓનું વાક્ય નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

કિમનેન કૃત્તં પુણ્યમવધૂતેન મિથુના ॥

શ્રિયા દીનેન લોકેઽસ્મિન્નાહિતેનાધતેન ચ ॥૨૫॥

યોઽસૌ ત્રેલોક્યગુણા શ્રીનિવાસેન સંમૃતઃ ॥

પર્યક્લેષ્ઠાં શ્રિયં દિત્વા પરિવ્રક્તોઽગ્રજો યથા ॥૨૬॥

આકાંતિ વિનાશ અ. લોકમાં નિંદાએલા, નિર્ધન, અને મલિન મિથુકે શું પુણ્ય કર્યું હશે કે જેનો (જાણુ) લોકના ગુરુ, લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ (ભગવાને), આદર કર્યો પલંગ ઉપર રહેલી શ્રીને ત્યાજ કરીને જેમ મોટાભાઈને લેટે તેમ આને લેટયા. ૨૫-૨૬.

તે અધા પુણ્ય કરવાને જ કલ્યાણકારક માનતા હતા. પહેલાં તે જાણેલું નહિ હોવાથી ‘શું’ એવી શંકા થઈ. ‘કાંઈક તેવું (પુણ્ય) હશે’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘મલિન’ વિગેરે પાંચ વિશેષણો કહેલાં છે. (૧) જો આણે ધર્મ (કરેલ) હોય તો આરંભમાં ધર્મે ઉત્પન્ન કરેલું શરીર (તેને) હોય, અને તેને પાપનાં કાર્યરૂપ મેલતો સંજોગ ન થાય, પણ આ મલિન છે. વળી (૨) જો આણે ધર્મ (કરેલ) હોય, તો દેહ ઉત્પન્ન થયા પછી દેહનું પોષણ થાય તે માટે (આને) સારું અન્ન (પ્રાપ્ત) થાય, પરંતુ તે પણ નથી, કારણ કે આ લિધુક છે. વળી (૩) જો આણે ધર્મ (કરેલ) હોય, તો (આના) દેહમાં ઉત્તમ કાંતિ હોય, પરંતુ આ કાંતિ વિનાનો છે. આથી જ લૌકિક સંપત્તિને

* કાંતિ વિનાનો દેહો એટલે લૌકિક સંપત્તિ નથી. એમ પણ કહેવાઈ ગયું, એવો અર્થ જણાય છે.

પણ સમાવેશ થયો. વળી (૪) ને આણે ધર્મ (કરેલ) હોય, તો લોકમાં આની કીર્તિ (થઈ) હોય, પરંતુ આ લોકમાં નિંદાએલો છે. 'અસ્મિન' 'આ (લોકમાં)' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) અમે જ આ વિષયમાં પ્રમાણ છીએ, (અને) એમ સૂચવેલું છે કે જેવું આ લોકમાં તેવું પરલોકમાં પણ હોય છે. વળી (૫) ને ધર્મ (આણે કરેલ) હોય, તો આને તેનાં ફલરૂપ ધન હોય, પરંતુ આ નિર્ધન દરિદ્ર છે. અથવા 'અધર્મ' એવો કોઈ સ્થલે પાઠ છે. ત્યારે (તેવો પાઠ હોય ત્યાં) સંસ્કારનાં સાધનો (નિર્ધનપણાંને લીધે) ન હોવાથી તેમ કહેલું છે (એમ જણવું). 'ચ' 'અને' શબ્દથી બીજાં પણ (ધર્મરહિતનાં) ચિહ્નોનો સમાવેશ કરેલો છે. ૨૫.

'આને શું (ફલ પ્રાપ્ત) થયું કે આટલું (બધું) કહો છો?' એવી શંકા દૂર કરવા છવીસમો શ્લોક કહેલ છે. 'ત્રણ લોકના શુરુ' શબ્દનો (એવો અર્થ છે કે) ભગવાન લોકોને બોધ આપવા કમો કરે છે. ને લોકમાં (ભગવાન) આવવાની સાથે પણ (પોતાની મૈત્રી જણાવે તો લોકો હલકાઓની સાથે પણ મૈત્રી કરે. વળી ભગવાન લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ છે. ને પુણ્ય વિનાનાને પણ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય, તો કોઈ પણ દરિદ્ર રહે નહિ. આવા (ભગવાને) આદર આપ્યો, તેથી (તેનું) કાંઈક પુણ્ય હોવું જોઈએ, એમ જણાય છે. વળી ને આ ધર્મ (કરવા)ના સમયે આવ્યો હોત, તો એમ જણાત કે (ભગવાને) ધર્મ (કરવા) માટે કર્યું, પરંતુ આ તો કામના સમયે આવ્યો હતો. તે (કામ એટલે પત્ની)નો પણ ત્યાગ કરીને (તેને) લેલ્યા, તેથી એમ જણાય છે કે આણે ધર્મ (કરેલ) છે, અને ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલ કામના કરવા યોગ્ય છે. વળી (ભગવાન) ધર્મ આદરથી લેલ્યા. આથી આના ઉપરનો (ભગવાનનો) અદરનો પ્રેમ પણ દર્શાવેલ છે. 'એમ મોટાભાઈ બલભદ્રને (લેઈ) તેમ' શબ્દોથી તે પ્રેમ જણાવવા દૃષ્ટાંત કહેલું છે. કોઈ સમયે બીજા દેશમાંથી બલભદ્ર આવે ત્યારે ભગવાન આવો આદર કરતા, એવો અર્થ છે. પૂજા તો વધારાની (કરી). ૨૬.

એવી રીતે કાયાનો અને મનનો સંતોષ ઉત્પન્ન થયાનું કહી નીચેના શ્લોકથી આરંભી વાણીનો સંતોષ ઉત્પન્ન થયાનું કહે છે:—

કથયાંચક્રતુર્ગાથાઃ પૂર્વા ગુરુકુલે સતોઃ ॥

આત્મનો લલિતા રાજન્કરૌ ગૃહ પરસ્પરમ્ ॥૨૭॥

૧. શ્રીપદ્મગમાં હતાં તેથી એવો ભાવ છે (હ). લક્ષ્મણ પદ્મગમાં હતાં, તેમને તથા ભગવાન ગુદામાને લેલ્યા, તેથી સુદામા કોઈ ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલ. કામના કરવા યોગ્ય મિત્ર હોવો જોઈએ એવો અર્થ જણાય છે.

હે રાજન્ ! તે બેએ પરસ્પર હાથ પકડીને ગુરુકુલમાં હતા ત્યારની પોતાને આનંદકારક પહેલાંની કથાઓ કહી. ૨૭.

ગાથા: પહેલાંની કથાના બનાવેલ શ્લોકો, જે (કથા)ઓ પહેલાં ગુરુકુલમાં હતા તેના સંબંધવાળી હતી તે કહી, અથવા કથાના કારણનું સ્મરણ કરીને (કથાઓ) કહી. તે (કથા)ઓ આત્મનો લલિતા: પોતાને જ આનંદ ઉત્પન્ન કરનારી હતી. 'હે રાજન્ !' એ સંબોધન (પરિક્ષિત) સાવધાન રહે તે માટે (કેરેલું છે). 'પરસ્પર હાથ પકડીને' એમ સમાનપણું કરીને, જે શ્લોકો અથવા જે શ્રુતિઓ^૧ (પહેલાં કહેતા) તેનો પરસ્પર સંતોષ ઉત્પન્ન કરવા પહેલાં પાઠ કર્યો.^૨ પછી ભગવાને કહ્યું, અથવા સાથે^૩ કહેલ. ૨૭.

પછી નીચેના શ્લોકથી આરંભી સોળ (શ્લોકો)થી ભગવાનનાં વચનો કહે છે. (આ) વચનોથી તેને સંપત્તિ ન હતી એ વિષય પણ દઢ કરવામાં આવેલ છે. તેમ ન કરે તો માત્ર વર્ણન કરવા જ તેવી રીતે વર્ણવેલો થાય (ગણાય). તે પૈકી આરંભમાં વિયોગ થયા પછીનો તે (વૃત્તાંત) નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી પૂછે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

અપિ બ્રહ્મન્ ગુરુકુલાન્નવતા લબ્ધદક્ષિણાત્ ॥

સમાવૃત્તેન ધર્મજ્ઞ માર્યોઢા સદૃશી ન વા ॥૨૮॥

હે બ્રહ્મન્ ! હે ધર્મ જાણનાર ! જેણે દક્ષિણા પ્રાપ્ત કરેલી છે તેવા ગુરુકુલથી પાછા આવેલા તમે લાયક પત્ની પરણ્યા છો કે નહિ? ૨૮.

વિદ્યાની સમાપ્તિ તો (આપણે સાથે હતા) ત્યારે જ થયેલી. ત્યાર પછી કાયમનું પ્રહ્લયર્થ છે કે પાછા આવીને વિવાહ કરેલ છે એ કહેવું બેઠું, તે માટે પ્રશ્ન કરે છે. 'હે બ્રહ્મન્' એ સંબોધનથી વિદ્યા સિદ્ધ થયાનું સૂચવેલું છે. 'ગુરુકુલથી' (કહ્યું તેમાં) 'કુલ' શબ્દ એમ જણાવવા યોગ્ય છે કે, નહિ જણાએલા પ્રયોજનથી પણ ગુરુના કુલમાં રહેનારને પ્રહ્લયર્થ (પાળવાનું) હોય છે. ગુરુ ન હોય તો તેમની પત્ની પાસે, તેમના પુત્ર પાસે અથવા તેમના

૧. કથામાં પણ જે પોતાને આનંદ ઉત્પન્ન કરનારી હતી, તે પહેલાં કહી, એવો અર્થ છે. (લે).

૨. કહેનાર બે હોવા છતાં 'પરિત્યક્ત:' એ ગદ્યવચન કહેનારનું ઉત્તમપણું જણાવવા યોગ્ય છે. (લે)

૩. 'આનંદકારક' એ વિશેષાત્મ આ અર્થ પ્રમાણે બેઠ જણાવનાર નથી પરંતુ સ્વરૂપ દર્શાવનાર છે. અર્થ એ, આનંદકારક હતી, એવો અર્થ થાય (લે).

કુલમાં (રહેનારે) બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું છે.

‘ગુરૂને તો માગેલું આપી, તેમની પરચાનગીથી સ્નાન કરવું’ (યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ ૧-૩-૫૧) એ પ્રમાણે સ્નાન નામનું સમાવર્તન (ગુરૂને) દક્ષિણા આપ્યા પછી થાય છે, અને ત્યાર પછી ‘આયુષ્યનો પહેલો ચોથો ભાગ ગુરૂના ઘેર રહીને દિવે આયુષ્યનો બીજો (ચોથો) ભાગ પત્ની કરીને ઘેર રહેવું’ (મનુ સ્મૃતિ ૪-૧) એ પ્રમાણે ત્યાર પછી વિવાહ (કરવામાં આવે છે). તે સંબંધમાં ‘જેણે દક્ષિણા પ્રાપ્ત કરેલી છે તેવા ગુરૂકુલથી પાછા આવેલાં એમ કહેલું છે. ત્યાર પછી સમાવર્તન (સ્નાન કરી ગુરૂના ઘરથી પાછા ફરવું તે) સંસ્કારથી શુદ્ધ થએલા હે વર્મજ ધર્મનું રહસ્ય જાણનાર તમે પોતાને લાયક, સર્વ પ્રકારે (તમને) ચોખ્ખા પત્ની પરણ્યા છો કે નહિ? રહસ્ય જાણનાર.

‘પરણ્યો છું’ એવા તેના આશયનો સ્વીકાર કરીને, ‘રાગ અને દેવ-વાળાનો વિવાહ થયો’ એમ નિંદા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં (સુદામાને) તે (રાગ) ન હોવાનું કહે છે:—

પ્રાયોઃ ગૃહેષુ તે ચિત્તમકામવિહતં તથા ॥૧૮॥

નૈવાત્તિપ્રિયતે વિદ્વન્ધનેષુ વિદિતં હિ મે ॥૨૯॥

હૈ વિદ્વન્ ! કામનાઓથી નહિ રૂઢાએલું તમારું ચિત્ત ઘણું ભાગે તે પ્રમાણે ઘરોમાં અને ધનોમાં બહુ પ્રીતિવાળું નથી (એ) મેં જાણેલ છે. રહસ્ય.

તમારું ચિત્ત ઘણું ભાગે ઘરોમાં કામનાઓથી રૂઢાએલું નથી. ‘તેમ ન હોય તો (હું) પરણ્યો કેમ?’ એવો (પ્રશ્ન થાય, તેથી) ‘તે પ્રમાણે શબ્દથી ભેદ જણાવેલો છે; એમ કોકેનું (ચિત્ત ! કામનાઓથી રૂઢાએલું) હોય છે તેવી રીતે કામનાઓથી રૂઢાએલું નથી, એવો અર્થ છે. તેથી જ ઘરોમાં નૈવાત્તિપ્રિયતે બહુ પ્રીતિવાળું (તમારું) ચિત્ત નથી. તેના કારણે ‘હૈ વિદ્વન્ !’ એ સંજોધનથી કહેલું છે. જ્ઞાનનો ઉદ્ધય થવાને લીધે શરીરનો અધ્યાસ ન રહેવાથી, તે (શરીર)ને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર ઘરમાં (તમારી) પ્રીતિ નથી,

“ નિધન અને મરેલામાં હું કાંઈ ભેદ જોતો નથી, એ વાક્ય પ્રમાણે વન ન હોવાથી પણ પુરુષને ઘરમાં પ્રીતિ હોતી નથી” એવી શંકા થાય, તેથી ‘ધનોમાં’ શબ્દ ચોળેલ છે, તમારા ચિત્તને જૂઠીજૂઠી જાતના ધનોમાં પણ પ્રીતિ નથી. ગાય, ભૂમિ, સુવર્ણ વિગેરે ભેદને લીધે ધન ઘણા પ્રકારનું

* નૈષિક (સદાના) બ્રહ્મચારીના ગુણો યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ ૧-૨ શ્લો. ૪૬ : ૫૦માં કહેલા છે. તે પૈકી ૪૬મા શ્લોકનો ભાવાર્થ અહિં કહેલ જણાય છે.

x ‘સંસાર’માં રાગવાળી સ્ત્રી સાથે સંસારમાં રાગવિનાનો તે વિવાહ કયો તેથી તને પણ સંસારમાં રાગ થયો હશે’ એમ સુદામાની નિંદા થાય એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

છે. તેવી જ રીતે સ્ત્રી જૂદી હોવાથી અને વિલાસ જૂદા પ્રકારના હોવાથી ઘરો પણ (ઘણા પ્રકારના) છે. આ વિષયનું પ્રમાણ 'મેં જાણેલ છે' શબ્દોથી કહેલું છે. વળી આ વિષય યોગ્ય જ છે, કારણ કે જે મહાપુરુષ હોય છે તે આવો (ઘરો અને ધનોમાં ખડું પ્રીતિ વિનાનો)જ હોય છે.

“ જે દિવસે જ વૈરાગ્ય થાય, તે જ દિવસે સંન્યાસ લેવો' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વૈરાગ્યવાળાને સંન્યાસનો જ અધિકાર છે. તેથી વિવાહ કેમ કર્યો? ” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

કેચિત્કુર્વન્તિ કર્મણિ કામૈરહતચેતસઃ ॥

ત્યજન્તઃ પ્રકૃતીર્દૈવીર્યથાહં લોકસંગ્રહમ્ ॥ ૩૦ ॥

જેમ હું લોકસંગ્રહ કરું છું તેમ કેટલાક કામનાઓથી નહિં રૂંધાએલા ચિત્તવાળાઓ દૈવી પ્રકૃતિઓનો ત્યાગ કરતાં કર્મો કરે છે. ૩૦.

‘ આ લોકમાં કર્મ કરતાંજ એકસો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી ’ એ, અને ‘ એકસો શીઆળા તમને તાપ કરતા ’ એશ્રુતિ પ્રમાણે જીવીએ ત્યાંસુધી કર્મ કરવું જોઈએ. તેથીજ અગ્નિહોત્ર વિગેરે જીવતા હોય ત્યાંસુધી કરવાની ફરજ છે. તે સંબંધમાં વૈરાગ્યવાળાઓએ (કર્મનો) ત્યાગ કરવો અને વૈરાગ્ય ન હોય તેઓએ કર્મ કરવાં, એવી વ્યવસ્થા (હોવાનું) માનનારાઓને ભગવાન (અહિં) જૂદા પ્રકારની વ્યવસ્થા કહે છે. તમે કહ્યા તેવા કેટલાક તો તેવીજ વ્યવસ્થા હોવાનો નિર્ણય કરે છે, (જ્યારે) કેટલાક તો કામનાઓથી નહિ રૂંધાએલા ચિત્તવાળા એટલે કામના વિનાના હોવા છતાં કર્મો કરે છેજ.

“ કર્મો પાપની સંપૂર્ણ દશારૂપ હોવાથી કર્મો સાક્ષાત્ પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારાં નથી, પરંતુ માત્ર અંતઃકરણ શુદ્ધ કરનારાં છે. ‘ જે કામનાઓ આના હૃદયમાં રહેલી છે. તે જ્યારે જતી રહે છે ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે કામનાઓ ન હોય ત્યારે મોક્ષ નજીક હોવાથી (કામનાવિનાનાને) મોક્ષનો ઉપયોગ કયાં (રહ્યો) ? ” એવી શંકા થાય, તેથી ‘દૈવી પ્રકૃતિઓનો ત્યાગ કરતાં’ શબ્દો ચોજેલ છે. સ્વભાવ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા કર્મો કરવામાં આવે છે, કારણકે સ્વભાવ જીતવો કઠણ છે. તેથીજ ‘ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચાલે છે. નિગ્રહ શું કરશે ? ’ એમ ભગવાને (ભગવદ્ગીતા-૩-૩૩માં) કહેલું છે, અને તે સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિઓ દેશ કાલ બીજ યોનિ વિગેરેના લેહથી અનેક પ્રકારની છે. તે (પ્રકૃતિ)ઓ જો પુરૂષને મૂકી દે તો મૂલ પ્રકૃતિને પણ તણને તે સ્વસ્થ થાય, તેમ ન હોય (પ્રકૃતિઓ મૂકી ન દે) તો કામના નમાલી છે, કારણકે કામનાઓ ન હોય તો પણ સંસાર (રહે છે એમ) કહેલ છે.

‘ તે (પ્રકૃતિઓ) (યોગ્ય) પ્રકારથીજ જીતવી જોઈએ. તેમાં કર્મનું શું પ્રયોજન ? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ દૈવી ’ વિશેષણ ચોજેલ છે. તેઓ દેવતારૂપ હોવાથી વૈદિક કર્મોથીજ તે દૂર થાય છે, તેથી કર્મ કરવામાં આવે છે.

‘રાગને ખાળવા માટેજ અથવા સ્વર્ગ વિગેરે (પ્રાપ્ત કરવા) માટે કર્મનો ઉપયોગ થતો હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, પરંતુ સ્વભાવ ઉપર વિજય (મેળવવા) માટે કહેલું નથી; અને તેથી માત્ર તર્કથી તે પ્રયોજન માટે (શા માટે) કર્મ કરવાં ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમ હું લોકસંગ્રહ કરું છું’ એમ કહેલું છે. વળી હું લોકસંગ્રહ કરવા કર્મો કરું છું, તેમાં ‘(મનુષ્યો) મારા માર્ગને અનુસરે’ એવો તર્કજ આધાર છે, અને કોઈપણ સ્થળે (શાસ્ત્રમાં) એવું વાક્ય પણ નથી કે લોકસંગ્રહ કરવા ઈશ્વરે (કર્મો) કરવાં. તેથી ફલને નિર્ણય તર્કથી પણ થાય છે, એવો અર્થ છે. ૩૦.

(સુદામા) વૈરાગ્યથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે છે એમ તેણે કહેલો, પોતાની મેળે જાણેલો પ્રસંગ પણ પ્રશ્નના બાનાથી કહીને, સ્વભાવને લીધે અથવા માત્ર વાસનાથી (તેમ સુદામાએ) કરેલ એવું તેમ કરવાનું પ્રયોજન હોવાથી, (વિષયોનો) દોષ સાંભળેલ હોવા છતાં પણ ‘અનુભવ કર્યા વિના માણસ વિષયોની ઉત્તરતા જાણતો નથી’ એ વાક્ય પ્રમાણે (પોતાના) મનની ખાતરી થાય તે માટે (સુદામાએ) વિવાહ કરેલ કે જેથી (વિષયોની) ઇચ્છા રહે નહિ. યદી ઇચ્છા ન રહેતાં ‘ભાયાં ગળે વળગી’ એમ જાણે કે મજકરી કરતા હોય તેમ તેણે કરેલ (વિવાહ)નું અનુમોદન કરી, તેની સાથેની મિત્રતાનું સ્મરણ કરાવવા (લગવાન) નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી (તેઓ) ગુરુકુલમાં રહેલા તેનું સ્મરણ કરાવે છે:—

ક્વચિદ્ગુરુકુલે વાસં બ્રહ્મન્ સ્મરસિ નૌ યતઃ ॥

દ્વિજો વિજ્ઞાય વિજ્ઞેયં તમસઃ પારમન્વુતે ॥૩૧॥

હે બ્રહ્મન્ ! જેનાથી દ્વિજ જાણવા યોગ્ય જાણીને અંધકારના અંતને પ્રાપ્ત કરે છે તેવા ગુરુકુલમાંના આપણા બેના રહેઠાણનું સ્મરણ છે ને ?

આરંભમાં ગુરુકુલમાંના રહેઠાણની પ્રશંસા કરે છે. (તે) સફલ થવાને લીધે ઉત્તમપણું (પ્રાપ્ત થતાં તેનું) સ્મરણ થાય છે. ‘હે બ્રહ્મન્ !’ એ સંબોધન એમ જણાવે છે કે તેની કૃપાથી જ (બ્રહ્મપણું પ્રાપ્ત) થયું. નોં આપણા બેનાં ગુરુકુલમાંના રહેઠાણનું સ્મરણ છે ને ? આથી એમ જણાવેલું છે કે ગુરુકુલમાં બહારના અને અંદરના ભેદથી જે કાંઈ અનુભવેલું હોય છે તેનાં સ્મરણથી કૃતાર્થતા થાય છે. ઉત્તરાર્ધથી ગુરુકુલની પ્રતિષ્ઠા કહેલી છે. જાણવા યોગ્ય આત્માને અને પ્રમાણને જાણીને, અંધકારના અંતને એટલે ‘અંધકારને પેલે પાર, સૂર્યના જેવા સ્વપવાળા’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે લગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૧.

સ વૈ સત્કર્મણાં સાક્ષાદ્દ્વિજાતેરિહ સંભવઃ ॥

આદ્યોઽયં યત્રાશ્રમિણાં યથાહં જ્ઞાનદો ગુરુઃ ॥૩૨॥

તે દ્વિજાતિઓનો જન્મ છે, આ લોકમાં સત્કર્મોનું સાક્ષાત્ મૂલ છે જેમાં આ આશ્રમવાળાઓ પૈકી પ્રથમ (આશ્રમવાળો) થાય છે. જેવો હું તેવો ગુરુ જ્ઞાન આપનાર છે. ૩૨.

વળી ગુરુકુલમાંનું રહેઠાણ દ્વિજોનો જીજ્ઞાસુ જન્મ છે અને કર્મના સંબંધ વાળું ઉત્તમ પ્રકારનું સાક્ષાત્ મૂલ છે જેમાં, તેવો તે (જન્મ) છે. ‘જન્મતો બ્રાહ્મણ ત્રણથી દેવાદાર જન્મે છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેમાંથી જ કર્મોની ઉત્પત્તિ થાય છે. વળી જેમાં (રહેનાર) આશ્રમવાળાઓ પૈકી પ્રથમ થાય છે. ગુરુકુલમાં રહેનાર બ્રહ્મચારી થાય છે. આશ્રમે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, તેઓમાં પહેલો આ (આશ્રમ) છે, કારણ કે તે ન હોય તો કોઈપણ આશ્રમ થાય નહિ.

સાધન પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે ગુરુનો ઉપયોગ કહીને, સાક્ષાત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે (તે) પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત કરવા)માં ઉપયોગી છે એમ ‘જેવો હું તેવો ગુરુ જ્ઞાન આપનાર છે’ શબ્દોથી કહે છે. ગુરુની ભક્તિ અનુભવમાં પરિણામ પામતી હોઈ, ગુરુ પોતાની (ભગવાનની) સમાન છે. ૩૨.

‘(જ્ઞાન અને કર્મ એકબીજાથી) વિરુદ્ધ હોવાથી જાને સાધન કેવી રીતે થાય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

॥ તન્વર્થકોવિદા બ્રહ્મન્ વર્ણાશ્રમવતામિહ ॥

॥ યે મયા ગુરુના વાચા તરન્ત્યજ્ઞો ભવર્ણવમ્ ॥ ૩૩ ॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ લોકમાં વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મવાળાઓમાં જેઓ હું ગુરુથી (માત્ર) વાણીથી ભવરૂપ સાગરને સહેલાઈથી તરે છે, તેઓ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં પંડિત છે જ. ૩૩.

અર્થ પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત કરવા)માં જેઓ કોવિદા: પંડિતો છે, ‘પુરુષાર્થ તરત પ્રાપ્ત થાઓ’ એમ જેઓ વિચારે છે તેઓ તેવા (પંડિત)જ છે. જેઓ હું ગુરુથી વાચા માત્ર વાણીથીજ અજ્ઞ: સહેલાઈથી ભવરૂપ સાગરને તરે છે, ‘અમે તરશુંજ’ એવો નિશ્ચય કરીને ગુરુનેજ ભજે છે, તેઓજ પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત કરવા)માં પંડિત છે, એવો અર્થ છે. ‘હે બ્રહ્મન્ !’ એ સંબોધન (આમાં સુદામાની) સંમતિ જણાવવા યોજેલું છે. જીજ્ઞાસુ સાધનોથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ જણાવવા ‘આ લોકમાં વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મવાળાઓમાં’ શબ્દો યોજેલા છે. આથી એમ કહેવાયું કે વર્ણના ધર્મો અને આશ્રમના ધર્મો (પુરુષાર્થ) પ્રાપ્ત કરાવનારા નથી. ૩૩.

એ પ્રમાણે પ્રસંગને લીધે ગુરુની સેવા સિવાયના જે કોઈ સંસાર તરવાના ઉપાયો (ગણાય) છે, તે (સત્ય ઉપાય) નથી એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમના વાનપ્રસ્થના અને સંન્યાસના મુખ્ય ધર્મો મને પ્રીતિ કરનારા નથી:—

નાહમિજ્યાપ્રજાતિભ્યાં તપસોપશમેન વા ॥

તુષ્યેયં સર્વભૂતાત્મા ગુરુશ્રૂષયા યથા ॥૩૪॥

સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા હું જેવો ગુરુની સેવાથી પ્રસન્ન થાઉં તેવો યજ્ઞ અને સંતતિથી, તપથી અથવા શાંતિથી પ્રસન્ન થતો નથી. ૩૪.

જ્યા યજ્ઞ, પ્રજાતિ: સંતતિ, અને ગૃહસ્થાશ્રમના દેવું શ્રીટાડવારૂપ ધર્મ છે. તપ વનમાં રહેનાર (વાનપ્રસ્થ)નો, (અને) શાંતિ પરમહંસ (સંન્યાસી) નો (ધર્મ છે), એવી રીતના ત્રણેથી પણ હું પ્રસન્ન થતો નથી, તેનું કારણ 'સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા' શબ્દથી કહેલ છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મા છે જેમનો, તેવો (હું છું). યજ્ઞથી જીવોનો નાશ થાય છે, સંતતિથી (જીવોની) ઉત્પત્તિ (થાય છે), તેથી ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કરનાર મને સંતોષ કરાવતો નથી, કારણ કે ઉત્પન્ન કરવાથી પણ જીવ દુઃખી થાય છે. તપથી શરીરને દુઃખ થાય છે. શાંતિથી દેહ અને ઇન્દ્રિયોને (દુઃખ થાય છે). તેથી (આ આશ્રમોના ધર્મો) દુઃખ કરનારા હોવાથી, (તેમનાથી) મને સંતોષ થતો નથી. ગુરુની સેવામાં તો સ્નેહથી (કરેલી) સેવાથી સેવકને અને ગુરુને આનંદ થાય છે. એમ છં તેથી હું (તેનાથી) પ્રસન્ન થાઉં છું. વેદનો અભ્યાસ જ દેવું શ્રીટાડવારૂપ હોવાથી, સેવા વધારાની જ છે. જે કે સેવા જોણુપ્રકારે જ કરવામાં આવે છે, તો પણ ભક્તિથી કરેલી અને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી પણ થાય છે. ૩૪.

એવી રીતે (ભક્તિથી કરેલ ગુરુસેવા) સાથેના અને તે વિનાના પ્રકારથી ગુરુકુલમાંનાં રહેઠાણની સ્તુતિ કરી, તેને (તેનું) સ્મરણ કરાવી, સેવા માટે આપણું જેના (ગુરુકુલમાંનાં) રહેઠાણે ઘણું દુઃખ કરાવેલું, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી નવ* (શ્લોકો)થી અમુક સેવાનું સ્મરણ કરાવે છે, કારણ કે આ ત્રણ ગુણોનું* કાર્ય છે.

અપિ નઃ સ્મર્યતે બ્રહ્મન્ વૃત્તં નિવસતાં ગુરૌ ॥

ગુરુદારૈઃ પ્રેરિતાનામિન્ધનાનયને ક્વચિત્ ॥ ૩૫ ॥

હૈ બ્રહ્મન્! ગુરુના ઘેર વસતા, (અને) કોઈએક સમયે ગુરુપત્નીએ બળતણ લાવવા મોકલેલા આપણા વૃત્તાંતનું (તમને) સ્મરણ છે? ૩૫.

નઃ આપણા સંબંધના (નીચે) કહેવામાં આવશે તે (વૃત્તાંત)નું સ્મરણ છે? 'અપિ' શબ્દ (સ્મરણ હોવાનો) સંભવ જણાવવા યોજેલ છે. 'હૈ બ્રહ્મન્!' એવું સંબોધન (ગુરુપત્નીની) ઇચ્છા નથી એમ (જણાવે છે). ગુરુના ઘેર

* ત્રણ ગુણો મિત્રણથી નવ યતાં હોવાથી નવશ્લોકોથી કહેવાં છે એવો ભાવ જણાય છે.

વસતા (બ્રહ્મચર્ય) વ્રત આચરનારાઓએ ગુરુના વચન પેઠે ગુરુના પુત્ર અને ગુરુની પત્નીનું વચન પણ કરવું જોઈએ એવો [અર્થ છે]. તેથીજ કવચિત્ કોઈ એક સચંકર સમયે બલતણુ લાવવા 'વનમાંથી બળતણુ લઈ આવો' એમ ગુરુની પત્નીએ મોકલેલા (આપણા) વૃત્તાંતનું સ્મરણ છે ને? ૩૫.

પ્રવિષ્ટાનાં મહારણ્યમપર્તૌ સુમહદ્વિજ ॥

વાતવર્ષમભૂત્તીવ્રં નિષ્ઠુરાઃ સ્તનયિત્તવઃ ॥ ૩૬ ॥

હે દ્વિજ ! (આપણે) મોટા - વનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ઋતુ વિના ઘણા ભારે (અને) દારુણ પવન અને વરસાદ થયા, (અને) કાન ફાડી નાખે તેવી ગર્જનાઓ થઈ. ૩૬.

પછી ઉત્તમ બળતણુ (લેવા) માટે (આપણે) મોટા વનમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે અપર્તો વર્ષાઋતુ વિનાના સમયે શિશિર (ઋતુ)માં ઘણા ભારે પવન અને વરસાદ થયા. તે (સુદામાની) જન્મભૂમિ હતી એમ જણાવવા 'હે દ્વિજ !' એવું સંબોધન કરેલું છે. અને કાન ફાડી નાખે તેવી સ્તનયિત્તવઃ ગર્જનાઓ થઈ. કાન ફાડી નાખે તેવી એટલે કાન સહન ન કરી શકે તેવી. ૩૬.

સૂર્યશ્વાસ્તં ગતસ્તાવચમસા ચાવૃતા દિશઃ ॥

નિમ્નં કૂલં જલમયં ન પ્રાજ્ઞાયત કિંચન ॥ ૩૭ ॥

તેટલામાં સૂર્ય અસ્ત થયો અને દિશાઓ અંધકારથી ભરપૂર થઈ. જલથી ભરપૂર નદીકાંઠાનો ઢોળાવ જરાએ જણાતો નહતો. ૩૭.

વળી આટલા સમયમાં સૂર્ય અસ્ત થયો, અને દિશાઓ અંધકારથી ભરપૂર થઈ. 'છતાં પાછા કેમ ન આવ્યા ?' એ બાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'નદીકાંઠાનો ઢોળાવ જલથી ભરપૂર' થયાનું કહેલું છે. નદીનો કાંઠો બધોએ જલથી ભરપૂર હતો. નદી કઈ અને ભૂમિ કઈ એ બાણવું અશક્ય હતું. તેથી ક્ષિપ્રાને ઉતરવાનો કોઈપણ ઉપાય ન પ્રાજ્ઞાયત બાણવામાં આવ્યો નહિ. તેથી તેના સામા કાંઠે જ રાત રહ્યા એવો (અર્થ છે). ૩૭.

નીચેના શ્લોકમાં દુઃખની સ્થિતિનું સ્મરણ કરાવે છે:—

વયં મૃશં તત્ર મહાનિલામ્બુભિર્નિહન્યમાના મુહુરમ્બુસંપ્લવે ॥

દિશોઽવિદન્તોઽથ પરસ્પરં વને ગૃહીતહસ્તાઃ પરિભ્રિમાતુરાઃ ॥ ૩૮ ॥

જલમાં નિમગ્ન થએલા તે સ્થલમાં ઘણા પવન અને પાણીથી ચારંવાર ઘણું પીડાતાં આપણે દિશાઓ ન જાણતાં પછી પરસ્પર હાથ પકડી દુઃખી થતા વનમાં ભટક્યા. ૩૮.

આપણે ત્રણે વનના તે પ્રદેશમાં જ ઘણા પવન અને પાણીથી અત્યંત સારી રીતે પીડાયા. 'જલમાં નિમગ્ન થએલા' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે

એસવા માટે પણ (ત્યાં) જમીન નહતી. પછી દિશાઓ પણ ન જાણતાં, ‘આમ થયું ત્યારે આપણે શું કરવું?’ એમ વિચારતાં, ‘અથ’ ‘પછી’ જૂદા આરંભથી ‘હવેથી (ઘેર) જવા પ્રયત્ન ન કરવો, પરંતુ સમય જ વીતાડવો’ એવો વિચાર કરીને, એક ખીજા છૂટા ન પડાય તે માટે (પરસ્પર) હાથ પકડીને, તે વનમાં ‘આતુરા:’ દુઃખી ભૂખ્યા થએલા (આપણે) પરિવ્રિમ આમતેમ ભટક્યા જ કર્યું. ૩૮.

‘ત્યારે ગુરુ નિર્દય હતો. ત્યાં (તેને ઘેર) વાસ કેમ કર્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

एतद्विदित्वाऽनुदिते स्वौ सांदीपनिर्गुरुः ॥

अन्वेषमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान् ॥ ૩૯ ॥

આ જાણીને સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં સાંદીપનિ ગુરુએ આપણને શિષ્યોને શોધતાં, (તે) આચાર્ય (આપણને) દુઃખી જોયા. ૩૯.

ગુરુના હૃદયમાં પણ આપણું દુઃખ જણાયું જ. તેથી જ સૂર્ય ઉગતાં પહેલાં જ સાંદીપનિ ગુરુ ઘેરથી નીકળી ગયા, (અને) ‘નઃ’ આપણને શોધતાં (તેમણે આપણને) દુઃખી ધ્રુજતા જોયા. ૩૯.

તેથી તેમને ઘણી દયા આવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अहो हे पुत्रका यूयमस्मदर्शेऽतिदुःखिताः ॥

आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ ૪૦ ॥

અહો! હે પુત્રો! તમે અમારા માટે ઘણા દુઃખી થયા. પ્રાણીઓને દેહ સર્વથી પ્રિય જ છે, તેનો અનાદર કરી મારી સેવામાં તત્પર રહ્યા છો. ૪૦.

આ પ્રયોજનથી જ ભગવાને આમ કરેલું, કારણ કે શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે વિદ્યા ગુરુમાં રહેલી છે, (અને) ઘણું મથન થતાં પ્રકટ થઈ શિષ્યમાં આવે છે. તેમાં મથનના ઠેકાણે ઘણી દયા છે. ‘અહો’ શબ્દ દયા દર્શાવે છે. ‘પુત્રકાઃ’ એટલે પુત્ર જેવાં. ‘હે પુત્રો!’ એ દયાથી ઉત્પન્ન થએલા પ્રેમથી કરેલું સંબોધન છે. આથી ‘આ તમારું જ ઘર છે, તેથી પાતાના માટે જ (તમે) આ કરેલું છે,’ એવું આશ્વાસન પણ કહેવાયું. તેમનું દુઃખ વર્ણન કરવાથી જાય, તેથી ‘તમે અમારા માટે ઘણા દુઃખી થયા’ શબ્દોથી (તે) કહેલ છે.

‘અમે વ્રત કરીએ છીએ, દુઃખ શેનું?’ એમ કહે, તેથી ‘પ્રાણીઓને દેહ સર્વથી પ્રિય જ છે’ એમ કહેલું છે. ‘દ્રવ્ય અને સંસ્કારમાં વિરોધ હોય ત્યારે દ્રવ્ય વધારે બલવાન છે’ એ નિયમ પ્રમાણે શરીર અને વ્રતમાં વિરોધ થાય ત્યારે શરીરનો જ આદર કરવો યોગ્ય છે. તેમાં પણ (શરીર) સ્નેહ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે શાસ્ત્રની આજ્ઞા અને સ્નેહ (એ જો)માં સ્નેહ ઘણો

બલવાન છે. એવી રીતે વૈદિક અને લૌકિક નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ તમે મારી સેવામાં તત્પર રહ્યા છો, તેથી (અમારા માટે ઘણા દુઃખી થયા). 'આત્મા દેહ પ્રાણીઓને ઘણો પ્રિય છે, તેનો અનાદર કરી મારી સેવામાં તત્પર રહ્યા છો' એમ તે (અર્થ) કહેલ છે. ૪૦.

'ત્યારે (વૈદિક લૌકિક નિયમોથી) વિરુદ્ધ આચરણ (કરેલ હોવા)થી તમે પ્રસન્ન કેમ થયા?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

इयदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ॥

यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मसमर्पणम् ॥૪૧॥

ઉત્તમ શિષ્યોએ આટલો જ ગુરુને બદલો આપવો જોઈએ જે વિશુદ્ધ ભાવથી સર્વ અર્થો અને આત્માનું નિશ્ચય સમર્પણ કરવું. ૪૨.

ઉત્તમ શિષ્યો એટલે અલૌકિક શિષ્યોએ ફક્ત આટલો જ ગુરુનિષ્કૃતમ્ ગુરુને સામો બદલો (આપવો જોઈએ). 'જે વિશુદ્ધ ભાવથી સર્વ અર્થો અને આત્માનું સમર્પણ કરવું' શબ્દોથી તે કહેલ છે. વૈ નિશ્ચય (સમર્પણ કરવું), પરંતુ કોઈક બાનાથી ન કરવું. ૪૧.

तुष्टो जहं हे द्विजश्रेष्ठाः सत्याः सन्तु मनोरथाः ॥

छन्दांस्ययातयामानि भवन्तिह परत्र च ॥૪૨॥

હૈ ઉત્તમ દ્વિજો ! હું પ્રસન્ન થયો છું. (તમારા) મનોરથો સત્ય થાઓ. (તમે ભણેલા) વેદો આ લોકમાં અને પરલોકમાં નિષ્ફલ ન થાઓ. ૪૨.

તે (સમર્પણ) તમે કર્યું, તેથી હું પ્રસન્ન થયો છું, કારણ કે બની શક્યું ત્યાંસુધી (તમે) નિષ્કપટપણાથી કરેલું છે. 'હૈ ઉત્તમ દ્વિજો' એ સંજોગનથી (પોતાની) પ્રસન્નતાનું ફલ કહેલું છે. ઉત્તમપણું (પ્રાપ્ત) થાઓ, (તમારું) વ્રત સર્વથી ઉત્તમ થાઓ, એવો અર્થ છે. 'મનોરથો સત્ય થાઓ' શબ્દોથી જે ફલ માટે વ્રત કરેલું તે આખ્યાનું કહેલ છે, અને 'વેદો નિષ્ફલ ન થાઓ' શબ્દોથી ભણેલી વિદ્યા નિષ્ફલ ન થવાનું (કહેલું છે).

आम्नाया तु विनिर्मुक्ता अनध्याये तथा स्मृताः ॥

अयाज्ये योजितार्थेव निषिद्धाय च पाठिताः ॥૪૩॥

फलार्थं योजिता दृष्टा यातयामा भवन्ति हि ॥

(પાઠ) તજેલા, તેમ જ પાઠ ન કરવાના સમયે સ્મરણ કરેલા, યજ્ઞ ન કરાવવા યોગ્ય (પુરુષ) માટે યોજેલા, અને શાસ્ત્રમાં મના કરેલ (કાર્ય) માટે પાઠ કરાવેલા (અને) ફલ (પ્રાપ્તિ) માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ વિચારેલા વેદો તો નિષ્ફલ થાય છે. કા. ૪૩.

અન્યથા જ્ઞાતરૂપાશ્ચ અન્યાર્થપ્રવોચિતાઃ ॥૫॥

અવ્રતૈઃ શૂદ્રસંકારૈઃ પાતિત્યાદ્યાકુલે સ્થલે ॥

અધીતાઃ સર્વથૈવૈતે યાતયામા મવન્તિ હિ ॥૬॥

જેમનું સ્વરૂપ ખોટું જાણવામાં આવેલ હોય તેવા, બીજાના માટે શીખવેલા, વ્રતરહિત શૂદ્ર જેવાઓએ જ્ઞાતિ-બ્રહ્મતા વિગેરેથી ભરપૂર સ્થલમાં અભ્યાસ કરેલા આ (વેદો) સંપૂર્ણ પ્રકારે નિષ્ફલ થાય છે. કા. ૬.

આવા સમયોમાં પણ (યાદ કરેલા) મારી કૃપાથી નિષ્ફલ ન થાઓ, એવું વરદાન (આપેલ) છે. ‘આ લોકમાં અને પરલોકમાં’ એટલે પરલોકના પ્રયોજન માટે અને આ લોકના પ્રયોજન માટે. ચોતાના માટે રાખેલ હોય તે પરલોકના પ્રયોજન માટે (ઉપયોગી) થાય છે, અને ચોજેલા (હોય તે) તો આ લોકનું ફલ આપનારા હોય છે. તમને તો બંને લોકમાં ફલ આપનારા થાઓ, એવો અર્થ છે. ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બધા કર્મોમાં (તમને ફલ આપનારા થાઓ). ૪૨.

ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું આ એક ચરિત્ર કહીને, (આવું ચરિત્ર) આ જ નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्थंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेत्तमसु ॥

गुरोस्तुग्रहेणैव पुमान् पूर्णः प्रशान्तये ॥૪૩॥

(આપણે) ગુરુના ઘેર રહેતાં ત્યારે આવા પ્રકારના અનેક (ચરિત્રો) થએલાં. ગુરુની કૃપાથી જ પુરુષ શાંતિ (પ્રાપ્ત કરવા) સમર્થ થાય છે. ૪૩.

ગુરુના ઘેર રહેતાં (ત્યારે આવા પ્રકારનાં ઘણાં ચરિત્રો) થએલાં. ઉત્તરાર્ધથી ગુરુના ઘરમાંનાં રહેઠાણનું નિત્યપણું કહેલું છે. માત્ર (ગુરુના) ઘરમાંનાં રહેઠાણથી જ પુરુષ પૂર્ણ થતો નથી. (તેવા રહેઠાણથી) સર્વ કાર્યોથી જ શાંત થાય છે, (પરંતુ) સ્વાભાવિક કામનાઓ વિગેરે તેનાથી^૧ ઉત્પન્ન થએલ (ગુણો)થી શાંત થતી નથી, પરંતુ ગુરુની કૃપાથી જ^૨ અથવા સ્મરણ કરેલા^૩ ભગવાનથી જ

૧ ‘તેનાથી’ એટલે ‘સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલા શમ વિગેરેથી’ (હો) ‘ગુરુના ઘરમાંનાં રહેઠાણથી ઉત્પન્ન થએલ ગુણોથી’ એવો અર્થ જણાય છે.

૨ (ગુરુની કૃપાથી જ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા) ‘સમર્થ થાય છે’ એ શબ્દ અધ્યાહાર છે. ત્યારે પૂર્ણ થાય છે, એવો શ્લોકનો અર્થ છે. (હો) શ્રીસુબોધિનીમાં જ ‘પૂર્ણઃ’ નો અર્થ ‘સમર્થ’ કરેલ છે તેથી કાંઈ શબ્દ અધ્યાહાર લેવાની જરૂર જણાતી નથી.

૩ ગુરુની અનુ પદ્ધતિ પ્રહઃ ભગવાને કરેલ ‘અહણુ’ એટલે સ્મરણ, એવો અર્થ છે. (હો) લેખકાર ‘કૃતસ્મરેણ’ શબ્દ તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસ હોવાનું જણાવે છે. ૫૪૧ તત્પુરુષ સર્વ અનવાદ કરેલ છે.

શાંતિ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પૂર્ણ સમર્થ થાય છે. આવી રીતના ઉપાખ્યાનોથી 'તમે સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કર્યા કે નહિ?' એવો પ્રશ્ન કર્યો. ૪૩.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી (સુદમ્મા) તેનો ઉત્તર આપે છે:—

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ आदित्य उवाच ॥

किमस्माभिर्न निर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो ॥

भवता सत्यकामेन येषां वासोऽभवद्गुरो ॥ ૪૪ ॥

હે દેવોના દેવ ! હે જગતના ગુરુ ! સત્ય કામનાવાળા આપની સાથે જેમનો ગુરુના ઘેર વાસ થયેલ તેવા અમારો શું પ્રાપ્ત કર્યું નથી ? ૪૪.

અમે કર્યો પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરેલ નથી, પરંતુ (પુરુષાર્થથી) અધિક (પ્રાપ્ત કરેલ) છે એમ કહે છે. આપની સાથે જેમનો ગુરુના ઘેર વાસ થયો, એવો અર્થ છે. ગુરુના ઘેર વાસ થયા પછી, અને તેમની કૃપા થયો પછી અથવા પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અમે તો ગુરુકુલમાં (રહેતા હતા ત્યારે) જ સર્વ પુરુષાર્થસ્વરૂપ સ્વરૂપવાળા આપને પ્રાપ્ત કરેલ. તેથી ગુરુકુલમાંનું રહેઠાણ અમારું જ સફળ થયેલ, બીજાનું તો (સફળ થયેલ) નથી, એમ 'અમે શું પ્રાપ્ત કર્યું નથી?' શબ્દોથી કહેલ છે. વળી કાર્ય સાધનારી જૂઠાજૂઠા મંત્રોના દેવતાઓની તૃપ્તિ માટે પણ પ્રયાસ કરવાની અમારે જરૂર નહતી, કારણ કે આપ જ 'દેવોના દેવ' છે. વળી ગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસની પણ જરૂર નહતી, કારણ કે આપ જ જગતના ગુરુ છો. વળી આપ સત્ય કામનાવાળા છો. 'અમારી સાથે અભ્યાસ કરનારાઓના અને અમારા સર્વ પુરુષાર્થો લોકના નિયમ પ્રમાણે સિદ્ધ થાઓ' એવી આપની કામના હતી. તે સત્ય જ અર્થ, એટલે આપની ઇચ્છાથી જ અમારા સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થયા, એવો અર્થ છે. તેથી આપની સાથે ગુરુકુલમાંનું રહેઠાણ પુરુષાર્થ છે અને તેનું સાધન (પણ) છે. ૪૪.

વળી (આપે) જે કહ્યું કે આપણા બધાના ગુરુકુલમાંના રહેઠાણનું સ્મરણ છે ને? તે વિષયમાં આપ સ્વામીનું ગુરુકુલમાં રહેઠાણ (લોકોને) અનુકરણ કરવા માટે જ હતું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यस्य छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभोः ॥

श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविदम्बनम् ॥ ૪૫ ॥

જે સર્વવિધમાનનો દેહ જેમાં કલ્યાણો ઉત્પન્ન થાય છે તેવો, વેદસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, તેમનું ગુરુના ઘરમાં રહેઠાણ બહુ જ ઉપહાસસ્વરૂપ છે. ૪૫.

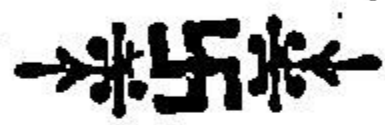
વેદરૂપ બ્રહ્મ જેને (લોકો) 'શબ્દબ્રહ્મ' જાણે છે, (અને) જેનું અધ્યયન કરવા શુરના ઘરમાં રહેવાની જરૂર છે, તે આપનો દેહ છે. '(વેદરૂપ બ્રહ્મ) મારો દેહ કેમ હોય ? કોઈ અમુક જીવ જ ત્યાં રહેતો હશે' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'સર્વત્ર વિદ્યમાનનો' વિશેષણ થોડેલું છે. આપ જ તેમાં રહેવા યોગ્ય છો, કારણ કે અનંત પ્રદેશ સમય અને પુરુષોમાં રહેલ તે(દેહ)થી સર્વ સ્થલે રહેનાર (આપ)નું રહેઠાણ થયા વિના ફલદાન થતું (થઈ શકતું) નથી. 'જેમાં કલ્યાણ ઉત્પન્ન થાય છે તેવો' વિશેષણથી તે (શબ્દ બ્રહ્મરૂપ આપનો દેહ) જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ કહેલું છે. શ્રેયાંસિ કલ્યાણો આ સર્વ તરફથી ઉપ્યન્તે ઉત્પન્ન થાય છે આની (જેની) અંદર તેવો (તે છે). આવા દેહવાળા આપનું શુરના ઘરમાં રહેઠાણ 'અત્યંતવિદ્મ્બનં' 'ધણું જ ઉપહાસ-રૂપ' અયોગ્ય અનુકરણ છે, એવો અર્થ છે. ૪૫.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં એકત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

એકત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય બત્રીસમો.

॥ અથ દ્વાત્રિશોઽધ્યાયઃ ॥ અધ્યાય બત્રીસમો.

દ્વાત્રિશો મગવાનસ્ય પુરુષાર્થતયોદિતઃ ॥

સ્વકર્તવ્યં વિદિત્વૈવ કૃતવાનિત્યુદીર્યતે ॥૧॥

બત્રીસમા (અધ્યાય)માં એમ કહેવામાં આવે છે કે આ (સુદામા)ના પુરુષાર્થ તરીકે પ્રકટ થએલા ભગવાને પોતાનું કર્તવ્ય જાણીને જ (તે) કર્યું. કા. ૧.

મર્યાદયા પ્રેરિતા તુ લક્ષ્મીઃ સ્થૈર્યમિહાશ્રુતે ॥

અતોઽન્ન મગવાંસ્તસ્ય પૃથુકાનપ્યમક્ષયત્ ॥૨॥

લક્ષ્મી તો મર્યાદા પ્રમાણે મોકલેલી અહિં સ્થિર રહે. તેથી અહિં ભગવાને તેના પૌઆ પણ ખાધા. કા. ૨.

દાનેઽપિ તેજોહાનિઃ સ્યાત્ ભાર્યાદત્તમુપાયનમ્ ॥

તસ્યા એવ ફલં ભૂયાદિતિ જગ્ધું સમુદ્યતઃ ॥૩॥

દાન કરવામાં આવે તો પણ (સુદામાના) તેજની હાનિ થાય. ભેટ પત્નીએ આપેલી. (તેથી) તેને જ ફલ પ્રાપ્ત થાય એવા હેતુથી (ભગવાને પૌઆ) ખાવાનો ઉદ્ધમ કર્યો. કા. ૩.

મુષ્ટિરેકો જગત્પત્યૈ વનવાસે નિરૂપિતઃ ॥

સર્વ ફલં સર્વતૃપ્ત્યા પરલોકે તથાપરઃ ॥૪॥

એક મુઠી જગતને તૃપ્ત કરવા (પૂરતી) છે એમ વનવાસમાં કહેલું છે. સર્વની તૃપ્તિ થતાં સર્વ ફલ થાય તેવી રીતે બીજી મુઠી પરલોકમાં (સર્વ ફલ આપનારી) છે. કા. ૪.

તૃતીયે દેવતાં દદ્યાદાત્માનં ચ તતઃ પરે ॥

एवं बुद्ध्या तया दत्तास्ते चेन्निर्विविशुर्हरिम् ॥૫॥

બીજી (મુઠી ખાતાં) (લક્ષ્મી) દેવતાનું દાન કરે, અને ત્યાર પછીની (ખાતાં) આત્માનું દાન કરે. એવી શુદ્ધિથી તે (સુદામાની) સ્ત્રીએ ત્યાર મુઠી પૌઆ) આપેલાં તેઓ બે હરિમાં પ્રવેશ કરે તો (એણું પૂરેપૂરું ફલ થાય). કા. ૫.

चतुर्थीशः सिद्धिमेतु तस्या नाधिकमित्युत ॥

लक्ष्मणायां प्रविष्टा श्रीः प्रतिबन्धं चकार ह ॥૬॥

‘ચોથો ભાગ ફલપ્રાપ્તિ ભલે કરાવે. તે(સ્ત્રી)ને અધિકની જરૂર નથી’ એવા આશયથી લક્ષ્મણમાં પ્રવેશ કરેલી લક્ષ્મીએ (બીજી મુઠીના લક્ષણમાં) અંતરાય કર્યો. કા. ૬.

ગયા અધ્યાયના અંતે (સુદામાના) મનની પ્રસન્નતા? કહી તેનું ધર્યેલું આપી, તેની પત્નીનું ધર્યેલું આપવા માટે આરંભમાં ઉપસંહાર કરતાં. નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

૧. વનપર્વમાં કહેલું છે — પત્રાણીમાં ચોરેલું થોડું શાક ભગવાને ખાધું, તેથી દુર્ગાસા

અને તેમના ૧૦૦૦૦ શિષ્યોને તૃપ્તિ થઈ હતી. (મહાભારત વનપર્વ અધ્યાય. ૨૬૪). (લે)

૨. ‘કાયે પૂર્ણ થાય’ શબ્દો અધ્યાહાર છે. (લે)

૧. ગયા અધ્યાયના શ્લોક ૪૪થી આરંભી સુદામાના મનની પ્રસન્નતા શુકે કહી. (લે).

૨. ગયા અધ્યાયમાં ભગવાને સુદામાની ધર્યા પૂર્ણ કરી, એ પહેલાંનાં વાક્યનો ઉપસંહાર કરતાં, આ અધ્યાયમાં તેની પત્નીની ધર્યા પૂર્ણ કરવા ભગવાન ‘શું ભેટ લાવ્યા?’ વિગેરે વચનો ત્રીજા શ્લોકથી આરંભી કહે છે, એમ શુક કહે છે એવો અર્થ છે. ‘વાતચીત કરતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે’ એમ કહ્યું, તેથી ‘પછીના પ્રસંગનો આરંભ થયો, એટલે પહેલાંના પ્રસંગનો ઉપસંહાર થયો,’ એ નિયમ પ્રમાણે પહેલાંના પ્રસંગનો અંત થઈ જાય. (લે).

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

સ इत्य द्विजमुख्येन सह संकथयन् हरिः ॥

सर्वभूतमनोभिज्ञः समयमान उवाच ह ॥૧॥

આ પ્રમાણે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ સાથે વાતચિત કરતાં, અહો! સર્વ પ્રાણીઓનું મન જાણનાર તે હરિએ હસતાં (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧.

‘જીવની સાથે (લગવાન) વાતચિત કેમ કરે?’ એવો પ્રશ્ન ઉઠે, તેથી ‘ઉત્તમ બ્રાહ્મણ’ શબ્દ યોજેલ છે. બ્રહ્માવાચ થવાથી જીવી પૃથુ (લગવાનના) આવેશવાળો થાય છે, તેથી તેની સાથેની વાતચિતથી દોષ થતો નથી, એવો અર્થ છે. વળી તે હરિ એટલે સર્વ પુરુષાર્થસ્વરૂપ લગવાન જ હોતા એવો તે (બ્રાહ્મણ)નો નિશ્ચય હોવાથી, જો લગવાન સંપૂર્ણ રીતે તેને આધીન ન થાય તો તેના મનનું દુઃખ દૂર થાય નહિ, તેથી (લગવાને) તેમ કર્યું, એવો અર્થ છે.

પછી (તેની) પત્નીનો દુષ્ટો ભાવ જાણીને (લગવાને) કહ્યું, એમ ‘સર્વ પ્રાણીઓનું મન જાણનાર’ શબ્દથી કહેલું છે. (એ પ્રમાણે કહેવાનું) કારણ જણાવવા માટે સામાન્ય રીતે (એ વિશેષણ) કહેલું છે. ‘હસતાં’ એટલે પત્નીનો સંબંધને લીધે તેની સાથે મશ્કરી કરવાની છુટ્છાંવાળા થઈને ‘હ’ ‘અહો’ શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજેલો છે, કારણ કે પૃથુ લગવાન (જીવે) આપેલ ન હોય તે પોતાની મેળે લેતા નથી. બ્રાહ્મણ તો (તે) જાણતો હોવા છતાં શરમને લીધે આપતો ન હતો. ૧.

ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान् प्रहसन् प्रियमाणा

प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन् खलु सतां गतिः ॥૨॥

બ્રાહ્મણના હિતકારી સત્પુરુષોના ફલસ્વરૂપ લગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમવાળી દષ્ટિથી જ જોતાં પ્રિય બ્રાહ્મણની મશ્કરી કરતાં ખરેખર (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. સ્લો. ૧). ૨.

છતાં પણ લગવાન બ્રહ્મણ્ય: બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા છે, (અને) તે પણ બ્રાહ્મણ હતો. વળી (લગવાન) પોતે શ્રીકૃષ્ણ, અને તે (કાર્ય) માટે અવતરેલા

૧. અહિં ‘બ્રાહ્મણના હિતકારી’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ’ શબ્દ સાથે આનો અન્વય લેવાનો હોત તો ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ યોજત નહિ. (હો) ‘બ્રહ્મણ્ય:’ ‘બ્રાહ્મણના હિતકારી’ શબ્દનું આખ્યાન ઉપર આવી ગએલ હોવાથી અહીં તે અધ્યાહાર લેવાનું યોગ્ય જણાતું નથી. ‘તે પણ બ્રાહ્મણ હતો. વળી લગવાન પોતે શ્રીકૃષ્ણ’માં ‘વળી’ શબ્દનો અર્થ ‘ચ’ થી અને ‘શ્રીકૃષ્ણ’નો અર્થ ‘તે (કાર્ય) માટે અવતરેલા’ શબ્દથી કહેલા હોય તેમ જણાય છે. ‘તે કાર્ય માટે અવતરેલા’ શબ્દથી કહેલ હોવાનું જણાય છે. આ પણ અવતારનું એક પ્રયોજન હતું, એમ કહેવાનો ખાસ અર્થ જણાય છે.

હતા. તેમ ન હોય તો ભગવાન (ભૂતલ ઉપર) કેમ પધારે ? (ભગવાન) ધૂપું (કાચું) કરતા હતા એમ 'મશ્કરી કરતાં' શબ્દથી (જણાવેલું છે). 'પ્રિય' વિશેષણથી તેને તેણે કહેવાનું કારણ (જણાવેલું છે). ૨.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી અઢી (શ્લોકો)થી ભગવાનનું વચન કહે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

કિમુપાયનમાનીં બ્રહ્મન્ મે ભવતાં ગૃહાત્ ॥

અણ્વપ્યુપાહૃતં ભક્તૈઃ પ્રેમ્ણા ભૂર્યેવ મે ભવેત્ ॥

ભૂર્યપ્યભક્તોપહૃતં ન મે તોષાય કલ્પતે ॥૩॥

હૈ બ્રહ્મન્! આપ મારા માટે ઘેરથી શું ભેટ લાવ્યા છો? ભક્તોએ પ્રેમથી આપેલ થોડું પણ મને ઘણું થઈ પડે છે. ભક્ત ન હોય તેવાએ આપેલું ઘણું હોવા છતાં મને પ્રસન્ન કરી શકતું નથી. ૩.

‘હૈ બ્રહ્મન્!’ એ સંજોધનથી (સુદામાને) ધર્મનું જ્ઞાન હોવાનું સૂચવેલું છે. તેથી (તે) ભેટ લાવેલ છે એવો (ભગવાને) નિશ્ચય કરેલો છે. ‘મે’ એટલે ‘મારા માટે.’ શાસ્ત્રની આજ્ઞા પળાય તે માટે માર્ગમાંથી લીધેલ હોય તેથી તો મને સુખ થતું નથી, એવો ભેદ ‘ઘેરથી’ શબ્દથી કહેલો છે.

‘આપ પૂર્ણ (ભગવાન)ને ભેટનું શું પ્રયોજન? મારા માટે (લાભો હોત) તો તો હું જ આપત. તેથી (ભેટ) લેવી બ્યર્થ છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘(ભક્તોએ પ્રેમથી) આપેલ થોડું પણ (મને ઘણું થઈ પડે છે)’ એમ કહેલું છે. ‘ભક્ત ન હોય તેવાએ આપેલું ઘણું હોવા છતાં મને પ્રસન્ન કરી શકતું નથી’ વાક્યથી (એમ સૂચવેલું છે કે) આ સર્વ ‘ઘણા ભાગે ભક્તો ન હોય તેવાએ આપેલ છે. આખીએ દ્વારકામાં પૌઆ બનેલ ચોખાજ ભક્તે આણેલા છે.

‘ભક્તે આણેલ હોય તેમાં શું ઉત્તમપણું છે?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી પ્રેમથી ભક્તોએ આપેલ થોડું (હોવા છતાં) પણ મને ઘણું થઈ પડે છે’ (એમ કહેલ છે). પ્રેમ અંતઃકરણનો ગુણ છે. ‘જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે જે પોતાની જરૂર કરતાં વધારે લાવે છે, તે તેનું (લાવેલું) અધિક થાય છે. વળી મારો આ નિયમ છે કે પ્રેમથી લાવેલું હૃદયથી આણેલું છે. હૃદય આણું જેટલું જ (ઘણું નાનું) છે, અને પૌઆ તો ચાર મુઠી જેટલા છે, અને હું તો હૃદયરૂપ (થઈને) જ તે સ્વીકારું છું. તેથી આપેલું માત્ર આણું હોય તો પણ મારી સમાન હોવાથી ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. થોડા કઠવાણ (થોડું) જ યોગ્ય હોવાથી, (તે) મને ઘણું જ થઈ પડે છે.

૧. ‘આ સર્વ’ એટલે દ્વારકામાં છે તે સર્વ પદાર્થો, ભગવાનના અધ્યયને લીધે ઇંદ્ર વિગેરેએ લાવી આપેલા છે, પરંતુ ભક્તિથી આપેલા નથી, એવો અર્થ છે (હે)

લક્ષ્મી ન હોય તેવાએ આપેલું તે બહારની દૃષ્ટિથી આપેલું હોય છે, અને બહાર તે બ્રહ્માંડ હોવાથી હું પણ તેને ગ્રહણ કરવામાં તેવો (બ્રહ્માંડરૂપ) થાઉં છું. તેથી ઘણા પ્રયાસે સર્વ શક્તિથી લાવેલું હોય તે પણ મને તે તૃપ્ત કરી શકતું નથી, તેથી થોડું હોવાથી મને પ્રસન્ન કરી શકતું નથી.

અથવા 'લક્ષ્મી જ (ભગવાન) પ્રસન્ન થાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે (ભગવાન) પ્રેમથી જ પ્રસન્ન થાય છે પરંતુ બીજા પ્રકારે (પ્રસન્ન થતા) નથી તેથી, પ્રેમ તે બીજા (પદાર્થ) સાથે ભળીને જ મારી સમીપ આવે છે તેથી, અને તે (સુદામાની સ્ત્રી)નો દેહ તે બીજાના મોટે જ ઉપયોગમાં આવેલ હોવાથી લિંગશરીર તેણે જ રોકી લીધેલું હોવાથી, પોંઆનો આશ્રય કરીને જ ભક્તિ-પ્રેમ અહિં આવેલ છે. તેથી પદાર્થનો ભક્તિ સાથે સંયોગ કહેલો છે. 'લક્ષ્મી ન હોય તેવો' એટલે લૂખો. લોકમાં પણ ધી વિગેરે (સ્નેહ)માં બોળેલો બોરાક પ્રસન્નતા (કરે છે), પરંતુ લૂખો (બોરાક પ્રસન્નતા કરતો) નથી. શાસ્ત્રમાં (૧) અધિકાર જણાવનાર ચિત્ત અને (૨) સાધન બે (કાર્ય) કરાવનારાં છે. નિષેધમાં તો વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે કાર્ય તો થયેલું જ છે. અથવા લક્ષ્મી ન હોય તેની ભક્તિ પણ ભક્તિ નથી જ. ૩.

એવી રીતે પદાર્થ (પોંઆ)ની સ્થિતિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં બલથી તે લઈ લેવાનું પોતાનું પ્રયોજન (કહેતા) હોય તેમ પોતાનો સંકલ્પ કહે છે:—

(પાદ) પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યો પ્રયચ્છતિ ॥

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમન્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૪॥

હું જે મને ભક્તિથી પત્ર પુષ્પ ફલ (અથવા) જલ આપે છે (તે) વંશ કરેલ અંતઃકરણવાળાના ભક્તિથી આપેલા તે (પદાર્થ)નો હું ભોજન કરું છું. ૪

૩. શ્રીમદ્ભાગવત મોટે એટલે મના મોટે ઉપયોગમાં આવેલ છે. ભગવાન સંબંધી તો પ્રેમજ છે, એવો અર્થ છે. (૨) 'બીજાના મોટે' એટલે સુદામા મોટે, એવો અર્થ જણાય છે. દેહ પતિના ઉપયોગમાં આવેલ અને પતિએ રોકી રાખેલ હોવાથી પ્રેમ દેહ સાથે પ્રભુ પાસે આવી શકે તેમ નહિ હોવાથી, પદાર્થ પોંઆ સાથે પ્રભુ પાસે આવેલ છે, એવો ભાવ જણાય છે.

૪. શ્લોકના બીજા પાદમાં ભક્તિને અધિકારીના વિશેષણ તરીકે કહેલી છે, અને પ્રેમથી શુદ્ધ થી ભક્તિને જ સાધન કહેલી છે. (૨)

૪ ત્રીજા પાદમાં 'અભક્તિ' અધિકારીના વિશેષણ તરીકે કહેલી છે, અને પહેલાંની પેઠે તેને જ એટલે શુદ્ધ અંતઃકરણને કારણ (સાધન) કહેલું નથી. (૨) 'અમત્તોપહૃતમ્' એ વિશેષણ જ કહેલું છે, પરંતુ જેમ બીજા પાદમાં 'પ્રેમ્ણા' સાધન કહેલું તે અહિં કહેલું નથી, કારણ કે કાર્ય (લાવવાનું અને ભગવાનને આપવાનું) એ વિશેષણથી જ કહેવાઈ શકે; અથવા અભક્તિની ભક્તિ પણ ભક્તિ નથી એટલે (એ કાર્યનું) સાધન નહિ હોવાથી કહેલું નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

(૧) તુલસી વિગેરે પત્ર (૨) લવીંગ વિગેરે પુષ્પ (૩) કેરી વિગેરે ફલ (૪) ગંગાજલ વિગેરે જલ. આ ચાર વિકારવિનાના અને દોષરહિત છે, કારણ કે (તેમને) અગ્નિના સંસ્કાર વિગેરે હોતા નથી.^૧ બીજું (બધું) રંધાવા વિગેરેથી દોષવાળું થાય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે વનમાં રહેનારાઓ, દરિદ્રો, સંન્યાસીઓ તેઓને માટે ઉપલક્ષણ* વિધિથી આ ચાર કહેલાં છે, કારણ કે 'હું' (જેવો આદ્યણના સમર્પણનો ભોગ કરે છું) તેવો (યજમાન હોવો) ભોગ કરતો નથી' ૩-૧૬-૮ એ વાક્ય પ્રમાણે આદ્યણદ્વારા તે (ભોગવાન) બીજા (પદાર્થ)નો^૨ પણ ભોગ કરે છે. વિચાર કરનારાઓ એમ (માને છે કે) 'વિકારવિનાનું' એટલે ઉત્તમ સંસ્કારથી^૩ શુદ્ધ કરેલું. એકે આપેલાં તો એક જ (પદાર્થ)નો ભોગ કરે છું, કારણ કે કોઈની પણ ચાર (પદાર્થ)માં ઘણી શ્રદ્ધા હોતી નથી. તેથી કહેલા (ચાર)માંથી ઇચ્છા પ્રમાણે એક (આપવાનું છે એમ) જણાવવા 'તે (પદાર્થ)' એમ કહેલું છે. તે એટલે પત્ર વિગેરેમાંથી હરકોઈ એક. 'હું' એટલે પુરુષોત્તમ. મારા માટે (પદાર્થ) પ્રાપ્ત કરી, પોતાના અધિકાર પ્રમાણે હરકોઈ સ્થલે (મને) નિવેદન કરે, ત્યાં જ હું (તેનું) ભક્ષણ કરું છું, એવો અર્થ છે. જેમ હરકોઈ (પોતાનું) ઇચ્છેલું પુત્રને આપે છે તેમ આપતી વર્ણતે ભક્તિથી જ આપવું જોઈએ. મારા સંબંધમાં તો તેનાથી પણ ભેદ છે એમ ભક્તિથી અપેલાં વિશેષણથી કહેલું છે. તે (પદાર્થ)ના સ્થાનમાંથી ઉપાડેલ હોય ત્યારથી મારી પાસે લાવવામાં આવે ત્યાંસુધી સ્નેહ અખંડિત હોવાની જરૂર છે. કેટલાક એમ કહે છે કે સ્મરણ સાથે સ્નેહ હોવો જોઈએ. વળી તે પદાર્થ જો વશ કરેલ અંતઃકરણવાળાનો હોય, પત્ર વિગેરે પ્રકરણ ધારી નિયતાન્તઃકરણસ્ય વશ કરેલ છે અંતઃકરણ જેણે તેવાનું એટલે કામ વિગેરે સર્વ દોષવિનાનો હોય તેવાનું હોય, તો હું અવશ્ય (તેનું) ભક્ષણ કરું છું. ભક્ષણ યોગ્ય ક્રિયા જણાવનાર છે.

અસ્તવિક^૩ રીતે તો સર્વ (પદાર્થો)નો આ ચારમાં સમાવેશ થાય છે,

૧. આ ચાર વિકાર વિનાના અને દોષ વિનાના હોવાનું કારણ આથી કહેલું છે. દૂધ વિગેરે અગ્નિના સંબંધથી દોષવાળો થાય છે. ચોખા વિગેરે વિકારવાળો પણ થાય છે. (લે).

* 'ઉપલક્ષણ વિધિથી' કહેલાં છે એટલે તેમના જેવા બીજાઓનો સમાવેશ તેમાં કરેલ છે.

૨. 'બીજા' એટલે વિકારવાળા અને દોષવાળા પદાર્થોનો, પણ (ભોગ કરે છે), એવો અર્થ છે. (લે).

† 'યોગ્ય ક્રિયા' એટલે જલનો સંબંધમાં પાન વિગેરે

૩. એમ (આદ્યણ દ્વારા બીજા પદાર્થોનો પણ ભોગ કરતો) હોય તો ભક્તિમાંથી વિરોધ થાય, એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ઉત્તમ સંસ્કાર એટલે ભક્તિથી પ્રાપ્ત કરાવેલ સંસ્કાર. માત્ર દોષ હોય (વિકાર ન હોય) તો આભીવાળું નથી એવો ભાવ

કારણ કે અન્ન વસ્ત્ર વિગેરે પણ ફલ જ છે. દૂધ, શેરડીનો રસ વિગેરે જલ છે, તાંબૂલ વિગેરે પત્રો છે. સુવર્ણ રત્નો વિગેરે પુષ્પો છે; અને ભોજન એટલે (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરાવવો તે. હરકોઈ સ્થલે ધરવામાં આવેલ હોય તે (ભગવાન) સ્વીકારી લે છે, એવો અર્થ છે. ૪.

इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै व्रीडितः पतये श्रियः ॥
पृथुकप्रसृतिं राजन् प्रायच्छदवाङ्मुखः ॥

હે રાજન ! એમ કહેવાએલ હોવા છતાં, શરમાએલ, નીચું જોએલ દ્વિજે તે લક્ષ્મીના પતિને ચાર મુઠી પૌઆ આપ્યા નહિ. ૫.

એવી રીતે ‘પત્નીએ મોકલેલું’ અને તે ભક્તે આણેલું આપવું યોગ્ય છે’ એમ કહેવાએલ હોવા છતાં, ‘દ્વિજ’ એટલે સંકેત પામેલા અદ્ય બુદ્ધિવાળાએ તે લક્ષ્મીના પતિને પૃથુકપ્રસૃતિ ચાર મુઠી જે માત્ર એક શેર થાય તે (પૌઆ) આપ્યા નહિ, અને ‘ઘણા સાધારણ (પુરુષો) એ જ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય આ હું શું લાવ્યો ?’ એમ શરમને લીધે નીચું જોઈ ગયો. પછી ભગવાને વિચાર કર્યો કે આ તો આપતો નથી, છતાં પણ (પૌઆ) લેવા કે નહિ ? અને તે માટે આ (વિષય)નો વિચાર કરે છે કે આને સંપત્તિઓ આપવી કે નહીં આપવી ?

कामितं दोषरहितं भगवांस्तु प्रयच्छति ॥

अलौकिकत्वात्संपत्तेर्दोषाभावः सुनिश्चितः ॥

कामाभावस्त्वस्य सिद्धो न देयं तत्कथंच न ॥

દોષરહિત ઇચ્છેલો (પદાર્થ) તો ભગવાન આપે છે. સંપત્તિ અલૌકિક હોવાથી, (તેમાં) દોષ ન હોવાનો ઉત્તમ નિશ્ચય છે. પરંતુ આ (સુદામા)ને કામના ન હોવાનું જણાએલ છે. તેથી (તેને) કોઈ પ્રકારે આપવું ન જોઈએ. ૬.

स्वत आगमनं तस्य न भवत्येव भार्यया ॥

प्रेषितस्यागतिस्त्वस्य भार्यागतिरियं मता ॥

તે પોતાની મેળે આવવાનું બને જ નહિ. પત્નીએ મોકલેલા આનું આ આવવું તો પત્નીનું આગમન ગણાએલ છે. ૭.

प्रतिबन्धकता त्वस्य दाने लज्जादिदोषतः ॥

तस्मात्तस्या गृहीत्वैतत्तस्यै दास्यामि निश्चितम् ॥

છે, એટલે આ ચાર વિકાર વિનાના પદાર્થો જણાવવા કહેલા છે. આમ હોય તો પણ ‘ભક્તિથી’ એમ કહેલું હોવાથી, આ ચાર કહેવાં નકામા હોવાથી, આ અર્થ નહિ રૂપવાથી ‘વાસ્તવિક રીતે તો’ એમ નીચે (આ ચારમાં પદાર્થ માત્રનો સમાવેશ કરેલ છે.) (લે).

આપવામાં આને લગ્ન વિગેરે દોષને લીધે અડચણ થાય છે. તેથી તે (સ્ત્રી)ની પાસેથી આ લઈ, તે (સ્ત્રી)ને નક્કી આપીશ. કા. ૬. ૫. આ (વિચાર) કહેતાં, નીચેના શ્લોકમાં (સુદામામાં) દોષ નથી એમ કહે છે:—

સર્વભૂતાત્મદક્ સાક્ષાત્તસ્યાગમનકારણમ્ ॥

વિજ્ઞાયાચિન્તયન્નાયં શ્રીકામો મામંજત્પુરા ॥૬॥

સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણને જાણનારે તેના આવવાનું સાક્ષાત્ કારણ જાણીને વિચાર્યું કે 'આ લક્ષ્મીની કામનાવાળો નથી. આણે મને પહેલાં ભજેલ છે...' ૬.

સર્વ પ્રાણીઓના આત્માને અંતઃકરણને જાણે તે (સર્વભૂતાત્મદક્) (લગવાને) આ (સુદામા)ના અને તે (સુદામાની પત્ની)નાં પણ અંતઃકરણને જાણતા હતા, એમ કહ્યું. તેને આવવાનું સાક્ષાત્ કારણ (તેની) પત્નીનાં કાર્ય માટે જ હતું, પોતાના કાર્ય માટે તો પ્રાસંગિક (કારણ) હતું. આ જાણીને (લગવાને) વિચાર્યું. આ વિષયમાં અર્થ સંદેહવાળો હોવાથી 'આ લક્ષ્મીની કામનાવાળો નથી. આણે મને પહેલાં ભજેલ છે' * શબ્દોથી સંદેહ જ કહેલ છે. તેથી આ ભક્ત કામનાવિનાનો છે. તેથી આને (મારા) સ્વરૂપનું જ દાન કરવું. ૬.

પત્ન્યા મે પ્રેષિતાયાતઃ સત્વા પ્રિયચિકીર્ષ્યા ॥

પ્રાપ્તો મામસ્ય દાસ્યામિ સંપદોઽમર્ત્યદુર્લભાઃ ॥૭॥

પત્નીએ મોકલેલો મારો મિત્ર માફ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી મારી પાસે આવેલો છે. આના (સંબંધને) લીધે હું દેવોને દુર્લભ સંપત્તિઓ આપીશ. ૭.

અને હમણાં પત્નીએ મોકલેલો તે મારી પાસે આવેલો છે. (પ્રેષિત અને આયાતની) સંધિ વૈદિક છે.

ત્યારે હવે તે(સ્ત્રી)ના જ માટે દાન કરવું જોઈએ (એમાં) શું સંદેહ છે ? એવી શંકા થાય, તેથી 'મારો મિત્ર' શબ્દો યોજેલ છે. છતાં પણ તે મારો મિત્ર છે, અને માફ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી આવેલો છે. તેથી શું આનું હિત કરવું કે તે(સ્ત્રી)નું હિત કરવું ? ભોગ આને થવાનો કે તે (સ્ત્રી)ને થવાનો ? જો આને થવાનો હોય તો (સંપત્તિઓ) આપવી ન જોઈએ. જો તે(સ્ત્રી)ને થવાનો હોય તો આપવી જોઈએ, એવો (વિચાર કર્યો). પહેલા(પક્ષ)માં (સુદામાને ભોગ થવાનો હોય તો) ભોગને લીધે આનું સ્વરૂપથી પતન થશે. બીજા(પક્ષ)માં (સ્ત્રીને ભોગ થવાનો હોય તો આને) પ્રાસંગિક ભોગ થશે, તેથી તે નાશ કરનારો નહિ થાય, અને તે(સ્ત્રી)ને પ્રાસંગિક

* આ કામનાવાળો નથી. ત્યારે ભક્ત કેમ કરેલી, એવો સંદેહ હોવાનું જણાય છે.

મોક્ષ પણ થશે. તેથી આ પ્રયોજન માટે પૌઆ આરોગવા જરૂરી છે. જે આને દાન કરવાનું હોત તો એમને એમ (પૌઆ લીધા વિના)જ દાન કરત, કારણ કે બીજા પ્રાણી પાસેથી કાંઈક લઈને (લગવાને) દાન કરતા નથી. તેથી 'મારી પાસે આવેલો છે. આના (સંબંધને) લીધે હું દાન કરીશ' શબ્દોથી બીજા (જીને લોગ થવાનો) પક્ષ કહે છે. 'અસ્ય' 'આના' શબ્દોથી માત્ર સંબંધ જણાવેલ છે, પરંતુ સંપ્રદાન કહેલું નથી એવો વિચાર કરીને 'દેવોને દુર્લભ સંપત્તિઓ' શબ્દોથી જે આપવાનું છે તેનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. દેવોને પણ દુર્લભ (સંપત્તિઓ આપીશ). જ્યારે લગવાને પોતે ઇંદ્ર થએલા, ત્યારે (તેમની) જે સંપત્તિ હતી તે તેમણે આપી એમ 'સુદામા નામના રંક ભક્તને માટે ભૂમિ ઉપર આવેલો છે. ઇંદ્રનો વૈભવ જેમણે એ બીજાં વાક્યથી જણાય છે, અને અહિં 'દેવોને દુર્લભ' વિશેષણ (કહેલું છે). તેથી દેવથી જૂદો ઇંદ્ર લગવાને જ હોવાથી (પોતે ઇંદ્ર થએલા તે સમયની પોતાની સંપત્તિ આપી.) ૭.

इत्थं विचिन्त्य वसनाचीरकद्वान् द्विजन्मनः ॥

स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ॥૮॥

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, 'આ શું છે?' એમ કહીને, દ્વિજન્મના વસ્ત્રમાંથી વસ્ત્રમાં બાંધેલા પૌઆ (લગવાને) પોતે લઈ લીધા. ૮.

એવો નિશ્ચય કરીને, વસનાત તેણે ઢાંડી દીધેલ ઢાંકેલા (વસ્ત્ર)માંથી, તે ઢાંકણ-કાઢી નાખીને ચીરેણ વસ્ત્રના કટકામાં બાંધેલા (પૌઆ લઈ લીધા). 'દ્વિજન્મનઃ' 'દ્વિજન્મના' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) જ્યારે આ ગાફલ હતો અથવા કર્મ કરવા માટે વ્યાકુલ થએલો, ત્યારે (લગવાને) પોતે લઈ લીધા. 'આ શું છે?' શબ્દોથી (લગવાનનું તે) દેવા સમયનું વચન કહેલું છે. ૮.

પછી (ગાંઠ) છૂટી કરાવી, પૌઆ જોઈને લગવાને નીચેનો શ્લોક કહ્યો:—

नन्वेतदुपनीतं मे परमप्रीणनं सखे ॥

तर्पयन्त्यङ्ग માં विश्वમેते પૃથુકતણ્ડુલાઃ ॥૯॥

હું સખે! આ ખરેખર મને ઘણી પ્રસન્ન કરનારી (ભેટ) તું દાવ્યો છે. હું ભાઈ આ પૌઆ વિશ્વરૂપ મને તૃપ્તિ કરે છે. ૯.

આ ભેટ ઘણી પ્રસન્ન કરનારી છે. (તું) મિત્ર હોવાથી, નથી આપતો તો પણ દેવા યોગ્ય છે. ઉત્તરાધથી પૌઆનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. 'આ' (મારી પાસે) આવેલા, ભક્તિ સાથે મિત્ર થએલા (પૌઆ મને તૃપ્તિ કરે છે). ૯.

* જેને કાંઈ આપવામાં આવે તેને માટે સંસ્કૃતમાં ચોથી વિભક્તિ યોજાય છે. અહિં 'અસ્ય' એમ છઠી વિભક્તિ યોજાઈ છે. તેથી સુદામાને દાન કરેલું નથી, પરંતુ તેના સંબંધને લીધે તેના પત્નીને દાન કરેલું છે.

એવી રીતે વિચાર કરી, મુઠી જેટલા લઈ, ભગવાને આધા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयं जग्धुमाददे ॥

तावच्छीर्ज्यगृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ॥૧૦॥

એમ (વિચારી), એકવાર મુઠી આધ, આધા માટે બીજી (મુઠી) લીધી તેટલામાં તેમનામાં આસક્તિવાળી લક્ષ્મીએ પરમેશ્વરનો હાથ પકડી લીધો. ૧૦.

અધાએ (પોંઆ) આધા માટે બીજી મુઠી લીધી, ત્યારે લક્ષ્મીએ અંતરાય કર્યો. એમ તેટલામાં લક્ષ્મીએ હાથ પકડી લીધો' શબ્દોથી કહેલ છે. લક્ષ્મણમાં પ્રવેશ કરેલી (લક્ષ્મીએ અંતરાય કર્યો). અંતરાય કરવામાં તેનો અભિપ્રાય 'તેમનામાં આસક્તિવાળી' વિશેષણથી કહેલો છે. કારણ કે તે ભગવાનમાં આસક્તિવાળી હતી. જો (ભગવાન) અધા (પોંઆ) આરોગશે તો તેને સર્વ આપી દેશે, તેથી મને આપી દેશે કારણ કે હું સર્વ છું; પરંતુ હું ભગવાનમાં આસક્તિવાળી હોવાથી ત્યાં (સુદામા પાસે) જઈશ નહિ, એવું તાત્પર્ય છે.

વળી અર્ધ પણ આપવામાં આવે ત્યારે તેને પુરુષોક્તિ પણ ફલ પ્રાપ્ત થશે તેથી, તેની મર્યાદા આપુએ પ્રહાંડ છે તેથી, (અને) હમણાં પ્રહાંડરૂપ દેહવાળા ભગવાનજ છે તેથી બીજી મુઠી (લેતાં)જ, તેણે અંતરાય કર્યો. તે (અર્થ) 'પરમેશ્વરનો' શબ્દથી કહેલો છે. ભગવાન પુરુષરૂપ (વિશ્વ-દેહવાળા) થતાં લક્ષ્મી પણ તેવી થઈ. ૧૦.

તે સંજોગમાં (લક્ષ્મી) પ્રહાંડ જેમનો દેહ છે તેવા (પુરુષ)ના સંબંધ-વાળી થવાથી, સુદામાજીનુંજ તેમ થતાં વળી અનિષ્ઠ થાય તે ફલમાત્રમાં

૧૦. ૧. તેવી: એટલે અર્ધપ્રહાંડરૂપ (હિ) પ્રહાંડરૂપ.

૨. સુદામાને: પ્રહાંડરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય, તો તેના અર્ધ(ફલ)રૂપ લક્ષ્મી પણ તેને અધીન થાય, અને તે પાછું લક્ષ્મીનું અનિષ્ઠ થાય એવો અર્થ છે. (લક્ષ્મી) ભગવાનના સંગમાં (સહી તેમની) સેવા કરે છે જ, પણ (સુદામાને) ફલ આપવામાં આવતાં તેને અધીન જ થાય, તેથી 'પુનઃ' 'વળી' શબ્દ યોજેલ છે. ભગવાન પણ તેને અધીન થાય, તેથી સુદામા જ પ્રહાંડનો અધિપતિ થાય, એમ જણાવવા 'એવ' 'જ' શબ્દ યોજેલ છે. (હિ) આ અર્થ બહુ ક્ષિપ્ત છે અને યોગ્ય જણાતો નથી. 'તેમ થતાં' એટલે લક્ષ્મી પ્રહાંડ જેમનો દેહ છે તેવા પુરુષના સંબંધવાળી થતાં સુદામાનું જ અનિષ્ઠ થાય; કારણ કે લક્ષ્મી તેવી થતાં તેને ભોગ થવાનો જ, અને ભોગ થવાથી તેનું સ્વરૂપથી પતન થવાનું. પહેલાં વિચાર કરતાં ભગવાને આમ વિચારેલ છે. લક્ષ્મી વળી તેનું જ પરિણામ આવવાનું કહે છે, તેથી 'પુનઃ' 'વળી' શબ્દ યોજેલ જણાય છે. સુદામાનું હિત વિચારે છે, પરંતુ બીજી મુઠી આરોગવાથી તેનું જ અહિત થશે એમ જણાવવા 'એવ' 'જ' શબ્દ યોજેલ જણાય છે.

વિદ્ય કરતી હોવાની શંકા થાય, તેથી તે(લક્ષ્મી) નીચેના શ્લોકમાં (વિદ્ય કરવાનો) પોતાનો અભિપ્રાય કહે છે:—

एतावतालं विश्वात्मन् सर्वसंपत्समुद्भवे ॥

अस्मिँल्लોકેऽथવામુष्मिन् पुंसस्त्वत्तोषकारणम् ॥ ૧૧ ॥

હું વિશ્વના આત્મા! પુરૂષને આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં સર્વ સંપત્તિઓની વૃદ્ધિ થાય તે માટે આટલાથી બેસ છે. આપનો સંતોષ (સંપત્તિઓની વૃદ્ધિનું) કારણ છે. ૧૧.

આ (શ્રી)ને આપવા ઇચ્છેલું થોડું, (બધારે) માત્ર એક મુઠી પણ ધણા દાનની ઉત્પત્તિ કરનારી છે. તેથી 'આટલાથી બેસ છે' એમ કહેલું છે. તેમ ન હોત (મુઠી દાનની ઉત્પત્તિ કરનારી ન હોત અને દાનનું હોત) તો 'આટલું બેસ છે' એમ કહેત.

વળી 'હું બધુંએ આપી દઇશ' એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે આપ 'વિશ્વના આત્મા' છો. બીજાઓને શું આપશો? બીજાઓ પાસે આપને આવશ્યક (અવશ્ય દાન કરવા યોગ્ય) છે, એવો અર્થ છે. બધી જ ધન વિગેરે સંપત્તિઓ છે તેઓની (આને) વૃદ્ધિ થાય તે માટે (આટલાથી બેસ છે, વધારે આરોગ્ય જરૂરી નથી).

'માત્ર એક મુઠીથી આ લોકની સર્વ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ પરલોકની (પ્રાપ્ત) ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં' શબ્દો યોજેલ છે. બંને લોકમાં તેને ભોગની જરૂર નથી, કારણ કે (તેની) અધિકાર ઉત્તમ છે. કોઈક સમયે કાંઈક ભોગની ઇચ્છા થાય, તે આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં ભલે (પ્રાપ્ત) થાય. તે વિષયમાં એક જ મુઠી કાંઈ સોધનારી છે, કારણ કે સમુચ્ચય (વધારે) તેને પૂરું ઇષ્ટ નથી.

'માત્ર એક મુઠીથી બધી સંપત્તિ કેમ (પ્રાપ્ત) થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપનો સંતોષ (સંપત્તિઓની વૃદ્ધિનું) કારણ છે' એમ કહેલું છે. એક મુઠી આરોગ્ય કરેલો ઉદમ સંપૂર્ણ (મુઠી) ઉદરમાં બંધ ત્યાંસુધી થોડું રહે છે, તેટલા સમયમાં તેના રસથી તૃપ્તિ થાય છે. બીજી મુઠી (આરોગ્યવાળી)માં ફરી ઉદમ આદરવો જોઈએ, અને તેનાથી ફરી બીજી તૃપ્તિ થવાની. વળી આપવાનું ફલ એક છે, તેથી આપને બીજો (બીજી મુઠી આરોગ્યવાળી) સંતોષ થશે, તે એવો ને એવો (ફલ આપ્યા વિનાનો) રહેશે, તેથી બીજો (સંતોષ) કરવો (થવા દેવો) જ નહિ, એવો અર્થ છે. ૧૧.

એવી રીતે ભગવાન અને લક્ષ્મીનો સંવાદ કહીને, એક વક્ષ (પ્રાપ્ત) થશે એવો નિશ્ચય કરીને, બ્રાહ્મણને તે ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેના ઘેર (તે) ગયો એમ કહેતાં, ભગવાનની સન્નિધિમાં તેને પોતાનો ઇચ્છેલો આનંદ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

બ્રાહ્મણસ્તાં તુ રજનીમુષિત્વાચ્યુતમન્દિરે ॥

મુક્ત્વા પીત્વા સુખં મૈને આત્માનં સ્વર્ગતં યથા ॥૧૨॥

બ્રાહ્મણે તો તે રાત્રિ અચ્યુતના મંદિરમાં રહીને, આનંદ-પૂર્વક ખાઈપીને પોતાને સ્વર્ગમાં ગએલ હોય તેવો માન્યો. ૧૨.

ત્યાં અચ્યુતના મંદિરમાં જ ઉષિત્વા રહીને, જાતજાતના રસવાળા પદાર્થો-અમૃત વિગેરે પણ ખાઈપીને, અલૌકિક ભોગ કરવાથી શક્તિવાળો થઈને (બ્રાહ્મણે) પોતાને સ્વર્ગમાં ગએલો માન્યો, કારણ કે સ્વર્ગમાં ગએલાને જ અમૃતનું પાન વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. પૂત્રનાં કાર્ય માટે ભગવાને કાંઈક આભૂ પણ વસ્ત્ર વિગેરે અને ગાય-જેટલાથી તે સારા વેષે ઘેર ભય-તેટલાં આપેલ એમ જણાય છે. ૧૨.

પછી સવારે તે ત્યાંથી નીકળી ગયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

શ્વૌભૂતે વિશ્વભાવેન સ્વસુખેનામિનન્દિતઃ ॥

જગામ સ્વાલયં તાત પથ્યનુવ્રજ્ય નન્દિતઃ ॥૧૩॥

હે તાત! સવાર થતાં વિશ્વમાં જેમનો પ્રભાવ છે અને સેવકોને જેમનાથી સુખ થાય છે તેવા (ભગવાને જવાને) અનુમોદન કરેલો, (અને) માર્ગે જઈ સંતોષ પમાડેલો પોતાના ઘેર ગયો. ૧૩.

‘વિશ્વમાં જેમનો પ્રભાવ છે’ વિશેષણથી (પોતાની) સમક્ષ ન આપવાનું કારણ કહેલું છે. અધાએ વિશ્વમાં છે પ્રભાવ જેમનો એવા (ભગવાન હોવાથી), જ્યાં (સુદામો) જશે ત્યાં જ બંધી (સંપત્તિઓ) પ્રકટ થવાનો સંભવ હોવાથી, અહિંથી (ત્યાં) શાં માટે લઈ જવો? મિત્રપણું જ પ્રકટ કર્યું તેથી મિત્ર બહુ આપતા નથી. ‘હું બહુ છું’ એમ (સુદામાએ) કહ્યું, ત્યારે ‘બંધે જાઓ’ એમ (ભગવાને તેને) અનુમોદન આપ્યું. પછી તે પોતાના ઘેર ગયો. વધારામાં ભગવાને જલના અંતસુધી^૧ માર્ગે આવી (તેને) નન્દિતઃ સંતોષ પમાડ્યો. ૧૩.

માર્ગમાં તેને પત્નીના ભયને લીધે ચિંતા થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સં ચાલન્ધ્વા ધનં કૃષ્ણાન્ન તુ યાચિતવાન્સ્વયમ્ ॥

સ્વગૃહાન્ બ્રીહિતોઽગચ્છન્મહદર્શનનિર્વૃતઃ ॥૧૪॥

૧ જલના અંતસુધી એટલે (કિંવાની આસપાસની) જલની ખાઈ સુધી ભગવાન પધાર્યા અને પછી પાછા ફરી પોતાના મંદિરે પધાર્યા એમ પહેલાનાં (વાક્ય) સાથે અનંધ લેવો. આ પ્રમાણે ‘જઈ’ શબ્દનો અર્થ કર્યો. શ્લોકમાં ‘ભગવાને માર્ગે જઈ સંતોષ પમાડ્યો’ એવો અન્વય લેવો. (હે) અંતસુધી માર્ગે આવી (પાછા પોતાના મંદિર પધાર્યા) એમ લેખકાર પ્રમાણે સુમોહિનીજના વાક્યનો અર્થ લેવાય.

અને શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી તેને ધન નહિ મળતાં, તેણે પોતે તો માગ્યું નહિ. શરમાએલો, ઉત્તમ (પુરૂષ)નાં દર્શનથી સુખ પામેલો તે પોતાના ઘેર ગયો. ૧૪.

ભગવાને પોતાની મેળે (ધન) ન આપ્યું, તેથી ધન મળ્યું નહિ, અને પોતે મિત્ર પાસે માગ્યું નહિ. તેથી ઉભય પ્રકારે શરમાએલો પોતાનાં ઘેર ગયો. ઉત્તમ (પુરૂષ)નાં દર્શનથી (તે) સુખી જ થયો પરંતુ ધન ન મળવાથી દુઃખી ન થયો, એવો અર્થ છે. ૧૪.

પછી તેને જે પ્રકારનો મનોરથ થયો, તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી છે (શ્લોકો)થી કહે છે:—

અહો બ્રહ્મણ્યદેવસ્ય દૃષ્ટા બ્રહ્મણ્યતા મયા ॥

યદસ્મિન્નમો લક્ષ્મીમાશ્લિષ્ટો વિભ્રતોરસિ ॥૧૫॥

અહો! બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર દેવનું બ્રાહ્મણોનું હિતકારીપણું મેં જોયું કે લક્ષ્મીને વક્ષઃસ્થલમાં ધારણ કરનાર સર્વથી દ્રરિદ્રને (મને) ભેટ્યા. ૧૫.

ધૂમ્રીથી તો (મારું) કાર્ય સિદ્ધ થયું જ. (તેમના) ગુણોથી (સિદ્ધ થશે કે નહિ એવો) સંદેહ હતો, તેથી બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર દેવ પણ અમુક (યોગ્ય) સમયે બ્રાહ્મણોનું હિત કરે છે, આ (શ્રીકૃષ્ણ) તો કદાચ પણ તેમ કર્યું તેથી આશ્ચર્ય થાય છે. મેં જ (તેમનું) બ્રાહ્મણોનું હિતકારીપણું જોયું, તે અર્થે ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. લક્ષ્મીને વક્ષઃસ્થલમાં ધારણ કરનાર ભગવાન સર્વથી દ્રરિદ્ર, એવા પણ અયોગ્ય એવા મને ભેટ્યા. ૧૫.

ક્વાહં દરિદ્રઃ પાપીયાન્ ક કૃષ્ણઃ શ્રીનિકેતનઃ ॥

બ્રહ્મવન્ધુરિતિ સ્માહં બાહુમ્યાં પરિમ્મિતઃ ॥૧૬॥

દ્રરિદ્ર ઘણો પાપી હું ક્યાં, (અને) લક્ષ્મીના ધામરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ક્યાં? હું બ્રાહ્મણકુલમાં જન્મેલો હોવાથી (મને શ્રીકૃષ્ણ) બે હાથથી ભેટ્યા. ૧૬.

(દ્રરિદ્ર), તેથીજ ઘણો પાપી; દાળદર જેનાં દેહમાં વ્યાપી રહેલું છે તેવો, અથવા દાળદરને લીધે જેનાં પાપનું અનુમાન થાય છે તેવો (હું ક્યાં?) અને લક્ષ્મીના ધામરૂપ ભગવાન ક્યાં? તેથી (અમે બે) સમાન નહિ હોવાથી, મૈત્રીનો સંભવ પણ નથી.

તેથી (શ્રીકૃષ્ણ) 'તારે ભગવાને કેમ આલિંગન કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બ્રાહ્મણ કુલમાં જન્મેલો' શબ્દ યોજેલા છે, બ્રાહ્મણ માન આપવા યોગ્ય છે એવી પ્રસિદ્ધિ દર્શાવવા 'સ્મ' શબ્દ યોજેલા છે. ૧૬.

કારણકે તે (સુદામા) 'બ્રહ્મનું' સ્થાન હતો (અને શ્રીકૃષ્ણ) પોતે વિષ્ણુ છે, તેથી તેમણે સમાનતાથી આલિંગન અને સર્વ લોગનું દાન કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

નિવાસિતઃ પ્રિયાજુષ્ટે પર્યક્ષે ભ્રાતરો યથા ॥

મહિષ્યા વીજિતઃ શ્રાન્તો ચાલવ્યજનહસ્તયા ॥ ૧૭ ॥

પ્રિયાએ ઉપયોગમાં લેવાના પદાંગ ઉપર ભાઈઓની પેઠે (મને) બેસાડ્યો. ચમરીનો પંખો હાથમાં ધારણ કરેલાં મહારાણીએ થાકેલાને (મને) પંખો કર્યો. ૧૭.

પોતાના સ્થાનમાં પોતે જ (રહેવું) યોગ્ય છે, પરંતુ બીજાને ત્યાં બેસાડેલો બેઠાએ નહિ. તે વિષયમાં 'ભાઈઓની પેઠે' શબ્દો યોગ્ય છે. આ (શબ્દો)થી (એ કાર્યની) અયોગ્યતા જ દર્શાવેલી. ઉપચારે તો કંઈક નહિ, એમ 'મહારાણીએ પંખો કર્યો' શબ્દોથી કહેલ છે. 'થાકેલાને' વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે પંખો કરવાનું) ન જણાય તેવું પ્રયોજન નહિતું. 'ચમરીનો પંખો હાથમાં ધારણ કરેલાં' શબ્દથી રાજની (થતી) સેવા જણાવેલી છે. ૧૭.

પછી (તે) ગ્રાહણ હોવાથી ભગવાને પણ (તેની) પૂજા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

શુશ્રૂષ્યા પરમયા પાદસંવાહનાદિભિઃ ॥

પૂજિતો દેવદેવેન વિપ્રદેવેન દેવવત્ ॥ ૧૮ ॥

વિપ્રો જેમના દેવ છે તેવા દેવોના દેવોએ ચરણ ચાંપવા વિગેરેથી દેવની પેઠે મારી ઘણી પૂજા કરી. ૧૮.

ચરણ ચાંપવા એ જ મૂળ છે જેમનું તેવી તે નૃત્ય ગીત વિગેરે ચોક્કસ સેવાઓ છે. 'આટલાથી (તારું) શું ઉત્તમપણું થયું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવોના દેવોએ' શબ્દ યોગ્ય છે. દેવો પૂજા કરવા યોગ્ય છે, તેઓના પણ દેવો છે. તેમણે પણ જે મારી પૂજા કરી, તો પછી (મારું) શું (ઉત્તમપણું) બાકી રહ્યું? છે.

'ભગવાન એવી રીતે હલકી સ્થિતિ કેમ ધારણ કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિપ્રો જેમના દેવ છે તેવા' વિશેષણ યોગ્ય છે. વિપ્રો જ છે દેવો જેમના તેવા (ભગવાન છે). 'દેવની પેઠે' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તે વિષયમાં પોતાની (સુદામાની) જરાએ કિંથા ન હતી, (અને) સ્નાન વિગેરે પણ ભગવાને જ (તેને) કરાવેલ. ૧૮.

૧. 'ભાઈઓનું દર્શન માત્ર અયોગ્યતા દૂર કરવા જ કહેલું છે, પરંતુ સેવાના સંબંધમાં કહેલું નથી. તેમ હોત તો મહારાણીએ પંખો કર્યો ન હોત, કારણ કે મહારાણી (મહારાજના) ભાઈઓને પંખો કરતાં નથી) એવા અર્થ છે. (હ)

એ પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, (તેમણે) ધન ન આપ્યું તેથી ઉલટું વચન (નિંદા) પ્રાપ્ત થાય, તે દૂર કરવા અહિં નીચેના શ્લોકમાં (ધન ન આપવાનું) બીજું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે:—

સ્વર્ગાપવર્ગયોઃ પુંસાં રસાયાં મુવિ સંપદામ્ ॥

સર્વાસામપિ સિદ્ધીનાં મૂલં તચ્ચરણાર્ચનમ્ ॥૧૯॥

અધનોડયં ધનં પ્રાપ્ય માદ્યન્નુચ્ચૈર્ન માં સ્મરેત્ ॥

इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददत् ॥૨૦॥

પુરુષોને સ્વર્ગ અને મોક્ષનું, રસાતલની અને ભૂતલ ઉપરની સંપત્તિઓનું અને બધીએ સિદ્ધિઓનું મૂલ તેમના ચરણનું પૂજન છે. આ નિર્ધન ધન પ્રાપ્ત કરીને ઘણા મદવાળો થઈ, મારું સ્મરણ નહિ કરે, એવા વિચારથી ખરેખર! દયાળુએ મને ઘણું ધન આપ્યું નથી. ૨૦.

* ત્રણ શ્લોકનું સુખ, મોક્ષ અને અણિમા વિગેરે સિદ્ધિઓ એમ પાંચ પ્રકારે ફલ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. હરિના ચરણ સેવવા એ એક જ તેઓનું કારણ છે, કારણ કે બધાએ પુરુષોને (ફલનું તેજ કારણ છે), પરંતુ બીજા દેવની ઉપાસના કરનાર કોઈને પણ (ફલ પ્રાપ્ત થવાનું) બીજું કારણ નથી. ‘મૂલં’ એટલે મુખ્ય કારણ. ૧૯.

“હમણા તું ચરણની સેવા કરવા ગયો, ત્યારે (ભગવાને ધન) કેમ ન આપ્યું? ‘પહેલાં ચરણની સેવા કરી ન હતી’ એમ કહેતો હોય, તો હવે ચરણની સેવા કરેલી છે. તેથી તે (ચરણની સેવા) ધન પ્રાપ્તિનું કારણ જ નથી” એવી શંકા થાય, તેથી વીસમો શ્લોક કહેલો છે. ‘ધનથી અવશ્ય મદ થાય, અને મદથી આત્માનું જેને વિસ્મરણ થએલ છે તેવો, મારું તો જરાએ સ્મરણ ન કરે. તેથી (મારું) સ્મરણ ન થતાં, સર્વનો નાશ થાય’ એવા વિચારથી દયાળુ ભગવાને મને ઘણું ધન આપ્યું નથી. શ્રોડું તો આપ્યું છે, એમ સૂચવેલું છે. ૨૦.

ઉપસંહાર કરતાં, પછીની (કથા) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इति तच्चिन्तयन्नन्तः ग्राप्तो निजगृहान्तिकम् ॥

सूर्यान्लेन्दुसंकाशैर्विमानैः सर्वतो वृतम् ॥૨૧॥

એવી રીતે તેનો મનમાં વિચાર કરતાં, સૂર્ય અગ્નિ અને ચંદ્ર જેવાં વિમાનોથી સર્વ બાજુએ ઘેરાએલાં પોતાનાં ઘરની સમીપ પહોંચ્યો. ૨૧.

તે સિદ્ધાંતનો વિચાર કરતાં પોતાનાં ઘરની સમીપ પહોંચ્યો. ઉત્તરાર્ધથી આરંભી જે શ્લોકથી નવું (ઘર) ભેયું એમ કહેલું છે, અને ઉપરના આસપાસના અને મધ્યના (ભાગ)નું વર્ણન કરેલું છે. દિવસે સૂર્યનો, સંધ્યા સમયે અગ્નિનો અને રાત્રે ચંદ્રનો પ્રકાશ હોય છે. વિમાનો તો (તે) ત્રણે સમયોએ શોભાવાળાં હોય છે. આવાં મનથી ઇચ્છેલું મુખ આપનારાં (વિમાનો)થી (તેનું ઘર) સર્વ ખાબુએ ઘેરાયેલું હતું. ૨૧.

પછી નીચેના શ્લોકમાં આસપાસની શોભા કહે છે:—

વિચિત્રોપવનોદાનૈઃ કૂજદ્વિજકુલાકુલૈઃ ॥

પ્રફુલ્લકુમુદામ્ભોજકલ્હારોત્પલવારિભિઃ ॥૨૨॥

ટૌકા કરતાં પક્ષીઓના સમૂહોથી ભરપૂર જાતજાતના ઉપવનો અને વાડીઓથી, (અને) ખીલેલાં કુમુદો કમળો કલ્હારો અને ઉત્પલવાળાં સરોવરોથી (સર્વ ખાબુએ ઘેરાયેલું હતું) (શ્લોક ૨૧) ૨૨.

શ્લોક જેમાં મુખ્ય હોય તે ઉપવન, પુષ્પો જેમાં મુખ્ય હોય તે વાડી. (તેમના) પેટા વિભાગોનો સમાવેશ કરવા ખંડુવચન ચોજેલું છે. કૂજદ્વિજાનાં ટૌકા કરતાં પક્ષીઓના કુલાનિ અમુક જાતિઓ(ના સમૂહો), તેમનાથી ભરપૂર. (આ વિશેષણથી) શ્લોક અને પુષ્પો ઘણાં હોવાનું કહેલું છે. તામસ અને રાજસ પદાર્થો કહીને ઉત્તરાર્ધથી સાત્ત્વિક પદાર્થો કહે છે. ખીલેલાં કુમુદો હતાં જે જલોમાં તે સરોવરોનાં જલોથી સર્વ ખાબુએ ઘેરાયેલું હતું. કુમુદ રાત્રે ખીલનારું અચોક્કસ છે. કમલ, કલ્હાર અને ઉત્પલ (અનુક્રમે) દિવસે, સંધ્યાસમયે અને રાત્રે ખીલનારાં ચોક્કસ છે. ૨૨.

નીચેના શ્લોકમાં મધ્યના ભાગનું વર્ણન કરે છે:—

જુષ્ટં સ્વલંકૃતૈઃ પુમ્ભિઃ સ્ત્રીભિશ્ચ હરિણાક્ષીભિઃ ॥

કિમિદં કસ્ય વા સ્થાનં કથં તદિદમિત્યભૂત ॥ ૨૩ ॥

સારા અલંકાર ધારણ કરેલા પુરૂષો અને હરણનાં નયનો જેવાં નયનોવાળી સ્ત્રીઓ (તેમાં) રહેલી હતી. ‘આ શું? કેાનું ધામ છે? તે આ (આણું) કેવી રીતે થયું?’ એમ (સુદામાના મનમાં) થયું. ૨૩.

હરણનાં નયનો જેવાં નયનોવાળી એટલે ઘણાં સૌંદર્યવાળી સ્ત્રીઓ (તેમાં રહેલી હતી). ઘરની માસેનું સ્થાન એવા પ્રકારનું ભેદને, ‘(આ) ગંધર્વ નગર વિગેરે હશે’ એવી શંકાને લીધે (સુદામા) ઉત્તરાર્ધથી કાંઈક અલૌકિક હોવાનું વિચારે છે, કે આ આસપાસ દેખાય છે તે ગંધર્વનગર*

* આકાશમાં ખોટી રીતે દેખાતું નગર. ઝાંઝવાને લીધે દેખાતું હશે. નગર આકાશમાં હોય નહિ, છતાં નગર જેવું જણાય તે ગંધર્વનગર.

અથવા માયાથી (જણાતા) વૈલવમાંનું એક હશે અથવા સત્ય જ હશે? પછી (તેમાંના) પદાર્થોનું સ્થિરપણું જોઈને, આ બીજું 'કોનું' ધામ છે? એમ પોતાની જ ભૂલથી (પોતે) બીજાના ધામ ગએલ હોવાનો વિચાર કરે છે. પછી પણ આસપાસના ભાગો જોઈને, આ મારું જ ધામ છે એવો નિશ્ચય કરીને, તેણે એવો વિચાર કર્યો કે, 'તે' ઘણું હલકું મારું ઘર 'દમ' આવું કેવી રીતે થયું? ૨૩.

એવી રીતે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થએલાએ જ, તે (ધામ)ની અંદર તેનો નિર્ણય થાય તે માટે બીજું આશ્ચર્ય જોયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः ॥

प्रत्यगृह्णन् महाभागं गीतवाद्येन भूयसा ॥૨૪॥

એવી રીતે વિચાર કરતા તે માટા ભાગ્યવાળાને દેવના જેવી કાંતિવાળા પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ ઘણાં ગીત અને વાજાં ત્રોથી આવકાર આપ્યો. ૨૪.

'મીમાંસા' શબ્દનો અર્થ આદરપાત્ર વિચાર છે. એવી રીતે ઉત્તમ વિષયનો વિચાર કરનારને પુરુષોએ અને સ્ત્રીઓએ ઘણાં ગીત અને વાજાં ત્રોથી આવકાર આપ્યો.

'પિશાચ જેવા આ (સુદામા)એ ગીત વાજાં ત્ર વિગેરે (આવકાર)નો સ્વીકાર કેમ કર્યો, કારણ કે તે (તેને) યોગ્ય ન હતો' એવી શંકા થાય, તેથી 'મહાભાગ્યવાળાને' શબ્દ યોગ્ય છે. તે ઘણા ભાગ્યવાળા હતા. ભગવાનના સ્વરૂપ દેવેન્દ્રનો તેમાં પ્રવેશ થએલો. તેથી (એ આવકારને) યોગ્ય રૂપવાળો થયો ત્યારે જ નૃત્ય વિગેરેથી (તેનો) આવકાર કરવામાં આવ્યો, એવો અર્થ છે. ૨૪.

पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्षातिसंभ्रमात् ॥

निश्चक्राम गृहांतूर्णं रूपिणी श्रीरिवाल्यात् ॥૨૫॥

પતિને આવેલ સાંભળીને ઘણા હર્ષમાં આવેલી પત્ની ઘણા ઉત્સાહને લીધે, જેમ આકારવાળી લક્ષ્મી (પોતાના) ધામમાંથી બહાર નીકળે તેમ, ઝડપથી ઘરમાંથી બહાર નીકળી. ૨૫.

તે પહેલાં તે જ સ્થાનમાં અમરાવતી પ્રકટ થએલી અને તે (સુદામાની પત્ની)માં ઇન્દ્રની પત્નીનો આવિર્ભાવ થએલો. તેથી તે ઘણી સુંદર થએલી. પછી પૌઆ આરોગવાની પછીની જ ક્ષણે ભગવાને તેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવેલી. 'પતિ ક્યારે આવશે?' એમ પતિનો જ વિચાર કરતી, હમણાં પતિને આવેલ સાંભળીને તેનામાં જ આસક્તિવાળી પત્ની, ઘણા હર્ષમાં આવી વિસ્તારેલ નયનવાળી થઈ, ઘણા ઉત્સાહને લીધે સર્વ આભૂષણોથી શણગારાઈ

સર્વ પ્રભુત્વવાળી થઈ, ઝડપથી ઘરમાંથી બહાર નીકળી. 'જેમ આકારવાળી લક્ષ્મી (પોતાના) ધામમાંથી બહાર નીકળે તેમ' દષ્ટાંતથી બહાર નીકળતીનું તેનું અને (તે) ધામનું વર્ણન કરેલું છે. ક્ષીરસમુદ્રમાંથી અથવા કમલરૂપી ધામમાંથી 'આકારવાળી લક્ષ્મી' એટલે અવતાર ધારણ કરેલી લક્ષ્મી જેમ નીકળે તેમ (સુદામાની પત્ની ઘરમાંથી બહાર નીકળી). ૨૫.

પતિવ્રતા પતિ દૃષ્ટ્વા પ્રેમોત્કંઠાશ્રુલોચના ॥

મીલિતાક્ષ્યનમદ્બુદ્ધયા મનસા પરિપસ્વજે ॥૨૬॥

પ્રેમને લીધે ઉત્સાહવાળી, લોચનમાં આંસુવાળી પતિવ્રતાએ પતિને જોઈ આંખો બંધ કરી, બુદ્ધિથી નમન કર્યું અને મનથી આલિંગન કર્યું. ૨૬.

પછી પતિવ્રતા પતિને જોઈ 'મારા માટે પતિને દુઃખ થયું' એમ (અને) લાંબા સમયે દૂરથી આવ્યા' એમ વિચારી, પ્રેમને લીધે ઉત્સાહવાળી થઈ, લોચનમાં આંસુવાળી થઈ. પછી લજ્જાને લીધે અથવા (આંસુ પડવાથી થતા) અપશુકનના ભયથી આંખો બંધ કરી. પછી યોગ્ય પ્રકારે પૂજા કરી એમ 'બુદ્ધિથી નમન કર્યું' શબ્દોથી કહેલ છે. વિવેકભરી બુદ્ધિથી જ પતિને નમસ્કાર કર્યા, અને મનથી આલિંગન કર્યું; અને આટલું જ કરવા યોગ્ય હતું. ૨૬.

પછી બ્રાહ્મણ પત્નીને જોઈને વિસ્મય પામ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

પત્નીં દૃષ્ટ્વા પ્રસ્ફુર્ત્તીં દેવીં વૈમાનિકીમિવ ॥

દાસીનાં નિષ્કકળીનાં મધ્યે માન્તીં સ વિસ્મિતઃ ॥૨૭॥

સુવર્ણની માલાઓવાળી દાસીઓની વચ્ચે શોભતી જાણે કે વિમાનમાં બેઠેલી દેવી હોય તેમ ઘણી પ્રકાશતી પત્નીને જોઈને તે વિસ્મય પામ્યો. ૨૭.

પહેલાંના કરતાં દેવી વધે અલંકારો વિગેરેથી પૂજેએલી દેવી હોય તેમ ઘણી પ્રકાશતી (જોઈ). ઉત્તમ તેજ, પ્રેમ વિગેરે જોઈને 'જાણે કે વિમાનમાં બેઠેલી હોય તેમ' શબ્દોથી તેના વિષે સંભાવના કરે છે. જેમ વિમાનમાં બેઠેલી અપ્સરા હોય તેવી (તેને માને છે). 'સુવર્ણની માલાઓવાળી દાસીઓની વચ્ચે શોભતી' વિશેષણથી તે(તેવી અપ્સરા)થી પણ ઉત્તમપણું કહેલું છે. દાસીઓ આનંદ આપનારી સ્ત્રીઓ હતી એમ જણાવવા તેમનું વિશેષણ યોજેલું છે. તેઓની વચ્ચે વિમાન્તી શોભતી આવી (પત્ની)ને જોઈને, ભગવાનનું ચરિત્ર આવું અલૌકિક છે એમ વિચારી તે બ્રાહ્મણ વિસ્મય પામ્યો. ૨૭.

પ્રીતઃ સ્વયં તથા યુક્તઃ પ્રવિષ્ઠો નિજમન્દિરમ્ ॥

મણિસ્તમ્ભશ્ચતોપેતં મહેન્દ્રમ્ભવનં યથા ॥૨૮॥

પ્રસન્ન થએલા (તેણે) પોતે તેની સાથે મહેન્દ્રના ભવનના જેવા એકસો મણિના સ્તંભોવાળા પોતાના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૮.

પછી ભગવાને કૃપાથી આ આપેલું છે એવો નિશ્ચય કરી, પ્રસન્ન થએલા તેણે તે(પોતાની પત્ની)ની સાથે પોતાના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. 'એકસો મણિના સ્તંભોવાળા' વિશેષણથી તે મંદિરનું વર્ણન કરેલું છે.

એક જ ભવન, જેની અંદર પત્ની સાથે તે રહેતો તે એકસો મણિના સ્તંભોવાળું હતું. એવી રીતે તે અલૌકિક હતું એમ કહીને, 'મહેન્દ્રના ભવનના જેવા' વિશેષણથી તે ઘણું ઉત્તમ હતું એમ સામાન્ય રીતે કહેલું છે. ૨૮.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તેમાંના પદાર્થોનું વર્ણન કરે છે:—

પયઃફેનનિમાઃ શય્યા દાન્તા રુમપરિચ્છદાઃ ॥

પલ્લવઙ્કા હેમદણ્ડાનિ ચામરવ્યજનાનિ ચ ॥૨૯॥

દુધના ક્રીણુ જેવી શય્યાઓ, સુવર્ણના સાજવાળા હાથી-દાંતના પલંગો, અને સુવર્ણના હાથાવાળા ચમરીના પંખાઓ. ૨૯. શયનમાં ઉપયોગી, આસનના ઉપયોગની અને ઘરના ઉપયોગની વસ્તુઓનું * વર્ણન કરવામાં આવે છે. દુધના ક્રીણુ જેવી ઉજળી ઉંચી શય્યાઓ, સુવર્ણના સાજવાળા હાથીદાંતના બનાવેલા પલંગો, એટલે હાથીદાંતમાં વચ્ચે સુવર્ણ જડેલા (પલંગો). સુવર્ણના હાથાવાળા ચમરીના પંખાઓ. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (સૂચવેલાં) બીજાં પણ શયનનાં સાધનો. ૨૯.

આસનાનિ ચ હૈમાનિ મૃદૂપસ્તરણાનિ ચ ॥

મુક્તાદામવિલમ્બીનિ વિતાનાનિ દ્યુમન્તિ ચ ॥૩૦॥

અને સુંવાળા બીછાનાવાળા સુવર્ણના આસનો, અને મોતીની માલાઓ જેમાં લટકતી હતી તેવા કાંતિવાળા ચંદરવાઓ.

'આસનો' એટલે બેસવાનાં સ્થાનો. હૈમાનિ સુવર્ણના બનાવેલાં (અને) સુંવાળાં વસ્ત્રોનાં બનાવેલાં હતાં. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (સૂચવેલ) સિંહાસનને ઉપયોગી બીજાં પદાર્થો (હતાં). તે(આસનો)ના ઉપર, મોતીની માળાઓ જેમાં લટકતી હતી તેવા, દ્યુમન્તિ જાત જાતના કાંતિવાળા ચંદરવાઓ (હતાં). ૩૦.

નીચેના શ્લોકમાં ઘરની ભીંતોનું વર્ણન કરે છે:—

અચ્છસ્ફટિકકુડૂયેષુ મહામારકતેષુ ચ ॥

રત્નપ્રદીપા આમાન્તિ લલનાસ્તનસંયુતાઃ ॥૩૧॥

* આ ત્રણ શ્લોકોમાં અનુક્રમે આ ત્રણના ઉપયોગની વસ્તુઓનું વર્ણન કરે છે.

સ્વચ્છ સ્ફટિકની અને મોટા મરકત(મણિ)ઓની ભીંતોમાં ઉત્તમ સ્ત્રીઓ સહિત રત્નના દીપકો પ્રકાશતા હતા. ૩૧.

ભીંતો સ્ફટિક(મણિ)ની બનાવેલી અને મોટા મરકત(મણિ)ની બનાવેલી હતી, તેઓમાં સર્વ સ્થલે રત્નના દીપકો પ્રકાશતા હતા. અને લલના: સ્ત્રીઓ રત્નસહિત હતી. સ્ત્રીઓ ચિતરેલી, અથવા રત્નોની બનાવેલી અથવા સત્ય જ હતી. ૩૧.

એ પ્રમાણે જોઈને, બ્રાહ્મણની જે માન્યતા થઈ તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

વિલોક્ય બ્રાહ્મણસ્તત્ર સમૃદ્ધીઃ સર્વસંપદામ્ ॥

તર્કયામાસ નિર્વ્યગ્રઃ સ્વસમૃદ્ધિમહૈતુકીમ્ ॥૩૨॥

ત્યાં સર્વ સંપત્તિઓની વૃદ્ધિ જોઈને બ્રાહ્મણ સાવધાન થઈ, કારણવિનાની પોતાની સમૃદ્ધિ સંબંધી (નીચે પ્રમાણે) વિચાર કરવા લાગ્યો. ૩૨.

વળી સર્વ સંપત્તિઓની વૃદ્ધિ જોઈને, તેનું કારણ વિચારવા લાગ્યો. નિર્વ્યગ્રઃ એટલે સાવધાન.

‘કારણ પ્રસિદ્ધ જ હતું, એવી રીતે વિચાર કરવા કેમ લાગ્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કારણ વિનાની પોતાની સમૃદ્ધિ સંબંધી’ એમ કહેલું છે. ૩૨.

(સમૃદ્ધિનું) લોકમાં જણાવેલ કારણ નહિ હોવાથી, તે વિષયમાં ઘણું કારણ હોવાની સંભાવના કરી (તે) ખોટાં હોવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

નૂનં વતૈતન્મમ દુર્ભગસ્ય શશ્વદરિદ્રસ્ય સમૃદ્ધિહેતુઃ ॥

મહાવિભૂતેરવલોકતોઽન્યો નૈવોપપદ્યેત યદૂત્તમસ્ય ॥૩૩॥

અહો! આ ખરેખર દુર્ભાગીનું માફ કર્યાંથી? સદા દરિદ્રની મારી સંપત્તિનું કારણ મોટી વિભૂતિઓવાળા ઉત્તમ યાદવની દષ્ટિથી બીજું હોવાનું સંભવતું નથી જ. ૩૩.

(મારી સમૃદ્ધિનું કારણ) ભગવાનની ઇચ્છા, અદૃષ્ટ, કાલ, ગ્રહો અથવા ભગવાન જ છે? તે પૈકી બીજાના વિષય ખોટા ઠરતા હોવાથી, ભગવાન જ કારણ હોવાનું જાણવામાં આવે છે, એવો નિર્ણય કહે છે. આસપાસ દેખાતું ‘આ’ માફ કર્યાંથી? ‘અહો!’ શબ્દ હર્ષ દેખાડવા (યોજેલ છે).

‘કોઈક સમયે ભાગ્યનો ઉદય થતાં (પ્રાપ્ત) થાય’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સદા દરિદ્રની’ શબ્દ યોજેલ છે. સદા દરિદ્ર હું એકજ સમયે ઘણી સમૃદ્ધિવાળો કેવી રીતે થયો?, કારણ કે ભાગ્યે આવી રીતે અકસ્માત્ ફલ આપતાં નથી. તેથી ઘણી વિભૂતિવાળા ભગવાનની જ દષ્ટિ વિના બીજું કારણ

(હોવાનું) સંભવતું નથી જ. લોકમાં એવું સાંભળવામાં આવે છે કે લક્ષ્મીની દષ્ટિ પડેલો અકસ્માત ઘણી સમૃદ્ધિવાળો થાય છે, અને ભગવાન મહાવિભૂતિ: લક્ષ્મી જેવી મોટી વિભૂતિઓ છે જેમની તેવા છે. ‘ઉત્તમ યાદવ’ શબ્દથી આ (નિર્ણય)ની યોગ્યતા કહેલી છે. યાદવો પહેલાં ઘણા નજીવા હતા, (અને) હુમણું ભગવાનની દષ્ટિને લીધે ઘણા ધનવાળા બેવામાં આવે છે. (આ ભગવાન) ‘ઉત્તમ યાદવ છે’ એવી યોગ્યતા (કહેલી છે). ૩૩.

‘જે ભગવાને (સમૃદ્ધિઓ) આપી હોત, તો તે કહેત કેમ નહિ? તેથી (આ વિષયમાં) સંદેહ છે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

નન્વન્નુવાણો દિશતેઽસમક્ષં યાચિષ્ણવે ભૂર્યપિ ભૂરિમોજઃ ॥

પર્જન્યવત્તત્સ્વયમીશ્વમાણો દાશાર્હકાણામૃષમઃ સત્વા મે ॥૩૪॥

નક્કી, ઘણા ભોગવાળા, દાશાર્હકોના અધિપતિ, મારા મિત્ર મેઘની પેઠે પોતાની મેળે તેનો વિચાર કરીને ભાગવા ઇચ્છનારને બોલ્યા વિના પરોક્ષમાં ઘણું આપે છે. ૩૪.

‘નનુ’ ‘નક્કી’ શબ્દ નિશ્ચય દર્શાવવા (યોજેલ છે). ભગવાન જ ભાગવા ઇચ્છનારને આ દિશતે જણાવે છે, દેખાડે છે, આપે છે, એવો અર્થ છે; પરંતુ પરોક્ષમાં અને બોલ્યા વિના (આપે છે). પરંતુ ‘હું આ આપું છું’ એમ તેમણે કહ્યું નહિ, અને પોતાની સમક્ષ આપ્યું નહિ એટલો ભેદ છે, એવો અર્થ છે.

‘આપું દાન કરનારનું સ્વરૂપ કયાંય પણ જોવામાં આવ્યું નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મેઘની પેઠે પોતાની મેળે તેનો વિચાર કરીને’ દષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ મેઘ ખેડુતોને પોતાને જ શરણ રહેલા તાપથી પીડાએલા જોઈને, તેઓ સૂતા હોય ત્યારે જ તેમના બધાએ (વાવેલા) અનાજને પુષ્ટ કરે છે, તેમ ભગવાને પણ ‘તેનો’ એટલે ભક્તના સ્વરૂપનો પોતે જ વિચાર કરીને તેવા જ પ્રકારના મને પુષ્ટ કર્યો.

‘છતાં પણ જેટલાંની જરૂર હોય તેટલું જ (ભગવાન) આપે, ઘણું શા માટે આપ્યું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઘણું આપે’ શબ્દ યોજેલ છે. (ઘણું આપ્યું), કારણ કે પોતે ‘ઘણા ભોગવાળા’ છે. ‘કેટલાક પોતે ભોગ કરનારા હોવા છતાં પણ બીજાને બહુ આપતા નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘દાશાર્હકોના અધિપતિ’ શબ્દો યોજેલ છે. ‘દાશાર્હકાઃ’ ‘દાશાર્હકો’ અમુક યાદવો હતા. તેઓ સેવકોને સમૃદ્ધિ થાય તેવી ઇચ્છા રાખતા હતા, કારણ કે તેમના અધિપતિ (શ્રીકૃષ્ણ) પોતાના સેવક દાશાર્હકોને તેવા બનાવેલા. *

* દાશાર્હકો પોતાના સેવકોની સમૃદ્ધિ ઇચ્છતા, તો તેમના અધિપતિ પોતાના સેવકની ઘણી સમૃદ્ધિ ઇચ્છે અને આપે તે યોગ્ય જ છે એવો ભાવ જણાય છે.

‘તેઓ તેમના (શ્રીકૃષ્ણના) સંબંધીઓ હતા’ એવી શંકા થાય, તેથી હું પણ તેવો છું એમ, ‘મારા મિત્ર’ શબ્દોથી કહેલું છે. ૩૪.

ખીજા પણ ભગવાનના ગુણનું સ્મરણ કરીને, દૃઢ નિશ્ચયવાળા ઉદાર ભગવાન જ આવી રીતે દાન કરવાની શક્તિવાળા છે એવો નિશ્ચય નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:-

किञ्चित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फलवपि भूरिकारी ॥

मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥૩૫॥

જે પોતે આપેલું ધણું હોવા છતાં થોડું જણાવે છે મિત્રે આપેલું થોડું હોવા છતાં ધણું માને છે. મહાત્માએ મેં આણેલા એક મુઠી પૌંઆ પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકાર્યા. ૩૫.

કારણ કે થોડું આપે છે, તે લક્ષ્મણને લીધે બોલ્યા વિના આપે છે. તે પ્રમાણે આલુ પ્રસંગમાં (ભગવાને) બોલ્યા વિના આપતાં (પોતે આપેલ સમૃદ્ધિ) થોડી જણાવી. તેથી ‘પોતે આપેલું’ (તે) ધણું હોવા છતાં થોડું જણાવે છે. ‘મિત્રે આપેલું’ મેં આપેલું તો ચાર મુઠી (પૌંઆ)રૂપ ભેટ, થોડું હોવા છતાં પણ ‘હે ભાઈ! (આ પૌંઆ) વિશ્વરૂપ મને તૃપ્તિ કરે છે’ વિગેરે વાક્યોથી ધણું માને છે. ઉત્તરાર્ધથી તે (અર્થ) પ્રકટ કરે છે. ભગવાન જે પ્રકારે એક મુઠી પૌંઆ આરોગ્યા, એવા પ્રકારે ઇંદ્ર વિગેરેએ આણેલું અમૃત પણ આરોગતા નથી. તેથી અમૃત કરતાં પણ પૌંઆને (વધારે) માન આપેલ હોવાથી (તેને) ધણું માનેલ છે. તેમાં પણ ઘણાજ જોઈ તો પદાર્થ પ્રાપ્ત થએલ હોય તેની પેઠે ‘પ્રેમપૂર્વક’ (આરોગ્યા). પોતે તો ‘મહાત્મા’ કરોડો બ્રહ્માંડોના નાયક (હોવા છતાં પૌંઆ પ્રેમપૂર્વક આરોગ્યા). ૩૫.

તેથી એવી રીતે ભક્ત ઉપર પ્રેમ રાખનાર (ખીજો) કોઈ પણ ન હોવાથી, ‘તેમની સાથે મારા ઘણા સંબંધો થાઓ’ એવી નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:-

तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् ॥

महानुभावेन गुणालयेन विषजतस्तत्पुरुषप्रसङ्गः ॥૩૬॥

વર્ગી (ભગવાન) ઘણા પ્રભાવવાળા (અને) ગુણોના ધામરૂપ હોવાથી મને જન્મેજન્મ તેમનાંજ સૌહાર્દ, સખ્ય, મૈત્રી અને દાસ્ય (પ્રાપ્ત) થાઓ, (મારી સંસારમાં) આસક્તિ થતાં, તેમના ભક્તોનો સંગ થાઓ. ૩૬.

પ્રાણીઓને (૧) દેહ, (૨) ઇંદ્રિયો, (૩) પ્રાણ અને (૪) અંતઃકરણ (એ) ચાર પ્રકારનાં (આધન) હોય છે. તે પૈકી (૧) હૃદયનો (અંતઃકરણ)નો

સંબંધ સૌહાર્દથી થાય છે, (કારણ કે) સૌહાર્દથી જ સ્મરણ થાય છે. (૨) સખ્ય પ્રાણુનું^૨ હોય છે, કારણ કે તે સર્વ સ્થલે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, મિત્ર (જીવ)ની જ પાછલ જાય છે. ભગવાન જો મારા પ્રાણોના સખા થાય, તો (મારા પ્રાણો) તેમની જ પાછલ કરે, એવું તાત્પર્ય છે. (૩) મૈત્રી ઇન્દ્રિયોની હોય છે. તેઓ મિત્રને અનુકુલ (કાર્ય) જ કરે છે. (૪) દાસ્ય દેહનું હોય છે. આ ચાર મારે પહેલાં (ભગવાન સાથે) હતાં જ. તે ન હોત તો (મને) ભગવાનનો સંબંધ કેમ થાત? છતાં 'જન્મોજન્મ' થાય, એવી પ્રાર્થના છે. જ્યારે પ્રાર્થના વિના પણ (ભગવાને) આટલી સમૃદ્ધિ આપી ત્યારે પ્રાર્થના કરવામાં આવે શું નહિ આપે, એવા આશયથી (પોતાના) ધરમાં પ્રવેશ કરી પ્રાર્થના કરે છે.

એક જન્મમાં એક (શ્રીકૃષ્ણ) સાથે (સૌહાર્દ વિગેરે) થયાં. બીજા જન્મમાં શિવ સાથે અથવા બીજા સાથે (સૌહાર્દ વિગેરે સુદામો) ભલે માગે. આ (શ્રીકૃષ્ણ સાથે સૌહાર્દ વિગેરે માગવાનો) આગ્રહ શા માટે? એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણા પ્રભાવવાળા, ગુણોના ધામસ્વરૂપ' શબ્દો યોજેલ છે, કારણ કે તે (શ્રીકૃષ્ણ) ઘણા પ્રભાવવાળા છે, એટલે તેમના સેવકોના સેવકોમાં પણ સંસાર વિગેરેના ધર્મો હોતા નથી. વળી 'ગુણોના ધામસ્વરૂપ' છે. ગુણોના એકલા તેજ આલયઃ ધામસ્વરૂપ એટલે નિધિ છે.

તેમની સાથે સખ્ય વિગેરેની પ્રાર્થના થતાં, તે (જન્મ)માં વિષયો સાથે સંગ થાય તો અનિષ્ઠ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી '(મારી સંસારમાં) આસક્તિ થતાં, તેમના ભક્તોનો સંગ થાઓ' એમ કહેલું છે. તેવા સમયે ભગવાનના ભક્તો સાથે સંગ થાઓ. તે (સંગ)થી જ દુઃસંગનો દોષ દૂર થશે, એવો અર્થ છે. ૩૬.

તે જન્મમાં ધન, રાજ્ય વિગેરે સંપત્તિઓ હોવાથી, ભગવાનના ભક્તો સાથે સંગ થશે નહિ, તેમ જ મોક્ષ થશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલ છે:—

મક્તાય ચિત્રા મગવાન્ હિ સંપદો રાજ્યં વિભૂતીર્ન સમર્થયત્યજઃ ॥

અદીર્ઘબોધાય વિચક્ષણઃ સ્વયં પર્યન્નિપાતં ધનિનાં મદોદ્ભવમ્ ॥ ૩૭ ॥

ધનવાનોનું મદથી થતું પતન પોતે જોનાર વિચક્ષણ ભગવાન જન્મરહિત હોઈ ભક્તો માટે ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન ન થવા દેનાર જાતજાતની સંપત્તિઓ રાજ્ય અને વિભૂતિઓની વૃદ્ધિ કરતા નથી. ૩૭.

૧. આ ભાગથી સૌહાર્દ હૃદયનો ગુણ છે એમ સિદ્ધ કરેલું છે. (લે)

૨. ('પ્રાણુનો ગુણ'). 'ગુણ'. શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે).

ભગવાન બુદ્ધિને મોહ (ઉત્પન્ન) કરનારી વિચિત્ર સંપત્તિઓની ભક્તો માટે વૃદ્ધિ કરતા નથી, તેવી જ રીતે રાજ્ય અને વિભૂતિઓ એટલે પ્રભુતાઓની (વૃદ્ધિ કરતા નથી). તેનું કારણ ‘અજઃ’ ‘જન્મરહિત’ વિશેષણથી (કહેલું છે કે) પદાર્થોના થતા છ વિકારો (ભગવાનને) થતા નથી. તેથી પોતાના માટે સેવકોની સમૃદ્ધિ કરતા નથી, એવો અર્થ છે.

‘તે (સેવકો) માટે (તેમની સમૃદ્ધિ) કરશે’ એવો મત ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન ન થવા દેનાર’ શબ્દથી ખોટો ઠરાવે છે, કારણ કે સંપત્તિઓ ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન થવા દેતી નથી. તેઓ ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન ન થાય તેમ કરનારી અથવા નાશ કરનારી છે. તેથી (સંપત્તિઓ હોય તો) ભક્તોને ઉંચા પ્રકારની બુદ્ધિ થશે નહિ એવા વિચારથી, અથવા થઈ હશે તો નાશ પામશે એવા વિચારથી, (ભગવાન ભક્તોની સંપત્તિઓની) વૃદ્ધિ કરતા નથી. આ વિષયમાં (ભગવાનને) ખીજાએ કહેવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે (તે) પોતે જ વિચક્ષણ છે.

‘કોઈ પ્રસંગે (ભગવાન) ભૂલી જાય, તો શું પરિણામ આવે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ધનવાનોનું મદથી થતું પતન જોનાર’ વિશેષણ યોજેલ છે. ધનવાનોનું ધનના મદને લીધે થતું પતન જ ભગવાનને (એ વિષયનું) સ્મરણ કરાવનારું છે એવો અર્થ છે. ૩૭.

એવી રીતે ભગવાન સાથે સખ્ય વિગેરે (રાખવા)નો જ નિશ્ચય કરીને, તેમનામાં આસક્તિવાળો થઈ, (લવિષ્યમાં) ત્યાગ કરવા માટે તેણે વિષયોનો ઉપભોગ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनार्दने ॥

विषयान् जायया त्यक्ष्यन् बुभुजेऽन्नतिलम्पटः ॥૩૮॥

આ રીતે બુદ્ધિથી નિર્ણય કરીને, જનાર્દનમાં ઘણી ભક્તિવાળા થઈ, પત્ની સાથે વિષયોનો ત્યાગ કરવા ધમ્મછતાં, બહુ લંપટ થયા વિના (વિષયો) ભોગવ્યા. ૩૮.

આ રીતે બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને, અને પોતે જનાર્દનમાં ભક્તિવાળો થઈને, ‘પત્ની માટે જ આટલું થયું તેથી કેટલાક સમય પછી તે (પત્ની*)નો અને વિષયોનો ત્યાગ કરીશ’ એમ પત્ની સાથે બહુ લંપટ થયા વિના એટલે થોડોક લંપટ થઈને—કારણ કે તેવો ન થાય તો (ભોગમાં) રસ (ઉત્પન્ન) થાય નહિ—(વિષયો) ભોગવ્યા. ૩૮.

એવી રીતે તેનું ચરિત્ર કહીને, આ ભગવાનનો પ્રાદક્ષિણા હિતકારી હોવાનો ગુણ કહી એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનની) સ્તુતિ કરે છે:—

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘તામ’ પાક લીધેલો છે.

તસ્ય વૈ દેવદેવસ્ય હરેયંજપતેઃ પ્રમોઃ ॥

બ્રાહ્મણાઃ પ્રમવો દૈવં ન તેમ્યો વિદ્યતે પરમ્ ॥૩૯॥

તે દેવોના દેવ, હરિ, યજ્ઞના પતિ, (અને) પ્રભુના પ્રભુ (અને) દેવ
આદ્યો છે. તેમનાથી ઉત્તમ (તેમને કાંઈ) નથી. ૩૯.

પૂજ્યો દુઃસ્વપ્રહર્તા ચ કર્માધ્યક્ષો પ્રમુસ્તથા ॥

ચતુર્વિધો મહાન્ લોકે તાદૃશોઽપિ દ્વિજપ્રિયઃ ॥૪૦॥

તે (ભગવાન) (૧) પૂજ કરવા યોગ્ય (૨) દુઃખ હરનાર અને (૩)
કર્મના અધ્યક્ષ તેમ જ (૪) (સર્વને) વશ રાખનાર એવા ચાર પ્રકારના
લોકમાં ઉત્તમ છે. તેવા હોવા છતાં આદ્યો જેમને પ્રિય છે તેવા છે. કા. ૧૦.

તે (અર્થ) કહે છે. 'તે' પ્રસિદ્ધ દેવોના પણ દેવ, સર્વનાં દુઃખ હરનાર,
યજ્ઞનો ભોગ કરનાર અને (સર્વને) વશ રાખનાર, એવા (ભગવાન)ના
પણ આદ્યો પ્રભુ અને દેવ છે, (એટલે ભગવાન તેઓની) આજ્ઞા પ્રમાણે
કરે છે અને (તેઓને) પૂજે છે, એવો અર્થ છે. વળી ભગવાનના વિચાર
પ્રમાણે તેઓથી કાંઈ ઉત્તમ નથી. (ભગવાન) સત્યતાને લીધે તેઓને માન
આપે છે, એવો મત આથી ખોટો ઠરાવેલ છે.

શુદ્ધાસ્ત એવ વક્તારો માહાત્મ્યૌક્તૌ વિચક્ષણાઃ ॥

નિઃસ્પૃહા જ્ઞાનસંયુક્તા મોક્ષયોગ્યા હરિપ્રિયાઃ ॥૪૧॥

શુદ્ધ તે (આદ્યો) જ (કથા) કહેનારા, (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જણા-
વવામાં ચતુર, સ્પૃહાવિનાના, જ્ઞાનવાળા (અને) મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય
હરિને પ્રિય છે. કા. ૧૧. ૩૯.

એવી રીતે (ભગવાન) આદ્યોના હિતકારી હોવાનો ગુણ સિદ્ધ કરી,
પછી સુદામાનું શું થયું, એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

एवं स विप्रो भगवान् सुहृत्तदा दृष्ट्वा स्वभक्तैरजितं पराजितम् ॥

तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबन्धनस्तद्धाम लभेऽचिरतः सतां गतिम् ॥૪૦॥

એવી રીતે ભગવાન (અને ભગવાનના) મિત્ર તે વિપ્રે તે સમયે
અજીતને પોતાના ભક્તોથી પરાજય પામેલા જોઈને તેમના ધ્યાનના
વેગથી છૂટી ગયા છે આત્માના બંધનો જેના તેવો થઈ, તેમનું
ધામ અને તરત જ સત્પુરુષોના ફલને પ્રાપ્ત કર્યા. ૪૦.

(સુદામો) ભગવાનના આવેશને લીધે ભગવાન હતો અને ભગવાનનો
મિત્ર હતો; અથવા ભગવાનનો મિત્ર હતો. (ભગવાન) બધાથી અજીત હોવા
છતાં ભક્તોથી પરાજય પામેલા, (એટલે) સર્વથી વશ ન થાય તેવા હોવા
છતાં ભક્તોને વશ થયા. સર્વના ઈશ્વર વશ થાય ત્યારે સર્વ પુરુષાર્થો

(પોતાના) હાથમાં રહેલ હોવાથી, 'તેમના ધ્યાનના વેગથી' છૂટી ગયા છે આત્માના બંધનો જેના' તેવો (સુદામા) થયો. તેમના ધ્યાનના વેગથી જ છૂટી ગયેલા છે આત્માના અવિદ્યા વિગેરે સર્વે બંધનો જેના, એમ તેવા પ્રકારનો થઈ, ભગવાનના ચિંતનથી જ તેણે તેમનું ધામ વૈકુંઠ ભેમે પ્રાપ્ત કર્યું. પછી અચિરતઃ તરત જ સત્પુરુષોના ફલરૂપ ભગવાનને પણ (પ્રાપ્ત કર્યા અને પછી સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, એવો અર્થ છે. ૪૦.

એવી રીતે સુદામાના ઉદ્ધારનું વર્ણન કરી, પછી પણ લોકમાં તેની કીર્તિ થાઓ, એવા આશયથી આ ઉપાખ્યાનના શ્રવણનું ફલ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ॥

लब्धभावो भगवति कर्म धाद्विमुच्यते ॥૪૧॥

હવે બ્રાહ્મણના હિતકારી દેવનું બ્રાહ્મણના હિતકારી હોવાપણું સાંભળીને માણસ ભગવાનમાં સ્નેહ પ્રાપ્ત કરી કર્મનાં બંધનથી મુક્ત થાય છે. ૪૧.

‘એતદ્’ ‘હવે’ એ અવ્યય છે. આ બ્રાહ્મણના હિતકારી હોવાપણું સાંભળીને માણસ ભગવાનમાં સ્નેહ પ્રાપ્ત કરે છે. માણસોની આ લોકના ફલમાં દૃઢ દષ્ટિ હોવાથી, (અને) ભગવાન તે કરે છે (આ લોકનું ફલ ધન આપે છે) તેથી, આ ઉપાખ્યાનના શ્રવણથી તેઓનો) ભગવાનમાં સ્નેહ દૃઢ થાય છે, પછી તે કર્મનાં બંધનથી મુક્ત થાય છે. જ્યારે આ સાંભળનારને પણ મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય છે, ત્યારે સુદામાનો મોક્ષ (થવા)માં શું સંદેહ? એવી રીતે ભોગ અને મોક્ષ આપનાર ભગવાન જ છે, અને બીજું પણ ફલ ભગવાન આપે છે એમ કહેવું છે. એવી રીતે જેઓનો નિરોધ થયેલો છે તેમને ફલ આપનાર (ભગવાન છે એમ) કહેલ છે. ૪૧.

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં બત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય બત્રીસમો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય તેત્રીસમો.

॥ અથ ત્રયસ્ત્રિશોઽધ્યાયઃ ॥ અધ્યાય તેત્રીસમો.

સાત્ત્વિકપ્રક્રિયાયાં તુ ષડ્ભિઃ ષડ્ભિસ્ત્રયં જગૌ ॥

પ્રમેયસાધનફલં ધર્માસ્તત્ર નિરૂપિતાઃ ॥૧॥

સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં તો છ છ (અધ્યાયો)થી પ્રમેય સાધન અને ફલ ત્રણ કહ્યાં. તેમાં ગુણોનું નિરૂપણ કરેલું છે. કા. ૧.

ધર્મિણોઽત્ર ત્રયો વાચ્યાસ્ત્રાધ્યાયત્રયં મતમ્ ॥

સાત્ત્વિકે તુ પ્રમેયે હિ ધર્મી યાદગ્વિધો મતઃ ॥૨॥

ત્રયસ્ત્રિશો તથાઽધ્યાયે પ્રથમં સ નિરૂપ્યતે ॥

અહિં (આ પ્રકરણમાં) ત્રણ ધર્મીઓ કહેવાના છે, તે સંબંધના ત્રણ અધ્યાયો કહેલા છે. સાત્ત્વિક પ્રમેય(પ્રકરણ)માં તો જેવા પ્રકારના ધર્મીનો આદર કરવામાં આવેલ છે તેના પ્રકારના તેમનું નિરૂપણ આરંભમાં તેત્રીસમા (અધ્યાય)માં કરવામાં આવે છે. કા. ૨૩.

સર્વાભિષ્ટઃ સર્વસાક્ષી સર્વપ્રિયહિતૈષણઃ ॥૩॥

તીર્થૈકગમ્યો જ્ઞાનાત્મા ગુરુમૌક્ષપ્રદઃ પરઃ ॥

સર્વના વંહાલા, સર્વના સાક્ષી, સર્વનું પ્રિય અને હિત ઇચ્છનાર, માત્ર તીર્થ(કરવા)થી પ્રાપ્ત થાય તેવા, જ્ઞાનસ્વપ ગુરુ, જ્ઞાન આપનાર, મોક્ષ આપનાર (સાત્ત્વિકપ્રમેય ધર્મી) છે. કા. ૩૩.

સાત્ત્વિકાનામેકમેવ સાધનં ગુણવર્ણનમ્ ॥૪॥

સરસસ્ય શ્રુતિશ્ચાપિ તદગ્રે વિનિરૂપિતમ્ ॥

(લગવાનના) ગુણોનું વર્ણન અને વળી રસવાળા^૧ (ચરિત્રો)નું શ્રવણ^૨ (એ) સાત્ત્વિકોનું એક જ સાધન છે. તે આગળ^૩ કહેલું છે. કા. ૪૩.

તતઃ ફલાત્મા સ હરિઃ સર્વાભીષ્ટપૂરકઃ ॥૫॥

દેશકાલૌ તથા ચાઙ્ગં તતસ્તત્રૈવ તત્રયમ્ ॥

૧ 'સરસસ્ય' એટલે 'રસવાળા ચરિત્રનું' (લે).

૨ 'શ્રુતિઃ' એટલે 'શ્રવણ અને કીર્તન' શ્રવણ સાધન છે, એવો અર્થ છે. (લે).

૩ 'આગળ' એટલે આ પછીના (ચેતરીસમા) અધ્યાયમાં (લે).

પછી સર્વનું ઇચ્છેલું પૂરનાર ફલરૂપ તે હરિનું નિરૂપણ કરેલું છે, અને વળી દેશ અને કાલ^૪ (તેમના) અંગ^૫ છે. તેથી ત્યાં જ તે ત્રણ (કહેલાં છે). કા. ૫૩.

તામસા રાજસા પ્રોક્તા રાજસાશ્ચૈવ સાત્ત્વિકા: ॥૬॥

તતોઽધ્યાયે પ્રમેયેઽત્ર સર્વે સાત્ત્વિકતાં ગતા: ॥

તામસોને રાજસ જણાવ્યા, અને વળી રાજસોને સાત્ત્વિક (જણાવ્યા), તેથી અહિં પ્રમેય અધ્યાયમાં સર્વે સાત્ત્વિકપણું પ્રાપ્ત કરેલું. કા. ૬૩.

પ્રમેયમેતદેવાત્ર યદા સર્વેઽત્ર સાત્ત્વિકા: ॥૭॥

તદા પ્રમેયોઃ ભગવાન્નાન્યથૈત્યુચ્યતે સ્ફુટઃ ॥

અહિં આ જ જાણવા યોગ્ય છે. જ્યારે અહિં બધા સાત્ત્વિક થાય ત્યારે ભગવાન જાણી શકાય,^૬ બીજા પ્રકારે (જાણી શકાતા) નથી. તેથી સ્પષ્ટ (ભગવાન)નું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. કા. ૭૩.

હવે ત્રણ અધ્યાયોથી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર અને ભગવદ્દીઓનું સાધન અને તેઓનું ફલ અનુક્રમે કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી આરંભમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે સર્વથી ઉત્તમ સાત્ત્વિકોને પણ ગ્રહણ વિગેરે અમુક સમયે કુરૂક્ષેત્ર વિગેરે (સ્થલ)માં જ ભગવાનનું દર્શન થાય છે, બીજા પ્રકારે થતું નથી. તે માટે કુરૂક્ષેત્રની યાત્રાનો પ્રસંગ (કહેલો છે). તીર્થ પણ જો ઘર હોય તો (તે) ફલ આપતું નથી, તેથી મથુરાથી અને દ્વારકાથી બધા (કુરૂક્ષેત્ર) જાય છે. તે સંબંધમાં કાલ મુખ્ય હોવાથી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં સૂર્યગ્રહણ (થયાનું) કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

અથૈકદા દ્વારકાયાં વસતો રામકૃષ્ણયો: ॥

સૂર્યોપરાગઃ સુમહાનાસીત્કલ્પક્ષયે યથા ॥૧॥

પછી એક સમયે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકામાં રહેતા હતા ત્યારે કલ્પના ક્ષયસમયે જેવું થાય તેવું ઘણું મોટું સૂર્ય-ગ્રહણ થયું. ૧.

૪ ‘અંગ’ એટલે અંગરૂપ ક્રિયાશક્તિ’ એવો અર્થ છે. પાંતરીસમા અધ્યાયના શ્લો. ૪૩માં દેશનું, શ્લો. ૫૨માં કાલનું અને શ્લો. ૪૩માં યજ્ઞનું નિરૂપણ કરેલ છે. એ પ્રમાણે એ ત્રણ સ્પષ્ટ કહેલ છે. (લે).

૫ તામસપણું દૂર કરી રાજસ જનાવ્યા, પછી રાજસપણું દૂર કરી સાત્ત્વિક જનાવ્યા એમ કહ્યું, એવો અર્થ છે. (લે).

૬ સર્વ સાત્ત્વિક યતાં, ભગવાન જાણી શકાય તેવા થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે).

‘રાહુએ ગળેલા સૂર્યથી બીજો મુખ્ય સમય નથી, અને તે સમય સર્વનો નાશ કરનારો હોવાથી ભગવાન (ભૂતલ ઉપર) હોય ત્યાંસુધી કદાચ થતો (આવતો) નહિ હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકામાં’જ, ‘રહેતા હતા ત્યારે’ શબ્દો યોજેલ છે. ‘કલ્પના ક્ષયસમયે જેવું થાય તેવું’ શબ્દોથી (એમ કહેલ છે કે તે સમય) કલ્પના ક્ષયનું કારણ હતો. તેને સૂચવનારું સૂર્યગ્રહણ સર્વ(સૂર્યના)આસરૂપ* હોય છે. એવી રીતે ભગવાન હોવા છતાં થએલ (ખત્રાસ સૂર્યગ્રહણ) ભૂમિનો ભાર હરવાનું સૂચવે છે. ૧. ‘તેથી શું?’ (એ બાણવાની ધૃચ્છા થાય), તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

તં જ્ઞાત્વા મનુજા રાજન્ પુરસ્તાદેવ સર્વતઃ ॥

સ્વમંતપશ્ચકં ક્ષેત્રં યયુઃ શ્રેયોવિધિત્સયા ॥૨॥

હે રાજન્! આગળથી જ તે બાણીને મનુષ્યો કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાની ધૃચ્છાથી સર્વ તરફથી સ્વમંતપંચક તીર્થે ગયા. ૨.

જ્યોતિઃશાસ્ત્રનાં પ્રમાણપણને લીધે આગળથી જ માધ માસમાં ગ્રહણ થવાનું છે એમ સાંભળીને (મનુષ્યો) કુરૂએ બનાવેલ, દેશોમાં મુખ્ય સ્વમંત-પંચક ક્ષેત્રે શ્રેયોવિધિત્સયા ત્યાં જઈને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરીશું એવો નિશ્ચય કરીને, ત્યાં ભેગા થયા. ૨.

‘ત્યાં જ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કેમ થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

નિઃક્ષત્રિયાં મહીં કુર્વન્ રામઃ શસ્ત્રમૃતાં વરઃ ॥

નૃપાણાં રુધિરૌષેણ યત્ર ચક્રે મહાહદાન્ ॥૩॥

જ્યાં પૃથ્વીને ક્ષત્રિયવિનાની કરતાં, શસ્ત્રધારણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ પરશુરામે રાજાઓના લોહીના પ્રવાહથી મોટા ધરાઓ કરેલા. ૩.

પહેલાં પરશુરામે બધાએ ક્ષત્રિયોનો નાશ(કરવા)નો સંકલ્પ કરેલો. પછી (આપણને) સર્વને હણશે એવો નિશ્ચય કરીને, યુદ્ધમાં કયાં મરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે એવો વિચાર કરીને. ‘ગંગા કુરૂક્ષેત્રની સમાન છે’ એ (તથા) ‘ધર્મના તીર્થ કુરૂક્ષેત્રમાં’ એ વાક્યથી, (તથા) કુરૂએ ઘણા કષ્ટથી તે સ્થાન તેવું (તીર્થ-રૂપ) કરેલું હોવાથી ત્યાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે એવો નિશ્ચય કરીને પરશુરામ હણવાના હતા તે સમયે બધાએ ક્ષત્રિયો ત્યાં ભેગા થયા. પછી પરશુરામે તે બધાને હણ્યા, (અને) તેઓના લોહીના પ્રવાહથી નવ ધરાઓ કર્યા. તે જ ગંગાથી પણ અધિક તીર્થો થયા. આ (વાક્ય)થી તે (કુરૂક્ષેત્ર)નું ઉત્તમપણું

* ખત્રાસ સૂર્યગ્રહણ.

જણાવ્યું.^૧ ‘શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ’ વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે તે(પરશુરામ)ને ધણું સારું દેશનું જ્ઞાન^૨ હતું. ૩.

વળી (પરશુરામે) ત્યાં માત્ર ક્ષત્રિયોને જ કીર્તિ^૩ પ્રાપ્ત કરાવી એમ ન હતું, પરંતુ પોતે પણ (પ્રાપ્ત કરી) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ईजे च भगवान् रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा ॥

लोकं संग्राहयन्नीशो यथान्योऽघापनुत्तये ॥૪॥

અને જ્યાં ભગવાન પરશુરામે (પોતે) કર્મના સંબંધ વિનાના (અને) ઈશ્વર હોવા છતાં લોક પાસે (કર્મ) કરાવવા માટે બીજાની પેઠે પાપ દૂર કરવા યજ્ઞો કર્યા હતા. ૪.

અને (પરશુરામે) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે યજ્ઞો ત્યાં જ કર્યા હતા. ‘પ્રાયશ્ચિત્ત તો પાપનો સંબંધ થાય ત્યારે (કરવાનું) હોય છે, અને તેથી તે તીર્થમાં પાપ પણ ઉત્પન્ન થતું હશે’ એવી શંકા દૂર થાય તે માટે ‘જ્યાં કર્મના સંબંધ વિનાના હોવા છતાં’ શબ્દો યોજેલા છે. જો કે (પરશુરામ) ‘ભગવાન’ હોવાથી પણ (તેમને) કર્મનો સંબંધ ન હતો, છતાં પણ ત્યાં દેશના માહાત્મ્યને લીધે જ (તેમને) કર્મનો સંબંધ થયો ન હતો એમ જણાવવા ‘જ્યાં’ એમ કહેલું છે, નહિ તો ‘અને’ શબ્દથી પણ પહેલાં (કહેલું) સ્થલ પ્રાપ્ત થાય છે (સમજાય છે).

‘ત્યારે યજ્ઞ (કરવા)નું શું પ્રયોજન?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘લોક પાસે (કર્મ) કરાવવા માટે’ શબ્દો યોજેલા છે. ‘એ પ્રમાણે તેમણે કેમ વિચાર કરેલ?’ એવો પ્રશ્ન ઉઠે, તેથી ‘ઈશ્વર’ શબ્દ યોજેલ છે.

‘ઈશ્વરને યજ્ઞ (કરવા)નો અધિકાર જ નથી. તેમણે કેમ કર્યા?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બીજાની પેઠે’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘પાપ દૂર કરવા’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે કર્યા ન હતા. પાપનો નાશ કરવા (કર્યા હતા). ૩.

એ પ્રમાણે દેશ અને કાલનું માહાત્મ્ય કહીને, બધી પ્રજાઓ ત્યાં ભેગી થઈ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

महत्यां तीर्थयात्रायां तत्रागन्भारतीः प्रजाः ॥

वृष्णयश्च तथाकूरवसुदेवाहुकादयः ॥૫॥

૧. જેટલાના લોહીથી ધરાઓ થાય તેટલા (ક્ષત્રિયો) મરવાનો સ્વીકાર કરીને, ‘મોક્ષ યજ્ઞ’ એવા નિશ્ચયથી ત્યાં મરવા તૈયાર થયા, એવું તે દેશનું ઉત્તમપણું લોહીના પ્રવાહના ધરાઓ કહેવાથી જણાવ્યું એવો અર્થ છે. (લે).

૨. અહીં હણવાથી હણવાનો દોષ લાગશે નહિ, એવું જ્ઞાન, એવો અર્થ છે. આવતા શ્લોકમાં આ સ્પષ્ટ થશે. (લે).

૩. યુદ્ધમાં મરવાથી ક્ષત્રિયોને કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. (લે)

યયુસ્તે ભારતં ક્ષેત્રં સ્વમઘં ક્ષપયિષ્યાવઃ ॥

ગદપ્રદ્યુમ્નસામ્બાથ સુચન્દ્રશુકસારણૈઃ ॥૬॥

ત્યાં મોટી તીર્થયાત્રામાં ભારતની પ્રજાઓ ગઈ હતી અને વૃષ્ણિઓ તેમ જ અકૂર વસુદેવ આહુક વિગેરે, સુચન્દ્ર શુક અને સારણ સાથે ગદ પ્રદ્યુમ્ન અને સાંબ પોતાના પાપનો નાશ કરવા ઇચ્છતા તેઓ ભારતક્ષેત્રે ગયા. ૫-૬.

આવું પ્રયોજન હોય ત્યારે તીર્થયાત્રા મોટી થાય છે. (યાત્રાનું) મોટા-પણું બધા (ત્યાં) જવાથી અને ઘણું ફલ થવાથી થાય છે. તેથી જ ભારતીઃ ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થએલી બધીએ પ્રજાઓ ત્યાં ગઈ. તે પૈકી મોટા (પુરુષો)-ના નામો 'વૃષ્ણિઓ' વિગેરેથી ટૂંકાણથી કહેલાં છે. આરંભમાં વૃષ્ણિઓ આવ્યા, તેમાં પણ મુખ્ય (વૃષ્ણિઓ) જ આવ્યા એમ કહેવાં 'અકૂર, વસુદેવ, આહુક* વિગેરે' શબ્દથી (અનુક્રમે) સારિવક, મોટા પુરુષો અને રાજાઓ કહેલા છે. ૫. તેઓ બીજા સ્થલે ગયા ન હતા એમ જણાવવા છઠ્ઠો શ્લોક કહેલો છે. ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થએલાએ બનાવેલ (ભારત) તીર્થ (ગયા). વૃષ્ણિઓને સર્વ કલ્યાણના (પોતાના) ઘેર જ હતાં, તેથી ભગવાનની અવજાનું પાપ થવાનું સંભવે એટલે તે (પાપ) દૂર કરવાનું બીજા સ્થલે નહિ બનતાં, પોતાનાં અસાધારણ પાપનો નાશ કરવા ઇચ્છતા તેઓ ત્યાં આવ્યા, એમ કહેલું છે. ત્રણ પ્રકારના જ (વૃષ્ણિઓ) આવ્યા, એવી શંકા દૂર કરવા છઠ્ઠા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી બીજા (વૃષ્ણિ)ઓનાં નામો કહેલાં છે. ૬.

'બધા (કુરુક્ષેત્ર) આવ્યા, ત્યારે દ્વારકામાં કેાણ રહ્યું?' એ બાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો (અર્ધ શ્લોક) કહે છે.

આસ્તેઽનિરુદ્ધો રક્ષાયાં કૃતવર્મા ચ યુથપઃ ॥

રક્ષણ કરવા માટે અનિરુદ્ધ અને સેનાપતિ કૃતવર્મા રહ્યા. ૬૩.

અનિરુદ્ધ યોગના પતિ હોવાથી યોગનો અભ્યાસમાં મગ્ન રહેનાર પણ ન આવ્યાનું કહેલું છે. 'અને સેનાપતિ કૃતવર્મા' એટલે તે (અનિરુદ્ધ)ના સેનાપતિ એવો અર્થ છે, કારણ કે જો તે (અનિરુદ્ધ)થી રક્ષણ કરાવનાર તે પણ ન આવે. જો કે આ યાત્રા સર્વને સમાન હતી, છતાં પણ પ્રકરણ ભગવાનના ચરિત્રનું હોવાથી મુખ્ય પ્રકારે યાદવોનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૬૩.

'જેઓ આવ્યા તેઓ યાત્રાના નિયમ પ્રમાણે આવ્યા કે શોભાસહિત આવ્યા?' એવો સંદેહ થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

* દેવક અને ઉગ્રસેનનો પિતા. (૯-૨૪)

+ સર્વ કલ્યાણના કારણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ.

તે રથેર્દેવધિષ્ણ્યામૈર્હયૈશ્ચ તરલપ્લવૈઃ ॥૭॥

ગર્જનદગ્ધિરભ્રામૈર્નૃભિર્વિદ્યાધરદ્યુભિઃ ॥

વ્યરોચન્ત મહાતેજાઃ પથિ કાશ્ચનમાલિનઃ ॥૮॥

દિવ્યસ્રગ્વસ્ત્રસંવાહાઃ કલત્રૈઃ સ્વેચરા ઇવ ॥

દેવોના આસનો જેવા રથો સાથે અને તરંગના જેવી ગતિ-
વાળા અથો સાથે નાદ કરતા, વાદળાં જેવા હાથીઓ સાથે, વિદ્યા-
ધરોના જેવી ક્રાંતિવાળા પુરૂષો સાથે માર્ગમાં સુવર્ણની માલા-
ઓવાળા, દિવ્ય માલા વસ્ત્ર અને કવચવાળા ઘણા તેજવાળા તેઓ
સૌઓ સાથે દેવોની પેઠે ઘણું શોભતા હતા. ૮૩.

યાત્રામાં 'યાત્રાળુનો વેષ ધારણ કરીને' એવો નિયમ હોય છે. જ્યાં માત્ર
દેશનું જ મુખ્યપણું હોય ત્યાં તે નિયમ હોય છે, પરંતુ કાલનું મુખ્યપણું હોય
ત્યાં હોતો નથી. તેથી ચાર અંગોવાળી મોટી સેના સાથે તેઓ શોભતા હતા
એમ રક્ષણ અને શોભાનો વિષય કહેવામાં આવે છે. રથો વિગેરે વાહનરૂપ
હતા, એમ કેટલાક કહે છે.

(૧) દેવધિષ્ણ્યાનિ એટલે વિમાનો, અથવા જગન્નાથ વિગેરે દેવના સ્થાનોની
યાત્રાના કારણરૂપ દેવોના આસનરૂપ રથ જેવા જાતજાતના અલંકારવાળા
(રથો). તેમનાથી ઘણું શોભતા હતા એમ આગળના (આઠમા શ્લોક) સાથે
સાથે સંબંધ છે. 'તેઓ' એટલે ગદ વિગેરે, અથવા સર્વ લોકો (શોભતા હતા).

(૨) તે પ્રમાણે અશ્વો પણ તરલવત્ તરંગના જેવી જ્વઃ ગતિ હતી એમની
તેવા (હતા). ગતિ જ અશ્વોનો ગુણ છે. ૭.

(૩) અને હાથીઓ નાદ કરતા, વાદળાં જેવા ઘણા ઉંચા હતા. નાદથી
અંદરનો સંતોષ અથવા મદવાળા હોવાપણું જણાવેલ છે. (૪) પુરૂષો એટલે
પગે ચાલનારા સૈનિકો અથવા પાલખી ઉપાડનારાઓ. તેઓની ક્રાંતિ વિદ્યા-
ધરોના જેવી હતી કારણ કે જાતજાતની વિદ્યાથી તેઓ જૂઠાજૂઠા રૂપ અને
અલંકારવાળા થતા. દરેક ક્ષણે જૂડું જૂડું રૂપ થતું એમ જણાવવા વિદ્યા-
ધરની ક્રાંતિની સમાનતા કહેલી છે.

પોતે પણ મહાતેજાઃ મહત્ ધણું તેજઃ તેજ હતું જેઓનું તેવા હતા. અહિં
સમાસના અંતે 'અ' અક્ષર છે. તેથી લોપ થવાથી 'મહાતેજઃ' એવો અંતે 'અ'
અક્ષરવાળો શબ્દ થાય છે. આથી તેઓનું કુદરતી ઉત્તમપણું કહેલું છે. 'માર્ગમાં
'સુવર્ણની માલાઓવાળા' વિશેષણથી પ્રાસંગિક (ઉત્તમપણું) કહેલું છે. આથી
સર્વ દેશોમાં સ્વસ્થપણું અને સર્વ નિમંલ ચિત્તવાળા હોવાપણું કહેલ છે.
તેમ ન હોત તો બધા સર્વ બાબુઓથી આભરણો સાથે અને ભય વિનાના
ન આવત. ૮.

‘દિવ્યભાવસન્નાહાઃ’ એટલે દિવ્યાનિ લોકમાં આશ્ચર્ય (ઉત્પત્તિ) કરે તેવાં અલૌકિક વસ્તો વિગેરે, સંવાહાઃ અશ્વો અથવા સન્નાહાઃ કવચો વિગેરે (હતા જેઓના તેવા હતા). બધાએ સ્ત્રીઓ સહિત (આવ્યા), કારણ કે પ્રવૃત્તિ(કરવા)માં (સ્ત્રીઓ) સાથે હોય તેઓનો જ અધિકાર હોય છે, અથવા પ્રભાવ દર્શાવનાર (એ શબ્દ છે). સ્ત્રીઓ ઘણી હતી અને શૌભા ઘણી (થઈ) હતી એમ જણાવવા દેવોની જેમ એવું દેખાતું કહેલું છે. ૮૩.

એવી રીતે સર્વ આવ્યાનું કહી અમાવાસ્યામાં ગ્રહણના દિવસે જ નેટલા આવવાનું સંભવતું હતું તેઓનું નિરૂપણ કરી, પછી તેઓએ તીર્થમાં સ્નાન વિગેરે કર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તત્ર સ્નાત્વા મહાભાગા ઉપોષ્ય સુસમાહિતાઃ ॥૯॥

બ્રાહ્મણેભ્યો દદુર્ધનૂર્વાસઃસગ્રુક્ષમમાલિનીઃ ॥

રામહરેષુ વિધિવત્પુનરાપ્લુત્ય વૃણયઃ ॥૧૦॥

દદુઃ સ્વર્ણ દ્વિજાગ્રેભ્યઃ કૃણ્ણે નો મક્તિરસ્તિવતિ ॥

મહા ભાગ્યવાળાઓએ ત્યાં સ્નાન કરી ઉપવાસ કરી, શાંત ચિત્તવાળો થઈ, વસ્ત્રો, માલાઓ અને સુવર્ણની માલાઓવાળી ગાયો બ્રાહ્મણોને આપી. વૃણિણીઓએ ફરીથી પરશુરામે બનાવેલા ધરાઓમાં વિધિ પ્રમાણે સ્નાન કરીને શ્રીકૃષ્ણમાં અમારી ભક્તિ હો’ એવી (કામનાથી) ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને સુવર્ણ આપ્યું. ૧૦.

‘મહા ભાગ્યવાળાઓએ’ શબ્દથી તીર્થ પ્રાપ્ત થયાનું ભાગ્ય અને દાન વિગેરે મારેનું ધન કહેલું છે. પછી ઘેરાએલો સૂર્ય આથમવાનો હતો તેથી તે દિવસે બધાએ ઉપવાસ કર્યો, પરંતુ તીર્થે આવ્યાના કારણથી (ઉપવાસ) કર્યો ન હતો, કારણ કે કુરુક્ષેત્રમાં (તેવો ઉપવાસ કરવા)ની શાસની મના છે. શાંત ચિત્તવાળા થઈ શબ્દથી સર્વ ભોગ બંધ રાખ્યાનું અને કોઈ વિગેરે સર્વ દોષો દૂર થયાનું કહેલું છે.

પછી ગ્રહણના સમયે વસ્ત્રો માલાઓ અને સુવર્ણની માલાઓ જેમના ઉપર હતી તેવી, એટલે સર્વ અલંકારોવાળી ગાયો બ્રાહ્મણોને આપી, એવો અર્થ છે. ત્યાં એક સરોવર મુખ્ય છે અને બીજા નવ ધરાઓ છે. ‘લોહીના પ્રવાહના નવ ધરાઓ (બનાવ્યા)’ ૯-૧૬-૧૮ એ વાક્ય પ્રમાણે તે પરશુરામે બનાવેલા ધરાઓ છે. પછી પરશુરામના ધરાઓ પણ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી તેઓમાં વિધિ પ્રમાણે સ્નાન કર્યું. ૧૦.

ત્યાં પ્રભુ સ્નાનનું ફલ મળે તે મારે દાન આપ્યું. દાન ન કરે તો સ્નાન નિરર્થક થાય. ‘શ્રીકૃષ્ણમાં અમારી ભક્તિ હો’ શબ્દથી કામના કહેલી છે.

તીર્થ અને સુવર્ણનું દાન અને પણ સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરનારાં હોવાથી આ સ્નાન (અહણના) બીજા દિવસે જ કરેલું એમ કેટલાક કહે છે. પુનઃ 'ફરીથી' શબ્દ હોવાથી બીજા દિવસે પણ (સ્નાન) અને દાન કરેલ. ૧૦૩.

स्वयं च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥११॥

मुक्त्योपविधिः कामं स्निग्धच्छायाङ्घ्रिपाङ्घ्रिषु ॥

અને શ્રીકૃષ્ણ જેમના દેવ હતા તેવા વૃષ્ણિઓ તેમની પરવાનગી લઈ, ભોજન કરી શીતલ છાયાવાળા વૃક્ષોના મૂળ પાસે ઘૂંચણ પ્રમાણે બેઠા. ૧૧૩.

પછી બ્રાહ્મણોની પરવાનગી લઈ-શ્રીકૃષ્ણ જ જેમના દેવ હતા તેવા (વૃષ્ણિ)ઓએ ત્યાં તીર્થમાં શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી, ભગવાન ભોજન માટે બેઠા ત્યારે અથવા ભગવાને ભોજન કર્યું ત્યારે, -અથવા ભગવાનની પરવાનગી લઈ શીતલ છાયાવાળા વૃક્ષોની નીચે ભોજન કરીને ભોજન થઈ બેઠા. ૧૧૩.

આટલા (સમય) સુધી તીર્થ(ના કાર્ય)માં રોકાયેલ હોવાથી (તેઓને) લોક જોવાનો અવકાશ ન હતો. પછી ચાંદવોએ પોતે બીજા સ્થલે ગયા વિનોજ, ભગવાન ત્યાં હોવાથી ત્યાંજ આવેલા બંધાને જોયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत्रागतास्तु दुह्युः सुहृत्संबन्धिनोऽपरां ॥१२॥

मत्स्योशीनरकौसल्यविदर्भकुरुसृञ्जयान् ॥

काम्बोजकैकयात्मद्रાન્કુન્તીનારદકેરલાન્ ॥१३॥

अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान्परांश्च शतशो नृप ॥

नन्दादीन्सुहृदो गोपान्गोपीश्चोत्कण्ठिताश्चिरम् ॥१४॥

હું નૃપ! તેઓએ ત્યાં આવેલા મિત્રો સંબંધીઓ અને બીજાઓને મત્સ્ય, ઉશીનર, કૌસલ્ય, વિદર્ભ, કુરુ, સૃજય, કાંબોજ, કેકય, મદ્ર કુંતિ નારદ કેરલ અને બીજાઓને તથા બીજા પોતાના પક્ષના અને સેંકડો શત્રુઓના પક્ષનાને, અને નંદ વિગેરે ગોપમિત્રોને અને લાંબા સમયની ઘણી અસિલાપાવાળી ગોપીઓને જોયાં. ૧૪.

સુહૃદઃ મિત્રો, સંબંધિનઃ વિવાહથી સંબંધવાળા થએલાઓ અને 'બીજાઓ' એટલે તટસ્થ રહેલાઓ ભગવાનનાં દર્શન માટે આવેલા તેઓને, અથવા નૃપોને* જોયા.

તેઓ જૂદા જૂદા દેશમાં રહેનારા હતા, તેથી જૂદા જૂદા દેશો જણાવે છે. નારદદેશ એટલે કૌંકણદેશ. બીજા તો અગીઆર પ્રસિદ્ધ (દેશો) જૂદા

* શ્લોક ૨૩માં નૃપો કહેલા છે તેથી, એવો ભાવ છે. (હ) 'પરાં' (અદ્યે નૃપાન્) પણ છે તેથી આ નિકર્ષે અર્થ કરેલ જણાય છે.

જૂદા (દેશવાળાઓ)ની મુખ્ય મનોવૃત્તિ જણાવવા કહેલા છે. ન જણાવેલ (દેશવાળા)નો સમાવેશ કરવા 'અને બીજાઓને' શબ્દો યોજેલા છે. પરંતુ શત્રુઓના પક્ષનાને. 'સેંકડો' શબ્દથી શત્રુઓ ઘણા આવ્યાનું સૂચવેલું છે. તેઓ પણ દર્શન કરવા આવેલા હોવાથી ભગવાનનું ચિંતન થઈ ન શકે તેવું સામર્થ્ય જણાવેલું છે. આ બધા પોતાની જાતના ક્ષત્રિયો જ કહ્યા. બીજી જાતનાઓને જણાવતાં પ્રથમ નંદ વિગેરેને અને ગોપીને અને ઘણી ઇચ્છાવાળી ગોપીઓને જોયાં. ભગવાનનાં (દર્શનનાં) સંબંધની (તેઓની) ઇચ્છા હતી, અથવા 'ભગવાનનો આટલો વિલાસ છે' એમ સર્વ ઘણી સમૃદ્ધિવાળા ભગવદીઓને જોવાની તેઓને ઘણી ઇચ્છા હતી. 'ચિરં' 'લાંબા સમયની' એ ઘણી ઇચ્છાનું જ વિશેષણ છે. ૧૪.

પછી લૌકિક ભાષાથી તેઓની પરસ્પર વાતચિત વિગેરે નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

અન્યોન્યસંદર્શનહર્ષરંહસા પ્રોત્ફુલ્લહૃદયસરોરુહશ્રિયઃ ॥

આશ્લિષ્ય ગાઢં નયનૈઃ સ્વજ્વલા હૃદયસ્વચો રુદ્રગિરો યયુર્મુદમ્ ॥૧૫॥

એકબીજાના દર્શનથી થએલ હર્ષના વેગથી ખીલી ઉઠેલાં હૃદય અને મુખરૂપી કમલની કાંતિવાળા, આંખોથી આંસુ ટપકાવતાં તેઓ ગાઢ આલિંગન કરી, રોમાંચિત થઈ રૂંધાએલી વાણીવાળા થઈ આનંદ પામ્યા. ૧૫.

સીધી રીતે અથવા પરંપરાથી ભગવાનના ભક્તો સાથે બધાની આસક્તિ હોવાથી બધા ભગવદીઓ જ હતા, તેથી તેઓ જણાવવા યોગ્ય થાય છે. તેમ ન હોય તો તેઓનું નિરૂપણ કરવાથી અધર્મ થાય અને પ્રકરણનો વિરોધ થાય. તેથી તે કહેવા માટે જ એકબીજાનાં દર્શનથી અધિક પ્રેમ થયાનું કહેલું છે. હર્ષ અંદરનો (ગુણ) છે, તેનો તેવો વેગ હતો કે જે બહાર પણ પોતાનો પ્રભાવ જણાવતો હતો. તેથી ખીલી ઉઠેલાં હૃદય અને મુખરૂપી કમલોની કાંતિ હતી જેમની તેવા (તેઓ થયા). આટલું દૂરથી દર્શન થવાથી (થયું). આલિંગનથી તેથી પણ અધિક થયું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. કાયા, (થયું). આલિંગનથી તેથી પણ અધિક થયું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. કાયા, વાણી અને મનને અને સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો એમ કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં સર્વ ઇન્દ્રિયો(નો પ્રેમ) જણાવવા માટે 'રોમાંચિત' થયાનું (કહેલું છે. આ) કાયાનો સંતોષ કહ્યો. 'રૂંધાએલી વાણીવાળા' વિશેષણથી વાચાનો (અને) 'આનંદ પામ્યા' શબ્દોથી મનનો (સંતોષ કહેલ છે). ૧૫

૧. પરસ્પર વાતચિત, અને 'વિગેરે' શબ્દથી જણાવેલ આલિંગન વિગેરે, એવા પરસ્પરના કાર્યમાં લૌકિક ભાષા યોજેલી છે, પરંતુ ભગવાને કરેલ ઉપદેશ મુજબ એવો ભાવ છે. (લે)

૨. 'તે' એટલે 'ભગવદીયપણાનું વર્ણન કરવા માટે જ સર્વનું વર્ણન કરેલું છે તે' (લે).

એવી રીતે પુરુષોનો પરસ્પર (વ્યવહાર કહ્યો). નીચેના શ્લોકમાં સ્ત્રીઓનો પણ કહે છે:—

સ્ત્રિયથ સંવીક્ષ્ય મિથોઽતિસૌહદસ્મિતામલાપાદ્મદશોઽભિરેમિરે ॥
સ્તનૈઃ સ્તનાન્કુલ્કુમ્પદ્ગરૂષિતાન્ નિહત્ય દોર્મિઃ પ્રણયાશ્રુલેચનાઃ ॥૧૬॥

અને સ્ત્રીઓ પણ એક બીજીને ભેઠને, ઘણાં સ્નેહ સ્મિત અને સ્વચ્છ કટાક્ષયુક્ત દષ્ટિવાળી થઈ, પ્રેમને લીધે આંખોમાં આંસુવાળી થઈ, કેસરના લેપથી ખરડાએલ સ્તનોને સ્તનો સાથે દબાવી, હાથોથી એકબીજીને ભેટી. ૧૬.

તેઓનો પ્રેમ પ્રકટ થયો એમ જણાવવા સ્મિત અને સ્વચ્છ કટાક્ષ કહેલાં છે. ઘણો સ્નેહ અંદરનો (ગુણ) છે, સ્મિત મધ્યે રહેલું અને સ્વચ્છ કટાક્ષ બહારના છે. આ (ત્રણ) યુક્ત દષ્ટિઓ હતી જેઓની તેવી (થઈ). અમિતઃ અંદરના મનના આવરણ વિનાનું રમણ^૧ વાણીનું (કાર્ય) છે. ‘સ્તનોને સ્તનો સાથે (દબાવી)’ શબ્દોથી કાયાથી ગાઢ આલિંગન (કરેલ જણાવેલું છે). પ્રેમને લીધે આંખોમાં આંસુવાળી થઈ’ શબ્દથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ (થએલ જણાવેલ છે). એ પ્રકારે બંને (ભેટનારીઓ)નું એકપણું કહ્યું. ૧૬.

તેથી બધાએ ભગવદ્દી હતા, અને ભગવદ્દીઓ ભગવાન હોવાથી, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ભગવાનનું જ વર્ણન થયું. એવી રીતે સંજોગ પ્રમાણે તેમનાં ભગવદ્દીયપણાનું વર્ણન કરીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેનું) સ્પષ્ટ પ્રકારથી વર્ણન કરે છે:—

તતોઽભિવાદ્ય તે વૃદ્ધાન્ યવિષ્ઠૈરભિવાદિતાઃ ॥

સ્વાગતં કુશલં પૃષ્ઠા ચક્રુઃ કૃષ્ણકથાં મિથઃ ॥૧૭॥

પછી નાનાઓએ પ્રણામ કરેલા તેઓ વૃદ્ધોને પ્રણામ કરી સ્વાગત અને કુશલના પ્રશ્ન કરીને પરસ્પર શ્રીકૃષ્ણની કથા કરવા લાગ્યા. ૧૭.

વૃદ્ધોને પ્રણામ (કરવા એ) કીર્તનના અંગસ્વરૂપ ધર્મ છે. ‘પ્રણામ કરેલા’ વિશેષણથી નાનાઓ ઉપર કૃપા (જણાવેલી છે). એવી રીતે મોટા નાનાની સ્થિતિનો સ્વીકાર કરીને, બધાનું હિત થાય તે માટે તેઓ પરસ્પર શ્રીકૃષ્ણની કથા કરવા લાગ્યા. ‘તે ભગવદ્દીઓ પરસ્પર ભેગા થઈ મારા પુરુષાતનોનો આદર કરે છે’ (૩.૨૫-૩૪) એ વાક્ય પ્રમાણે આજ વૈષ્ણવોનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

૧. લાંબો સમયે મળેલી સ્ત્રીઓ રાતી રાતી તેમનાં નામ લઈ ભેટ છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. (ભે). અહીં ‘રમણ’ શબ્દ છે, તેથી આચાર્યશ્રીનો ઇષ્ટ પાઠ ‘ઽભિરેમિરે’ હશે. એમ જણાય છે.

એવી રીતે સાધારણ (પુરુષો)નું ભગવદીયપણું વર્ણવીને, સ્વભાવથી જ (ભગવાનમાં) આસક્તિવાળા અસાધારણ (પુરુષો)ના એકબીબના અનાદરરૂપ દોષને દૂર કરવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી આશ્લેષ કર્યાનું અને તે દૂર કર્યાનું કહે છે:—

પૃથા ભ્રાતૃન્સ્વસૃર્વીક્ષ્ય તત્પુત્રાન્પિતરાવપિ ॥

ભ્રાતૃપત્નીર્મુકુંદં ચ જહૌ સંકથયા શુચઃ ॥૧૮॥

કુંતીએ ભાઈઓ, બહેનો તેમના પુત્રો અને માતૃપિતાને, ભાઈની પત્નીઓને અને મુકુંદને ભેળવે (તેમની) સાથેની વાતચિતથી શોકનો ત્યાગ કર્યો. ૧૮.

વસુદેવ વિગેરે ભાઈઓ, શ્રુતદેવ વિગેરે બેનો, બલભદ્ર અને શિશુપાલ વિગેરે તેમના (અનુક્રમે ભાઈના તથા બેનના) પુત્રો, મારિષા અને શૂર (અનુક્રમે) માતા અને પિતા, વૃદેવકી વિગેરે ભાઈની પત્નીઓ અને સર્વને મોક્ષ આપવાં વધારેલા ભગવાન મુકુંદને ભેળ્યા. ‘ચ’ અને શબ્દથી તેમનો (મુકુંદનો) સર્વ સાથે સંબંધ કહેલો છે. એ પ્રમાણે (તેમની) સાથે વાતચિતથી શોકનો ત્યાગ કર્યો. સામાન્ય પ્રશ્નથી જ શોકરૂપ દોષ દૂર થયો. ૧૮.

(શોક) વધારે દૂર થાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં આશ્લેષ કહે છે (કરે છે):—
||કુન્ત્યુવાચ|| કુંતી કહે છે:—

આર્ય ભ્રાતરહં મન્યે આત્માનમકૃતાશિષમ્ ॥

યદ્વા આપ્તસુ મંદ્રાતાં નાનુસ્મરથ સત્તમાઃ ॥૧૯॥

સુહૃદો જ્ઞાતયઃ પુત્રા ભ્રાતરઃ પિતરાવપિ ॥

નાનુસ્મરન્તિ સ્વજનં યસ્ય દૈવમદક્ષિણમ્ ॥૨૦॥

હે આર્ય! હે ભાઈ! હું પોતાને અદ્ય ભાગ્યવાળી માનું છું. કારણ કે આપ્તિઓમાં પણ સર્વથી ઉત્તમ પુરુષો તમે મારી વાર્તાનું સ્મરણ કરતા નથી. જે સગાનું દૈવ પ્રતિકૂલ હોય છે તેને મિત્રો સંબંધીઓ, પુત્રો, ભાઈઓ અને માતૃપિતા પણ સંભારતા નથી. ૨૦.

હુ તો ન જ પૂછે, પરંતુ તું (તો) આર્ય છે, છતાં પણ પૂછતો નથી એ આશ્ચર્ય છે. હું પોતાને જ અકૃતાશિષ અદ્યભાગ્યવાળી માનું છું. શબ્દોથી તેનાં કારણની પોતે જ કદમના કરે છે નથી કરેલી ભાગ્યનાં કારણવાળી આશિષ શુભેચ્છાઓ જેણે, તેવી હું છું, પરંતુ તને બેદરકાર રહેનાર માનતી નથી. ૧૯.

ભાગ્ય ન હોય ત્યારે બંધુઓ લોકમાં પણ ખળર અંતર પૂછતા નથી એ પ્રસિદ્ધ હોવાથી વીસમાં શ્લોકમાં તે કહે છે. અમારી+ તો આપત્તિઓમાં એકની પણ વાર્તાનું (કોઈ પણ) સ્મરણ કરતા નથી, તેમાં શું આશ્ચર્ય? x જેનું દેવ પ્રતિકૂલ હોય છે તેનું મિત્રો વિગેરે કોઈ પણ સ્મરણ કરતા નથી. આપત્તિઓ સદા હોય છે તેથી ‘આપત્તિઓમાં જ (સ્મરણ કરતા નથી)’ એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ‘દેવ’ એટલે અદ્વૈતા અભિમાનવાળી દેવતા. ‘અદુષ્ટિમ્’ એટલે પ્રતિકૂલ. ૨૦.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી વસુદેવ આશ્રય કરે છે:—

॥ વસુદેવ ઉવાચ ॥ વસુદેવ કહે છે:—

અમ્બ માસ્માનમૂયેથાં દેવક્રીડનકાન્નિરાન્ ॥

ઈશસ્ય હિ વશે લોકઃ કુરુતે કાર્યતે હિ વા ॥૨૧॥

હે મા! અમને દેવનાં રમકડાંરૂપ માણસોને દોષ ન દો, કારણ કે ઈશ્વરને વશ રહીને લોક (કાર્ય) કરે છે, અથવા કરાવે છે. ૨૧.

નાની બેનનું સ્નેહને લીધે ‘મા’ નામથી સંબોધન કરે છે. ભાઈ વિગેરેને અમને મા અસૂચ્યા: દોષ દઈને જૂઓ નહિ. તેનું કારણ ‘દેવનાં રમકડાંરૂપ’ શબ્દથી કહેલ છે. અહિં દેવ કાલ છે. તેણે જ અવતાર લીધેલ છે, તેથી ‘દેવ’ શબ્દ યોજેલ છે. તેમાં પણ ‘માણસોને’ (દોષ ન દો), કારણ કે માણસો સર્વના સેવકો છે. ‘એમ કેમ (હોય,)’ એવી શંકા થાય, તેથી કારણ કે ઈશ્વરને વશ રહીને લોક એમ કહેલ છે. (કોઈના) કરાવ્યાથી કરવામાં અને પરભાઈ કરવામાં (લોક) ઈશ્વર વશ રાખનાર કાલને જ વશ છે. (લોક) તે (કાલ)ના ઉદરમાં જ ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી આ અર્થ યોગ્ય જ છે. કારણ કે જે જેના ઘરમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે તેને વશ હોય છે. ‘હિ’ શબ્દ સમુચ્ચયના* અર્થમાં યોજેલ છે. ‘વા’ શબ્દ અનાદર+ દર્શાવે છે. બધી ક્રિયાઓ તે(કાલ)ને અધીન છે, એવો અર્થ છે. ૨૧.

+ ‘અમારામાંથી એકની પણ (વાત પૂછતા નથી)’ એવો અર્થ છે. (લે) એક પણ આપત્તિના સંબંધમાં ખળર કાઢતા નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

x અહિંથી આશ્ચર્ય ન થાય, તેનું સિદ્ધ કરે છે. આની પહેલાં ‘વતઃ’ ‘કારણ કે’ શબ્દ અધ્યાહાર જણાવે. (લે).

* પોતે કરે છે અને કોઈના કરાવવાથી કરે છે, તે બધી ક્રિયાઓનો સર્વજાણી, એવો અર્થ જણાય છે.

÷ ‘અનાદર’ એટલે તિરસ્કાર. માણસ પોતે કાંઈ કરી શકતો નથી, કાલે કરાવે તેમ જ કરે છે. તેથી તેનો અનાદર કરેલ છે, એવો ભાવ છે.

એવી રીતે સામાન્ય રીતે (પોતાનું) પરાધીનપણું કહીને નીચેના શ્લોકમાં વિશેષ પ્રકારે પણ (પોતાનું પરાધીનપણું) કહે છે:—

કંસપ્રતાપિતાઃ સર્વે વયં યાતા દિશં દિશમ્ ॥

एतर्हैव पुनः स्थानं दैवेनासादिताः स्वसः ॥२२॥

હું ખેન! કંસે દુઃખી કરેલા અમે સર્વે જૂદી જૂદી દિશામાં ગએલા. દેવે હમણાં જ પાછાં (પોતાના) સ્થાને પહોંચાડેલા છે. ૨૦.

ધણાં જ દુઃખી કરેલા બધાએ યાદવો દિશં દિશં જૂદી જૂદી આઠ દિશા-ઓમાં ગએલા. 'एतर्हैव' હમણાં જ (દેવે સ્થાને પહોંચાડેલા છે). ભોગને લીધે (વસુદેવને) કાલનું સ્મરણ રહ્યું નહિ; તેથી કંસનો વધ હમણાં જ થયો, એમ તે માનતા હતા. પાછા દેવે બગવાન કાલે, (કંસે) દુઃખ દીધું તે પહેલાનું જે સ્થાન હતું ત્યાં (અમને) પહોંચાડેલા છે. 'હું ખેન!' એ સંબોધન હું ઠગતો નથી એમ જણાવવા યોગ્ય છે. ૨૨.

એવી રીતે દોષ દૂર કરવાનું કહીને, ગુણો જણાવવા આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં મંનનો ગુણ કહે છે:—

॥શ્રીશુકઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

वसुदेवोऽग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तोऽर्चिता नृपाः ॥

आसन्नच्युतसंदर्शपरमानन्दनिर्वृताः ॥२३॥

વસુદેવ ઉગ્રસેન વિગેરે યાદવોથી પૂજાએલા તે રાજાઓ અચ્યુતના દર્શનથી થએલા પરમાનંદથી સુખી થયા. ૨૩.

વસુદેવ ધણાં અલૌકિક હતા, ઉગ્રસેન લૌકિક હતા. તે બે પ્રથમ હતા જે યાદવોમાં, તેઓથી આગળ કહેવામાં આવશે તે બધાએ પૂજાઈ, મોટાના આદરસત્કારથી જેમના મુખ્ય દોષો દૂર થએલા તેવા થયા. અચ્યુતના દર્શનથી જે પરમાનંદ થયો તેનાથી સુખી થયા. સુખ મનનું (મનનો ગુણ) છે. ૨૩.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તેમના નામ કહે છે:—

भीष्मो द्रोणोऽम्बिकापुत्रो गान्धारी ससुता तथा ॥

सदाशः पाण्डवाः कुन्ती सृञ्जयो विदुरः कृपः ॥२४॥

(૧) ભીષ્મ (૨) દ્રોણ (૩) અંબિકાનો પુત્ર (૪) અને પુત્રો સાથે ગાંધારી (૫) પત્નીઓ સહિત પાંડવો (૬) કુંતી (૭) સૃજય (૮) વિદુર (અને) (૯) કૃપ. ૨૪.

(ત્રણ શ્લોકોમાં) અનુક્રમે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ કહેલ છે. અંબિકાનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર. 'પુત્રો સાથે' એટલે દુર્યોધન વિગેરે સાથે.

(ગાંધારી). ‘તથા’ ‘અને’ શબ્દથી તે (ગાંધારી) સાત્ત્વિક હોવામાં સંદેહ હોય તે દૂર કરેલા છે. સાત્ત્વિકના નવ પ્રકાર (કહ્યા). ૨૪.

તેવી જ રીતે નીચેના શ્લોકમાં નવ પ્રકારના રાજસ કહે છે:-

કુન્તિભોજો વિરાટશ્ચ ભીષ્મકો નગ્નજિન્મહાન્ ॥

પુરુજિદ્રુપદઃ શલ્યો ધૃષ્ટકેતુઃ સકાશિરાટ્ ॥૨૫॥

(૧) કુન્તિભોજ અને (૨) વિરાટ (૩) ભીષ્મક (૪) ઉદાર નગ્ન-જીત (૫) પુરુજીત (૬) દ્રુપદ (૭) શલ્ય (૮) ધૃષ્ટકેતુ (અને) (૯) કાશિરાજ. ૨૫.

‘ઉદાર’ એ નગ્નજીતનું વિશેષણ છે. ૨૫.

દમધોષો વિશાલાક્ષો મૈથિલો મદ્રકેકયૌ ॥

યુધામન્યુઃ સુશર્મા ચ સસુતા બાહ્લિકાદયઃ ॥૨૬॥

(૧) દમધોષ (૨) વિશાલાક્ષ (૩) મૈથિલ (૪) મદ્ર (૫) કેકય (૬) યુધામન્યુ અને (૭) સુશર્મા (૮) પુત્રો સાથે (૯) બાહ્લિક વિગેરે. ૨૬.

દમધોષ વિગેરે તામસ છે. ‘મદ્રકેકયૌ’ મદ્ર દેશનો રાજા અને કેકય દેશનો રાજા. ‘પુત્રો સાથે’ શબ્દથી (બાહ્લિકના પુત્ર) ભૂરિશ્રવા વિગેરેને બૂદા કહેલા છે, તેથી તે (તામસો) પણ નવ પ્રકારના હતા. ૨૬.

નિર્ગુણ અથવા પરમ સાત્ત્વિકો જેઓને (ભગવાન સાથે) સંબંધ ન હતો, તેઓનું નીચેના શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે:-

રાજાનોઽન્યે ચ રાજેન્દ્ર યુધિષ્ઠિરમનુવ્રતાઃ ॥

શ્રીનિકેતં વપુઃ શૌરેઃ સસ્ત્રીકં વીક્ષ્ય વિસ્મિતાઃ ॥૨૭॥

અથ તે કૃષ્ણરામાભ્યાં સમ્યક્પ્રાપ્તસમર્હણાઃ ॥

પ્રશંસાસુર્મુદા યુક્તા વૃષ્ણીન્કૃષ્ણપરિગ્રહાન્ ॥૨૮॥

અને હે ઉત્તમ રાજા! યુધિષ્ઠિરને અનુસરેલા બીજા રાજાઓ સ્ત્રીઓ સહિત શૌરિના લક્ષ્મીના ધામરૂપ દેહને જોઈ વિસ્મય પામ્યા. પછી શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રથી સારી રીતે સત્કાર પામેલા તેઓએ આનંદ પ્રાપ્ત કરી શ્રીકૃષ્ણે અનુગ્રહ કરેલા વૃષ્ણિઓની પ્રશંસા કરી. ૨૮.

‘બીજા’ એટલે પહેલાં કહ્યા તે સિવાયના, ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી તેમના સંબંધવાળા (રાજાઓ વિસ્મય પામ્યા).

‘આ’ (પહેલાં કહ્યા તેમના) સંબંધવાળા હતા. તેઓ ત્રણ ગુણવાળા થયા, (ત્યારે) બીજા નિર્ગુણ અથવા પરમ સાત્ત્વિક કેમ થયા? એવી શંકા

થાય, તેથી 'યુધિષ્ઠિરને અનુસરેલા' વિશેષણ યોજેલું છે. પરમ વૈષ્ણવ(યુધિષ્ઠિર)ના સંગને લીધે તેના સદ્ગુણથી (તેમણે) ભોધ લીધો હતો. એ પ્રમાણે આ ચારે પ્રકારનાઓ લક્ષ્મીના ધામરૂપ ભગવાનના દેહને જોઈને વિસ્મય પામ્યા. આ ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય તેવા દેહનાં દર્શન કેમ થાય છે એમ (વિસ્મય પામ્યા), કારણ કે ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય તેવો હોવાનું જણાવનાર લક્ષ્મીના ધામરૂપ(પણું) છે. 'સ્ત્રીઓ સહિત' વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) કુદરતી પત્ની (લક્ષ્મી) વિદ્યમાન હોય ત્યારે વળી બીજાઓને ગ્રહણ કરવી એ પણ આશ્ચર્યકારક છે.

તે(સ્ત્રીઓ)નું એકમતવાળી હોવાપણું અથવા અતિશય કાંતિ જોઈને વિસ્મય પામેલા (રાજા)ઓને નિરંતર (સ્ત્રીઓ સાથે ભગવાનનું) સ્મરણ થવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તેથી, અને હમણાં તે (તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે) ઇચ્છેલું નહિ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રે તેઓની પૂજા (કરવા)નો આરંભ કર્યો, એમ 'સારી રીતે થએલો છે આદર સત્કાર જેમનો' (શબ્દથી કહેલ છે). પછી ભગવાનની ઇચ્છાથી લક્ષ્મી જ થઈને તેઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી એમ 'પ્રશંસા કરી' શબ્દથી કહેલ છે. 'આનંદ પ્રાપ્ત કરી' શબ્દોથી અંદરનો સંતોષ, (અને) માત્ર વાણીની (સ્તુતિ) નથી (એમ જણાવેલું છે) ભગવાનની તો બધાએ સ્તુતિ કરે છે. તેઓ દુર્લભ છે કે જે ભગવાનને જેમના ઉપર અનુગ્રહ કરેલ હોય તેઓની સ્તુતિ કરે. તેથી તેઓએ શ્રીકૃષ્ણે અનુગ્રહ કરેલા વૃણ્ણિઓની પ્રશંસા કરી. ૨૮.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી સાર્વત્રિક વિગેરે લાવથી (તેઓએ કરેલી) પ્રશંસા કહે છે:-

અહો મોજપતે ગૃયં જન્મભાજો નૃણામિહ ॥

યત્પશ્યથાસકૃત્કૃષ્ણં દુર્દશમપિ યોગિનામ્ ॥૨૯॥

હૈ ભોજપતિ! આ લોકમાં મનુષ્યોમાં તમે સાર્થક જન્મવાળા છો, કારણકે યોગીઓને પણ જેમનાં દર્શન દુર્લભ છે તેવા શ્રીકૃષ્ણનાં તમે વારંવાર દર્શન કરો છો. ૨૯

ભગવાનનાં દર્શન દુર્લભ છે એમ માનીને, તે (યાદવો) ને પ્રયાસ વિના થાય છે, તેથી હૈ ભોજપતિ રાજા! તમેજ સાર્થક જન્મવાળા છો, (અને) આસ કરીને મનુષ્યોમાં, કારણકે વૈકુંઠમાં રહેનારાઓને તો કોઈ સમયે (ભગવાનનાં દર્શન) થાય છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે કોઈ સમયે સિદ્ધ થએલો યોગ એકવાર દર્શન કરાવે છે. તમે તો અસકૃત વારંવાર દર્શન કરો છો. 'પશ્યથ' એવો પાક હોય ત્યારે 'ય' ને બદલે 'ત' ન મૂકવાનો પ્રયોગ વૈદિક છે. ૨૯.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં દર્શનની સ્તુતિ કરીને નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનાં ગુણોનું શ્રવણ વિગેરે ગુણોની પ્રશંસા કરે છે:-

યદ્વિશ્રુતિઃ શ્રુતિનુત્તેદમલં પુનાતિ પાદાવનેજનપયથ ચચથ શાસ્ત્રમ્ ॥
મૂઃ કાલમર્જિતમગાપિ યદ્દુષ્ટિપદ્મસ્પર્શોત્પશ્ચિરશક્તિરભિવર્ષતિ નોઽસ્તિલાર્થાન્ ॥૩૦॥

તદર્શનસ્પર્શનાનુપથપ્રજલ્પશય્યાશનાસનયૌનસપિન્ડવન્ધઃ ॥

યેષાં ગૃહે નરકચર્મનિવર્તતાં નઃ સ્વર્ગાપવર્ગવિસ્મઃ સ્વયમાસ વિષ્ણુઃ ॥૩૧॥

વેદોએ સ્તુતિ કરેલી જેમની કીર્તિ, અને જેમનું ચરણોદક અને જેમની વાણી શાસ્ત્ર આ (જગત)ને અત્યંત પવિત્ર કરે છે, પૃથ્વી કાલથી નાશ પામેલ સામર્થ્યવાળી હોવા છતાં પણ જેમનાં ચરણકમલના સ્પર્શથી ઉત્તમ શક્તિવાળી થઈ આપણા સર્વ પદાર્થો આપે છે, (જે) તેવાં દર્શન, સ્પર્શ, સાથે કરવાનું, વાતચિત, (સાથે) સૂવાનું, ખાનપાન, આસન, વિવાહનો સંબંધ અને ગોત્રના સંબંધવાળા (છે તેવા) વિષ્ણુ પોતે નરકના માર્ગરૂપ ઘરમાં રહેલા તમોને સ્વર્ગ અને મોક્ષમાં આનંદ રહિત કરનાર થયા છે. ૩૧.

(ભગવાનની) કિર્તિઃ કીર્તિ શ્રુતિમિઃ બધાએ વેદોએ સ્તુતિ કરેલી છે. આથી (કીર્તિ) ઘણી અને ઉત્તમ હોવાનું કહ્યું. અથવા શ્રુતિમિઃ શ્રવણ કરનારી ઇન્દ્રિયોએ નુત્તા ઘણી રસાલ હોવાથી ઘણા આદર પૂર્વક ગ્રહણ કરેલી (ભગવાનની કીર્તિ) ‘આ’ જગતને પણ ઘણું પવિત્ર કરે છે. ભગવાનની કીર્તિને (કીર્તિના) વિષય* તરીકેજ ભગવાન સાથે સંબંધ છે, પરંતુ સાક્ષાત્ (સંબંધ) નથી. તેવી (કીર્તિ) પણ જ્યારે પવિત્ર કરે છે ત્યારે સાક્ષાત્ સંબંધવાળા ભગવાનનું તો કહેવું જ શું? એમ (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહેવાયું. કીર્તિ સાત્ત્વિક છે, ગંગા રાજસી છે, શાસ્ત્ર તેનાથી જૂઠું છે, તેથી (તે) બધાં સમાન છે એમ જણાવવા ‘ચરણોદક (અને વાણી શાસ્ત્ર)’ શબ્દ યોજેલ છે. “વાણી શાસ્ત્ર” એટલે ગીતા અને ભાગવત. આ જો પણ (જગતને) ઘણું પવિત્ર કરે છે. એવી રીતે કીર્તિ વિગેરે દ્વારા પણ ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહીને; (ત્રીસમાં શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી જૂદા પ્રકારે પણ પ્રત્યક્ષજ (માહાત્મ્ય) કહે છે. ઘણા ભગવાન કાલથી જેનું જણાએલ અને નહિ જણાએલ સામર્થ્ય નાશ પામેલું છે તેવી થએલી હોવા છતાં પણ, જેમના ચરણના માત્ર સ્પર્શથી જ ઉત્થિતાઃ ઉત્પન્ન થએલી છે બધીએ શક્તિઓ જેની, તેવી થઈ (ભૂમિ) નઃ+ આપણને બધાએ પદાર્થો આપે છે. આથી એમ જણાવ્યું કે કાલે ગળેલ હોય તે પણ

* કીર્તિનો વિષય ભગવાન છે, એટલે જ ભગવાન સાથે કીર્તિને સંબંધ છે, સાક્ષાત્ સંબંધ નથી.

+ ‘નઃ’ અને ‘વઃ’ એવા જૂદા જૂદા પાઠ તરફ, એ પ્રમાણે અર્થ કરેલો જણાય છે.

ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ થતાં પાછું સજીવન થાય છે. (ભૂમિનું) પહેલાં કરતાં અધિકપણું અને સર્વને જીવિકા આપનાર હોવાપણું કહ્યું. ૩૦.

એવી રીતે (ભગવાનનાં) દર્શન અને સ્પર્શનું માહાત્મ્ય કહીને, તેવાં દર્શન વિગેરે સર્વ જેમને એકસાથે થાય છે, તેઓનાં ભાગ્યનું શું કહેવું? એમ એકત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. તેવું દર્શન, સ્પર્શ, અનુપયોગ સાથે કરવાનું, ઉત્તમ વાતચિત એટલે ઇચ્છેલી કથાઓ, શય્યા સૂવાનું, અશન જાનપાન, આસન બેસવાનું, સર્વોં સ્ત્રીઓથી થતો (વિવાહનો) સંબંધ, સપિન્ડઃ ગોત્રનો સંબંધ, — એવી રીતના નવપ્રકારથી જેને ભગવાન સાથે સાક્ષાત્ વન્ધઃ સંબંધ છે (તેવા તમો છો). (ભગવાન સાથે) સગુણ સંબંધ તો દુર્લભ છે, તેથી તે જ કહેલો છે. વળી નરકના માર્ગરૂપ ઘરમાં રહેનારા વેળાં જે તમો, તેમને નરક અવશ્ય (પ્રાપ્ત) થાય. સાધારણ ઘર માત્ર નરકનું જ સાધન છે. ખાસ કરીને મર્યાદારહિતનું અમારું અથવા તમારું (ઘર નરકનું સાધન છે). વિષ્ણુ પોતે જ સર્વ સંકટ દૂર કરનારા છે. જે સંબંધ બીજાઓને નરક પ્રાપ્ત કરાવનાર થાય છે, તે જ તમારે વિષ્ણુ (પોતે) થાય છે.

તેથી શું? એવી શંકા દૂર કરવા, વિષ્ણુનો ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી ગુણ કહે છે કે સ્વર્ગ અને મોક્ષમાં પણ આનંદ રહિત કરનાર છે, કારણ કે ભગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારે કોઈને પણ સ્વર્ગમાં અથવા મોક્ષમાં આનંદ થતો નથી. અથવા (સ્વર્ગમાં અને મોક્ષમાં આનંદ) બંધ કરાવનાર છે. જ્યાં સુધી એવીરીતે સંબંધમાં આવેલા ભગવાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી જ સ્વર્ગ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે (કરવા ઇચ્છે છે). એવી રીતે તે (વૃષ્ણ)ઓની પ્રશંસા કરી શાંત રહ્યા. ૩૧.

એવી રીતે એક પ્રકારના^૧ (રાજા)ઓ ભગવાનમાં આસક્તિવાળા હોવાનું કહ્યું. (ભગવાન) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બીજાઓની^૨ (ભગવાનમાં આસક્તિ) કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

નન્દસ્ત્ર વદન્ પ્રાપ્તાન્ શ્રુત્વા કૃષ્ણપુરોગમાન્ ॥

તન્નાગમદ્વૃતો ગોપૈરનઃસ્થાર્યૈર્દિદક્ષયા ॥૩૨॥

શ્રીકૃષ્ણ જેઓમાં મુખ્ય હતા તેવા યાદવોને ત્યાં આવેલા સાંભળીને, (તેમને) મળવાની ઇચ્છાથી ગોપો અને ગાડામાં રહેલા પદાર્થોથી વીંટાએલ નંદ ત્યાં ગયા. ૩૨.

૧. 'એક પ્રકારના' એટલે પોતાની જાતના (ક્ષત્રિયો). (લે).

૨. 'બીજાઓ' એટલે જૂદી જાતના (ગોપ વિગેરે વૈશ્યો). (લે).

તે (નંદ) પૂર્વ ભાગમાં દૂર હતા, (અને) તે (યાદવો) તે પશ્ચિમ ભાગમાં રહ્યા હતા. તેથી પછીથી (આવેલા) સાંભળીને બધા સાથે ત્યાં ગયા. ત્યાં કુરુક્ષેત્રમાં કૃષ્ણપુરોગમાન શ્રીકૃષ્ણ જ મુખ્ય હતા જેઓમાં તેવા યાદવોને આવેલા (સાંભળીને), ભગવાનનું ઐશ્વર્ય જોવું જોઈએ, એવા વિચારથી ગોપો અને ગાડાઓ તથા સર્વ પદાર્થોથી વીંટાયેલ (નંદ) ભગવાનનાં દર્શન કરવા ત્યાં આવ્યા. ૩૨.

તેમના પ્રતિ યાદવોએ પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ આદર દર્શાવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:—

તં દૃષ્ટ્વા વૃષ્ણયો દૃષ્ટાસ્તન્વઃ પ્રાણમિવોત્થિતાઃ ॥

પરિસ્વજિરે ગાઢં ચિરદર્શનકાતરાઃ ॥૩૩॥

તેમને જોઈને લાંબા સમયે થયેલ દર્શનને લીધે આકુલ થયેલા વૃષ્ણઓએ પ્રસન્ન થઈ, જેમ પ્રાણ આવે ત્યારે અંગો ઉભા થાય તેમ ઉભા થઈ, (તેમને) ગાઢ આલિંગન કર્યું. ૩૩.

માત્ર દર્શનથી જ બધા વૃષ્ણઓ પ્રસન્ન થયા, તેમના મનમાં પ્રસન્નતા થઈ. પછી મનની પ્રેરણા વિનાના જ દેહથી પણ તેઓ ઉભા થયા, એમ ‘જેમ પ્રાણ આવે ત્યારે અંગો ઉભા થાય તેમ ઉભા થઈ’ શબ્દોથી કહેલ છે. જેમ પ્રાણો આવે ત્યારે હાથ પગ વિગેરે અવયવો પોતાની મેળે જ ઉભા થાય છે, તેમ (ઉભા થયા). આથી એમ કહેલું છે કે આટલા સમય સુધી યાદવો બાણે કે મૂર્છા પામેલા હોય તેવા હતા. તેથી તેઓએ અનુક્રમે જેમ (નંદ વિગેરે) મળ્યા તેમ આલિંગન કર્યું, અને વળી ચિરદર્શનેન લાંબા સમયે થયેલ દર્શનને લીધે ‘કદાચ (આ) અમને તજીને જતા રહેશે’ એવા વિચારથી આકુલ થયા. ૩૩.

એવી રીતે સાધારણ (યાદવો)નો (આદર) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પહેલાંની પેઠે વસુદેવનો ઉત્તમ (આદર) કહે છે:—

વસુદેવઃ પરિષ્વજ્ય સંગ્રીતઃ પ્રેમચિહ્નલઃ ॥

સ્મરન્ કંસકૃતાન્ કલેશાન્ પુત્રન્યાસં ચ ગોકુલે ॥૩૪॥

વસુદેવ (તેમને) ભેટી, કંસે દીધેલ દુઃખોનું અને પુત્રોને ગોકુલમાં રાખેલ તેનું સ્મરણ કરતાં પ્રસન્ન થયા (અને) પ્રેમથી વિહ્વલ થયા. ૩૪.

(વસુદેવ) અંદરથી સારી રીતે પ્રસન્ન થયા, અને બહાર પ્રેમથી વિહ્વલ થયા એમ તેમની આટલીજ અવસ્થા કહેલી છે. વિહ્વલ થવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. પુત્રોને હણ્યા તે, વિગેરે (કંસે દીધેલ દુઃખો) અને શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રને ગોકુલમાં રાખેલ તે (વિહ્વલ થવાનાં કારણ હતાં). ૩૪.

પછી નંદને સાક્ષાત્ ભગવાનનાં દર્શન થયાં, એમ નીચેનાં શ્લોકમાં કહે છે:—

કૃષ્ણરામૌ પરિવ્રજ્ય પિતરાવભિવાદ્ય ચ ॥

ન કિંચનોચતુઃ પ્રેમ્ણા સાશ્રુકણ્ઠૌ કુરુદ્વહ ॥૩૫॥

હે ઉત્તમ કૌરવ! શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રે ભેટી માત પિતાને નમન કર્યું, અને પ્રેમને લીધે આંસુથી ભરેલ કંઠવાળા થઈ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ૩૫.

બંને આરંભમાં ભેટી, (યશોદા અને નંદ) માત પિતા હોવાથી (તેમને) નમન કરી, પ્રકટ થયેલા પ્રેમને લીધે આંસુથી ભરેલ કંઠવાળા થઈ, કાંઈપણ બોલ્યા નહિ, શાંત રહ્યા. નંદ પ્રતિ કાયાની અને મનની જ ક્રિયા ભગવાને દેખાડી, પણ વાણીની (દેખાડી) નહિ, એવો (અર્થ છે). ‘હે ઉત્તમ કૌરવ!’ એ સંબોધન (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે. ૩૫.

પછી નીચેના શ્લોકમાં નંદનું કાર્ય કહે છે:—

તાવાત્માસનમારોપ્ય બાહુભ્યાં પરિભ્ય ચ ॥

યશોદા ચ મહાભાગા સુતૌ વિજહતુઃ શુભઃ ॥૩૬॥

(નંદ) અને મહાભાગ્યવાળી યશોદાએ તે બે પુત્રોને દેહરૂપી આસન ઉપર બેસાડી, અને બે હાથથી ભેટી, શોકનો ત્યાગ કર્યો. ૩૬.

યશોદા અને નંદ બાલભાવથી જ ભગવાનનું ચિંતન કરતા હોવાથી, ‘જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે’ (ભગવદ્ગીતા ૪-૧૧) એ નિયમ પ્રમાણે (ભગવાન અને બલભદ્ર) તેમની પાસે બાલક તરીકે જ આવ્યા. તેથી (તેઓ નાના હોવાથી (તેમને) પોતાના બોળામાં બેસાડી, — કારણકે આત્મા દેહજ આસન હતું — પછી બે હાથથી ભેટી, ‘ચ’ અને શબ્દ હોવાથી (મસ્તક) સૂંધવાનું વિગેરે પણ કરીને, (તેઓએ) શુભઃ શોકના આંસુઓ પાડ્યા, અથવા શોકનો ત્યાગ કર્યો. ૩૬.

એવી રીતે પુત્રોનો પરસ્પર સંબંધ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં સ્ત્રીઓનો (તેવો સંબંધ) કહે છે:—

રોહિણી દેવકી ચાથ પરિવ્રજ્ય વ્રજેશ્વરીમ્ ॥

સ્મરન્ત્યૌ તત્કૃતાં મૈત્રીં વાણ્પકણ્ઠૌ સમૂચતુઃ ॥૩૭॥

અને પછી રોહિણી અને દેવકીએ વ્રજેશ્વરીને ભેટી, તેણે કરેલ ઉપકારનું સ્મરણ કરતાં આંસુવાળા કંઠવાળી થઈ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૭.

‘પછી’ એટલે પહેલાંની (સ્ત્રીઓ) કરતાં જૂદા આરંભથી. (રોહિણી દેવકી અને) ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી તેમના સંબંધવાળી (સ્ત્રીઓ) પણ (ભેટી).

‘(પોતાની) સમાન નહિ તેવી (યશોદા)ને તેઓ કેમ ભેટી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વ્રજેશ્વરીને’ શબ્દ યોજેલ છે. તે વ્રજ એટલે સર્વ ગાયોરૂપી ધનની માલિક હતી. તેથી દેવતારૂપ હોવાથી (તેમની) સમાન* હતી, એવો અર્થ છે. પછી તેણે કરેલ ઉપકારનું સ્મરણ કરતાં, આંસુવાળા કંઠવાળી થઈ (તેમણે નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. આ (શ્રીઓ)ની દેહ વિગેરે ત્રણની ક્રિયા કહી. ૩૭.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી તેઓનાં વચન કહે છે:—

કો વિસ્મરેત વાં મૈત્રીમનિવૃત્તાં વ્રજેશ્વરિ ॥

અવાપ્યાપ્યૈન્દ્રમૈશ્વર્યં યસ્યા નેહ પ્રતિક્રિયા ॥૩૮॥

હું વ્રજેશ્વરિ! ઇંદ્રનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને પણ જેનો આ લોકમાં બદલો નથી તેવા, બદલો ન વાળી શકાય તેવા તમારા ઉપકારને કોણ ભૂલે? ૩૮.

વાં તમે બે નંદ અને યશોદાના અનિવૃત્તાં બદલો વાળી ન શકાય તેવા એટલે સામે ઉપકાર થઈ ન શકે તેવા (ઉપકારને કોણ ભૂલે?). ‘હું વ્રજેશ્વરિ!’ એ સંબોધન (યશોદાનું) માહાત્મ્ય જણાવવા (યોજેલું) છે. નંદ પણ સમીપમાં જ ઉભા છે. દ્વરથી બ્યવહાર ક્ષત્રિયોમાં જ (હોય છે).

‘સામે ઉપકાર કરવા શક્તિવાળા હોવા છતાં યાદવોએ સામે ઉપકાર કરેલ નથી’ એવું યશોદાના હૃદયમાં કદાચ (યાદવોનું) કૃતજ્ઞપણું જણાય, તે દ્વર થાય તે માટે ‘ઇંદ્રનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને પણ’ શબ્દો કહેલા છે. ઇંદ્રનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને પણ કોણ ભૂલે? એવો (અર્થ છે). યશોદા અને નંદે જે પદાર્થ આપેલ છે તે સ્વર્ગ વિગેરેમાં પણ નથી જ. તે (પદાર્થ) જ ભૂલાવનાર હોઈ શકે કે જે (તેથી) ઉત્તમ હોય. ‘હવે સામે ઉપકાર કરવો જોઈએ’ એવા તે મત પ્રમાણે પણ, ઇંદ્રનું સ્થાન આપવામાં આવે તો પણ સામે ઉપકાર થતો નથી, તેથી ઇંદ્રની ઉત્તમ સ્થિતિ કહેલી છે. જે ઉપકારનો ફલ જગતમાં સામે ઉપકાર જ નથી (તેવો ઉપકાર તમે જોએ કરેલો છે). આથી એમ જણાવેલું છે કે તમે જોએ ઉપકારથી બધા યાદવોને ખરીદ કરેલા છે. ૩૮.

નીચેના શ્લોકમાં તે ઉપકારનું સ્મરણ કરાવે છે:—

एतावदृष्टपितरौ युवयौः स्म पित्रोः संप्रीणनाभ्युदयपोषणलालनानि ॥

प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म हयद्वदक्ष्णोर्न्यस्तावकुत्र च भयौ न सतां परः स्वः ॥૩૯॥

જેમણે (પોતાના) માતપિતાને જોયા ન હતા તેવા આ બે હતા. તમે બે માતપિતા પાસેથી પ્રસન્નતા સમૃદ્ધિ પોષણ અને

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘સમા’ પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે.

લાલન પ્રાપ્ત કરી રહેલા. હે આર્યે! જેમ આંખોનું પાપણુ (રક્ષણુ કરે છે) તેની પેઠે (આ) બેનું તમે (રક્ષણુકર્તૃ). તમને સાંપેલા સર્વ તરફથી ભયરહિત હતા. સત્પુરુષોને પોતાનો અને પારકો હોતા નથી. ૩૯.

બાલપણમાં જોએલ હોય તે જોએલ નથી (ન ગણાય). તેથી જેમણે (પોતાના) માતૃપિતાને જોયા ન હતા તેવા હતા. તમે જેજ માતૃપિતા હતા ત્યારે માતૃપિતા પાસેથી પ્રસન્નતા વિગેરે પ્રાપ્ત કરી, તમો બેની પાસે જ રહેલા. (તમારાં) અલૌકિક દાન, કલ્યાણકારિ આચરણુ વિગેરેથી સારી રીતે પ્રસન્નતા, સાંત્વન વિગેરેથી સમૃદ્ધિ, માખણુ વિગેરેથી પોષણુ, (અને) પ્રશંસા ચુંબન વિગેરેથી લાલન આ ચાર પ્રાપ્ત કરી (રહેલા). જેમ આંખોનું પાપણુ (રક્ષણુ કરે છે) તેવા (તમો) હતા, તેથી 'હે આર્યે' એવું સંબોધન કરેલું છે. હે આર્યે! જેમ આંખોનું પાપણુ (રક્ષણુ કરે છે) તેમ તમે આ બેનું રક્ષણુ કરતા હતા, એવી યશોદાની અધિક સ્તુતિ કરેલી છે. તેથી જ તમો બેને સાંપેલા આ બે સર્વ તરફથી ભયરહિત હતા. તેથી જ પૂતના વિગેરેનો ભય દૂર થએલ, એવો ભાવ છે.

'એવી રીતે પોતાના (હોય તે)ની જ રક્ષા કરવામાં આવે છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ અમારા જ છે, અને અમારે લઈ જવાના છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સત્પુરુષોને પોતાનો અને પારકો હોતા નથી' એમ કહેલું છે, 'પારકો અને પોતાનો' એવી દુષ્ટ બુદ્ધિ સત્પુરુષોને કોઈ પણ સમયે હોતી નથી. ૩૯.

એમ^૧ બીજાઓની (ભગવાનમાં આસક્તિ) કહીને નીચેના શ્લોકમાં ત્રીજાઓની કહે છે:-

ગોપ્યંશ્ચ કૃષ્ણમુપલમ્ય ચિરાદમીષ્ટં યત્રેક્ષણે દશિષુ પદ્મકૃતં શપન્તિ ॥

દગ્મિર્હૃદીકૃતમલં પરિરમ્ય સર્વાસ્તદ્ભાવમાપુરપિ નિત્યયુજાં દુરાપમ્ ॥૪૦॥

અને જેમના દર્શનના સમયે આંખોમાં પાપણુ બનાવનારની નિંદા કરતી હતી તેવા લાંબા સમયથી ઘરછેલા શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરીને, બધી ગોપીઓએ દષ્ટિથી હૃદયમાં પધરાવેલા (તેમ)ને ગાઠ આલિંગન કરી, નિત્ય યોગ આચરનારાઓને પણ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવો તેમણે (તાદાત્મ્ય) ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો. ૪૦.

ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણ જ સંભાષણુ (વાતચિત) કરવા યોગ્ય હતા, પરંતુ

૧. 'અમારા માતૃપિતાને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કર' ગોપિકાઓના વિયોગના દુઃખને દૂર કર' એમ ૧૦. ૪૩. ૩ માં બૂદ્ધિ બંતના બે પ્રકારના કહેલા છે. પોતાની બંતનાને પહેલાં ગણતાં આ બીજા અને ત્રીજા (અનુક્રમે) થાય છે. (હે).

દેવકી વિગેરે (તેવા) નહતા.^૨ તેવી (ગોપી)ઓએ શ્રીકૃષ્ણને 'પ્રાપ્ત કરી' એટલે સારી રીતે જોઈને, દષ્ટિમાં રહેલા ભગવાનને ચક્ષુઓથી જ હૃદયમાં પધરાવીને અંતઃકરણમાં પધારેલા (ભગવાન)ને દેહ વિગેરેના પડદા વિના આત્માથી જ 'અભ્ર' અત્યંત (ગાઢ) આલિંગન કરીને, બધીઓએ જ તેમનો ભાવ શ્રીકૃષ્ણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. ભગવાન (હૃદયની) અંદર પધાર્યા ત્યારે આલિંગન કરવા તત્પર થએલીઓએ પોતાના જીવાત્માનો તેમની સાથે સંબંધ કરાવી, ભગવાન સાથે એકથ પ્રાપ્ત કર્યું. (જીવાત્મા સાથે) સૂક્ષ્મ શરીર પણ હોય છે તેથી, (અને) જીવના ગુણો કરતાં ભગવાનના ગુણો ઘણા બલવાન હોવાથી, તેઓએ જીવભાવનો ત્યાગ કરી ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો, એવો અર્થ છે. 'લાંબા સમયથી ઇચ્છેલા' વિશેષણથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રાણોનું^૩ તેમની (ભગવાનની) સમીપ જવાનું કારણ કહેલું છે. 'જેમનાં દર્શનના સમયે આંખોમાં પાપણ બનાવનારની નિંદા કરતી હતી' શબ્દોથી ઇચ્છેલા હોવાની ઉત્તમ સીમા કહેલી છે. 'જ્યારે (શ્રીમુખનું) દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે આંખોની પાપણ કરનાર જડ (જણાય છે)' ૧૦-૨૮-૧૫ વાક્યથી 'આંખોનું' રક્ષણ કરવા પાપણ કરવામાં આવે છે. ભગવાનનાં દર્શન થતાં હોય ત્યારે આંખને (કોઈ) ઈર્ષ કરનાર હોવાનો ભય રહેતો નહિ હોવાથી પાપણ નકામી છે, ઉલટું (દર્શનમાં) આવરણ કરતી હોવાથી વિદ્ય કરનારી છે. તેથી જેમને ભગવાનનાં દર્શન થાય છે તેમની પાપણ બનાવનાર બ્રહ્મા દર્શન રસથી અજાણ જડજ છે' એમ કહેતાં, ભગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારે આંખોમાં જેણે પાપણ કરેલી છે તે બ્રહ્માની (ગોપીઓ) નિંદા કરે છે. એ પ્રમાણે દર્શનના રસને જાણનારી (ગોપીઓ), પછી દષ્ટિથી ભગવાનને હૃદયમાં પધરાવીને, બહાર ભયને લીધે આલિંગનમાં વિદ્ય થાય તેથી અંદર જ આલિંગન કરીને, તદ્રૂપ (ભગવાનના ભાવવાળી) થઈ. તેઓનો આ ભાવ કામથી* થયો, અને તે પણ પ્રયાસ વિના. આ હજારો સાધનથી પણ થઈ શકે તેમ નથી એમ 'નિત્ય યોગ આચરનારાઓને પણ પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવો' શબ્દોથી કહેલ છે. સદા યોગ આચરનારાઓને પણ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવો (આ ભાવ) છે. ઇર્ષ્યા વગેરે બધા દોષો મટાડવા માટે જીને ઉપાય પ્રાપ્ત ન થવાથી ભગવાને (તેમને) પોતાનો ભાવ* આપ્યો, પરંતુ તેઓને પોતાના ભાવનું કાંઈ ભાન ન હતું. તેથી જ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે:—

૨. કારણ કે તેઓ શ્રીકૃષ્ણને મનમાંથી સર્વ ગએલ. (લે) દેવકી વિગેરે સાથે ગોપીઓને પડેલાં કોઈ સંબંધ ન હતો, તે કારણ હોવાનું સંભવે છે.

૩. 'પ્રાણો' એટલે ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ (લે) અહિં લેખમાં 'પ્રાણાનાં' બદલે 'પ્રમાણાનાં' ભૂલથી છંપાએલ જણાય છે.

૪. ૧૦-૨૬-૪૩માં જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાને પ્રાપ્ત કરાવેલા કામથી. (લે)

* 'પોતાનો ભાવ' એટલે ભગવદ્ભાવ. ગોપીઓ ભગવાન સાથે તદ્રૂપ થઈ, એવો અર્થ છે. જીવપણું ગયું અને ભગવદ્રૂપ થઈ, એવો ભાવ જણાય છે.

‘હે ઇન્દ્રિયોવાળી! હે બુદ્ધિશાળી! આ શું (થયું)? અરેરે! હરિ સાથે (મને) સંગ કેમ થયો? (મારું) વસ્ત્ર પીળું થયું, શરીર કાળું થયું (અને) સ્ત્રીભાવ જતો રહ્યો.’

તેથી પહેલાંની (સ્થિતિ) ભૂલાવવા માટે ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું, એમ ત્રીજી કક્ષામાં રહેલીઓનું ઉત્તમપણું કહ્યું. ૪૦.

પછી ભગવાને તે ભાવ દઢ કરવા માટે કાંઈક ઉપદેશ આપવા ત્યાંથી ઉડી એકાંતમાં જઈ જે યોગ્ય હતું તે કહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

મગવાંસ્તાસ્તથાભૂતા વિવિક્ત ઉપસંગતાઃ ॥

આશ્લિષ્યાનામયં પૃષ્ઠા પ્રહસન્નિદમબ્રવીત્ ॥૪૧॥

તેવી થએલી, એકાંતમાં સમીપ આવેલી તેઓને ભગવાને આલિંગન કરી, કુશલ પૂછી, હસતાં આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૪૧.

(ભગવાન) પોતેજ (ગોપીઓની) અંદર હોવાથી, તે જે કરશે તેજ તેઓ સ્વીકારશે એવા આશયથી, વિવિક્ત એકાંતમાં ઉપસંગતાઃ સમીપ આવેલી ગોપીઓને બહારથી પોતેજ આલિંગન કરીને, પોતાના બહારના ધર્મોનું પણ તેઓમાં બહારથી સ્થાપન કરીને, પછી કુશલ પૂછીને પોતાના વચનનું * સ્મરણ કરીને હસતાં ‘આ’ એટલે જે (નીચે) કહેવામાં આવશે તે (ભગવાને) કહ્યું. ૪૧.

પોતાની લીલા તેઓમાં સ્થાપન કરતા હોય તેમ (ભગવાન) નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:-

અપિ સ્મરત નઃ સખ્યઃ સ્વાનામર્થચિકીર્ષયા ॥

ગતાંશ્ચિરાયિતાન્ સન્નિપક્ષક્ષણચેતસઃ ॥૪૨॥

હે સખીઓ! બંધુઓનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી ગએલ (અને) શત્રુઓના પક્ષોનો નાશ કરવામાં રોકાએલ ચિત્તવાળા લાંબા સમય સુધી (બહાર) રહેલ અમને તમે સંભારો છો ને? ૪૨.

હે સખીઓ! ‘અપિ’ શબ્દ સંભવ દર્શાવવા (યોજેલ છે). નઃ અમને તમે સંભારો છો ને? ન સંભારો તો તે તમારોજ દોષ (ગણાય) એવું મશ્કરીનું વચન છે. ‘બંધુઓનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી ગએલ’ શબ્દોથી પોતાનો અપરાધ ન હોવાનું જણાવે છે.

શા માટે (અપરાધ નહિ)? કાર્ય માટે મથુરા ગયા, ત્યાં બંધુઓનું હિત કરવાની પ્રવૃત્તિમાં ઘણો સમય થયો, તેથીજ (તમારી પાસે ગોકુલ) અવાયું નહિ, પરંતુ ચિત્ત તો તમારામાંજ હતું, એવો અર્થ છે. ‘શત્રુઓના

* ૧૦-૩૬-૩૫માં ભગવાને કહેલું વચન.

પક્ષોનો નાશ કરવામાં રોકાએલ ચિત્તવાળા' વિશેષણથી લાંબા સમય સુધી (ગોકુલથી દૂર) રહેવાનું કારણ કહેલું છે. શત્રુઓના બધાએ પક્ષોનો નાશ કરવો બેઠાએ, કારણ કે તેમ કરવામાં ન આવે તો મૂલ સહિત (શત્રુઓનો) નાશ થાય નહિ. સ્ત્રીઓ સાથે મશ્કરીની લાપામાં ભગવાને આ કહેલું છે. ૪૨.

પરંતુ જે મર્મ ન બાણતો હોય તે આ (ખુલાસો) સ્વીકારે, પણ બાણતો હોય તે ન (સ્વીકારે). (મર્મ) બાણનારી ગોપીઓ 'ભગવાન કહે છે' એમ વિચારી ભગવાન વિષે વિરૂદ્ધ વિચારની ખુદ્ધિવાળી થઈ. તેથી (તેઓનો) તે દોષ દૂર કરવા ભગવાન નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अप्यवधायथास्मान्निस्वदकृतज्ञा विशङ्कया ॥

नूनंभूतानि भगवान् युनक्ति वियुनक्ति च ॥ ૪૩ ॥

શું અમે કૃતજ્ઞ નથી એવી શંકાથી તમે અમારા વિષે વિરૂદ્ધ વિચાર કરો છો ને? ખરેખર! ભગવાન પ્રાણીઓને ભેગા કરે છે અને વિખૂટા પાડે છે. ૪૩.

'ઐ' ધાતુ વિચાર કરવાના અર્થવાળો છે. 'અવ' ઉપસર્ગ સહિત આજ્ઞાર્થમાં ('થ ને બદલે) 'ત' પ્રત્યય વિનાનું બીજા પુરુષના બહુ વચનનું (તે ધાતુનું) સ્વરૂપ 'અવધાયથ' એવું છે. અવધ્યાન એટલે વિરૂદ્ધ ધ્યાન 'અપિ' શબ્દ સંભવ બણાવવા (યોજેલ છે.) 'અસ્માન્' 'અમારા વિષે' શબ્દ (ભગવાન) બલભદ્ર ઉદ્ધવ વિગેરે સાથે હોવાથી, (તેમના વિષે) વિરૂદ્ધ વિચાર થયાનું સૂચવે છે.

'અપિ સ્તિદ્' 'શું'! (વિગેરે) થી (એમ કહેલું છે. કે) 'આ કૃતજ્ઞ નથી' એવી જે સ્પષ્ટ શંકા અથવા વિરૂદ્ધ શંકા (તેમને છે તે સંબંધમાં) ઉત્તરાર્ધથી એમ કહે છે કે પોતાને આધીન હોય તો આ દોષ થાય, પરંતુ આ (કૃતજ્ઞ થવું તે) પરાધીન છે. [ભગવાન પ્રાણીઓને] ભેગા કરે છે અને કોઈ સમયે વિયુનક્તિ વિખૂટા પાડે છે. જે પક્ષમાં ભગવાન વિષે ભર (હોવા)ની ખુદ્ધિ હતી, તે પક્ષ પ્રમાણે એવા પ્રકારનું વચન કહેલું છે, કારણ કે પ્રાણીઓજ ભર હોય છે. (ભગવાન હોતા નથી). ૪૩.

'ભેગા કરવાનું અને વિખૂટા પાડવાનું કાલથી કેવી રીતે થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजांसि च ॥

संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ ૪૪ ॥

૧ ભગવાન મનુષ્ય છે એવી આમની ખુદ્ધિ હતી, એમ સ્વીકારીને આ વચન (કહેલું છે) એવો ભાવ છે (હ).

જેમ વાયુ વાદળાઓના સમૂહને ઘાસને રૂને અને રજકણોને લેગાં કરે છે અને વળી વિખૂટા પાડે છે તેમ કાલ પ્રાણીઓને (લેગાં કરે છે અને વિખૂટા પાડે છે). ૪૪.

જેમ વાયુ વાદળાઓના સમૂહને વિખેરે છે અને લેગાં કરે છે, જેમ વંટાળીઆરૂપ (વાયુ) ઘાસના સમૂહને અને તૂલં રૂના જથ્થાને, રજઃ ભૂમિનાં રજકણોને (વિખેરે છે અને લેગાં કરે છે)— ઘાસ વિખેરે (ત્રણ અનુક્રમે) રાજસ સાત્ત્વિક અને તામસ છે. વાદળાં નિર્ગુણ છે. ચારે પ્રકારનાં વાયુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ખેંચી જાય છે અને રાખે છે—તેવી રીતે ભૂતકૃત કાલ ભૂતાં ચારે પ્રકારના પ્રાણીઓને લેગાં કરે છે અને વિખૂટા પાડે છે. તેથી લેગાં થવું અને વિખૂટા પડવું કાલને અધીન હોવાથી તે માટે કોઈને પણ દોષ દેવો યોગ્ય નથી. ૪૪.

‘જે(ગોપીઓ) પરમ તત્ત્વને જાણનારી હોય તો?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

મયિ મક્તિર્હિ ભૂતાનામમૃતત્વાય કલ્પતે ॥

દિષ્ટ્યા યદાસીન્મત્સ્નેહો ભવતીનાં મદાપનઃ ॥૪૫॥

મારા ઉપરની ભક્તિ પ્રાણીઓને મોક્ષ આપવાની શક્તિવાળી છે. તમારો મારી પ્રાપ્તિ કરાવનારો જે મારામાં સ્નેહ થયો તે ભાગ્યથી (થયો). ૪૫.

‘ભક્તિ’ એટલે શાસ્ત્રમાં જણાવેલી અંદરના પ્રેમવાળી સેવા વિગેરે, અથવા ‘હું પહેલી, હું પહેલી’ એવી દ્રિયોની કુદરતી ક્રિયા. અમૃતત્વાય મોક્ષ આપવાની (શક્તિવાળી છે). ‘પ્રાણીઓને’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ વિષયમાં અધિકાર વિગેરે ગૌણ ભેદ કહેવાના નથી. જેમ મર્યાદામાં પ્રાદ્ધાન્યને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવું છે, તેવું ભક્તિમાર્ગમાં નથી. ‘શક્તિવાળી છે’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) (ખીજા કોઈની) સાહાય્ય વિનાની જ ભક્તિ મોક્ષ આપવાની શક્તિવાળી છે, પરંતુ જ્ઞાનની પેઠે કમની અથવા અંતઃકરણની શુદ્ધિની તેને જરૂર નથી. તેથી ભક્તોને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું ધણું કઠણ નથી.

તમારામાં તો તેથી પણ ઉત્તમ (ગુણ) છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. સ્નેહ લૌકિક છે, તે તો ‘પુરુષ કામનાથી ભરપૂર છે’ વાક્ય પ્રમાણે કામથી થયેલ હોય છે, અને કુદરતી પણ હોય છે. શાસ્ત્રમાં કહેલો કૃત્રિમ છે, કારણ કે ભગવાનના સંબંધવાળો કુદરતી હોતો નથી, કેમકે ભગવાન (તેમની) સાથે વ્યવહાર થઈ ન શકે તેવા છે. ચાલુ પ્રસંગમાં (ગોપીઓનો) તો દૈવની ગતિથી મારા સંબંધવાળો (સ્નેહ) થયો અને તેનું ફલ મદાપનઃ એટલે મને જ આપ્યતિ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે, એટલે મારો ભાવ અથવા મારી સાથે સાયુજ્ય કરે

છે, એથી અર્થ છે. 'મોક્ષ' એટલે બ્રહ્મભાવ, મારો ભાવ એટલે પુરુષોત્તમ-ભાવ. તે (ગો)નો ભેદ પહેલાં જ એમ કહેલો છે. ૪૫.

‘સ્નેહ જેમને પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે ભગવાન કેવા?’ એ જણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं बहिः ॥

भौतिकानां यथा खं वाभूर्वायुज्योतिरङ्गनाः ॥૪૬॥

હૈ અંગનાઓ! જેમ આકાશ જલ ભૂમિ વાયુ અને તેજ મહાભૂતના બનેલા પદાર્થોના આરંભમાં અંતમાં અંદર બહાર છે, તેમ હું સર્વ પ્રાણીઓના આરંભમાં અંતમાં, અંદર અને બહાર છું. ૪૬.

સ્નેહથી મને પ્રાપ્ત કરવામાં માત્ર આવરણ દૂર કરવાનું જ (કાર્ય) કરવાનું છે, પરંતુ બીજો પ્રયત્ન (કરવાનો) નથી એમ કહેવા, પ્રાણીઓનાં પહેલાં, પછી, બહાર અને અંદર એવા ભેદથી ચાર પ્રદેશમાં (ભગવાન) પોતાની સ્થિતિ કહે છે, અને આ વિષય જ યોગ્ય જ છે, કારણ કે સર્વત્ર રહેનાર હૃદવાળાઓના સંબંધમાં એ પ્રમાણે જ (રહેલ) હોય છે. ‘આરંભમાં (અને) અંતમાં’ એટલે (પ્રાણીઓની) ઉત્પત્તિ પહેલાં અને નાશ પછી હું જ (રહેલ હોઉં છું) એમ કાલની હૃદના સંબંધમાં (કહું). ‘અંદર (અને) બહાર’ શબ્દોથી દેશની હૃદમાં બંને પ્રકારે (પોતાની) સ્થિતિ કહી. ‘જીવ અણુ છે’ એવા અભિપ્રાય પ્રમાણે પણ દેહના અભિપ્રાયથી (દેહને ધ્યાનમાં રાખી) આ (કહેલું છે.) ઉત્તરાર્ધથી તે વિષયમાં પાંચ મહાભૂતોનું દષ્ટાંત કહે છે. ‘સ્વ આકાશ, વાત જલ,’ (એવો) આકાશ અને જલનો ક્રમ તામસ અને રાજસ ભાવ જણાવવા કહેલો છે. તેવી જ રીતે સૃષ્ટિ અને પ્રલયના ભેદથી ભૂમિ અને વાયુનો (ક્રમ કહ્યો). (એ પ્રમાણે) બે ક્રમો કહ્યા. મધ્યમાં સાત્ત્વિક (તેજ) છે. આરંભમાં અને અંતે તામસ (આકાશ અને ભૂમિ), તેની સાથે રહેલા બે રાજસ (વાયુ અને જલ), અને મધ્યમાં સાત્ત્વિક (તેજ), એમ (કહેલ છે). જેમ સર્વ બાબુએ પ્રસરેલું શરીર, તેની સાથે રહેલા દુદ્રિયો અને પ્રાણો, અને મધ્યમાં ચૈતન્ય (જીવ) છે, એવું જણાવવા (દષ્ટાંત કહેલું છે). (ગોખીઓ) ઉત્તમ અંગવાળી હોવાથી (તેમને આમાં) વિશ્વાસ રહે તે માટે ‘હૈ અંગનાઓ’ એવું સંબોધન (કરેલું છે). ૪૬.

એવી રીતે સર્વ તરફના માત્ર ઢાંકણ તરીકે પોતાનો જીવોથી અથવા જગતથી ભેદ કહ્યો. નીચેના શ્લોકમાં તે ખોટો હોવાનું કહેતાં માત્ર આત્મા (પોતા)નો જ અનુભવ (થવાનું) કહે છે:-

एवं ह्येतानि भूतानि भूतेष्वात्मात्मतया ततः ॥

उभयं मग्नय परे पश्यतामात्मज्ञरे ॥૪૭॥

એ પ્રમાણે આ મહાભૂતો ભૌતિક પદાર્થોમાં તેઓના આત્મા તરીકે રહેલા છે. પછી બંને મારામાં (રહેલા છે). અક્ષર પ્રકાશતાને બૂઓ. ૪૭.

ભગવાન પ્રમેય (જાણવા યોગ્ય) છે એ (નિર્ણય) આથી દઢ થશે. ગયા શ્લોકમાં મહાભૂતો (ભૌતિક પદાર્થોની) સર્વ બાબુએ હોવાનું કહ્યું, પરંતુ કાલની મર્યાદામાં અને દેશની મર્યાદામાં ભૌતિક પદાર્થોની વચમાંની સ્થિતિ કહી નથી. ‘વચમાંની (તેમની) સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કહે છે કે વચમાં પણ ભૌતિક પદાર્થોમાં મહાભૂતો જ રહેલા છે. ‘(મહાભૂતો ભૌતિક પદાર્થોમાં) નદીમાં ડૂબેલા ઘડાની પેઠે રહેલા હશે તેથી અને (ભૌતિક પદાર્થોના) પિંડાના કારણ તરીકે રહેલા હશે’ એવો વિચાર આવે, તેથી ‘તેઓના આત્મા તરીકે’ એવો પ્રકાર કહેલો છે. આત્મનાં ઘડો, વસ્તુ વિગેરે ભૌતિક પદાર્થ કહેવાય છે, તેમના આત્મત્વા સ્વરૂપ તરીકે મહાભૂતો ભૌતિક પદાર્થોમાં રહેલા છે, એવો અર્થ છે. આથી એમ કહ્યું કે જગત્ પાંચ મહાભૂતરૂપ છે. ત્યારપછી કાર્ય અને કારણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા ઉભય પ્રકારના ભૂતોના સમૂહના આરંભમાં અંતમાં અંદર બહાર અને ભૂતરૂપ ભગવાન જ છે, એમ જ્ઞાન થાય તે માટે ‘પછી બંને મારામાં (રહેલા છે)’ શબ્દોથી કહેલ છે. ‘પછી’ શબ્દથી પરંપરા જણાવવા કમ કહેલો છે. આ ‘મારામાં’ શબ્દ બ્રહ્માંડમાં રહેલા મહાભૂત અને ભૌતિક પદાર્થોના સમૂહના સંબંધમાં પુરુષના અર્થમાં યોજાયેલ છે. અથ ત્યારપછી કાલ સાથે બધાએ કાર્યમાત્ર પહેલાંની પેઠે ‘મયિ પરે’ ઉત્તમ મારામાં (રહેલા છે). હું તેઓના આરંભમાં અંતમાં અંદર બહાર રહેલો વિગેરે છું. આટલું બધું સ્વરૂપ કહીને ‘બૂઓ’ શબ્દથી તેનો અનુભવ કરાવે છે. ‘શું જોવાનું છે?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી પરંપરા કહેવાનું પડતું મૂકી ‘અક્ષરમાં પ્રકાશતાને’ શબ્દથી ફલ કહે છે. આથી બ્રહ્મ પોતે (ભગવાન) હોવાનું વાસ્તવિક સત્ય પણ કહેવાયું. જીવોની પણ (ભગવાનથી) જૂદી સ્થિતિ નથી એમ સિદ્ધ કરેલ હોવાથી, મારી (ભગવાનની) પ્રાપ્તિ કરાવવામાં રહેલો અધિકાર હોય તેવું કહ્યું. ૪૭.

‘તે(ભગવાને આપેલ જ્ઞાન)થી કયો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

॥ શ્રીશુકુવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

અધ્યાત્મશિક્ષયા ગોપ્ય એવં કૃષ્ણેન શિક્ષિતાઃ ॥

તદનુસ્મરણધ્વસ્તજીવકોશાસ્તમધ્યગન્ ॥૪૮॥

એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે અધ્યાત્મ શિક્ષાથી બોધ આપેલી ગોપીઓ

તેમનાં અનુસ્મરણથી લિંગદેહનો ત્યાગ કરી તેમના સ્વરૂપવાળી થઈ. ૪૮.

‘અધ્યાત્મશિક્ષા’ એટલે આત્મા બ્રહ્મ છે એવું જ્ઞાન યુક્તિપૂર્વક આપવું તે. તે(વી શિક્ષા)થી એ પ્રમાણે ભગવાને બોધ આપેલી (ગોપીઓ), (તેમણે) બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરેલ હોવા છતાં બોધ આપનાર ભગવાનનાં અનુસ્મરણથી, અથવા બોધ આપેલ વિષયનાં અનુસ્મરણથી ‘ધ્વસ્તજીવકોશાઃ’ થઈ એટલે આડે આવનાર ઉપાધિરૂપ પોતાના લિંગશરીરનો ત્યાગ કરી ‘તમેવાધ્યગ્ન’ જેવા ભગવાન તેવી ભગવદ્રૂપજ થઈ. તેથી (તેમની) અંદર પૂર્ણ ભગવાન જ (પ્રકટ) થયા. લિંગશરીરને સ્થાને આધિદૈવિક અથવા કુદરતી સર્વ શક્તિવાળા ભગવાન (પ્રકટ) થયા. ૪૮.

પરંતુ જેમાં ભગવાનનો અંશ સર્વત્ર પ્રસરેલ છે તેવો દેહ તો બાકી રહ્યો. તેનાથી વિદ્ય ન થાય તે માટે (ગોપીઓ) નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે:—

આહુશ્ચ તે નલિનનાભ પદારવિન્દં

યોગેશ્વરૈર્હૃદિ વિચિન્ત્યમગાધબોધૈઃ ॥

સંસારરૂપપતિતોત્તરણાવલમ્બં

ગેહંજુષામપિ મનસ્યુદિયાત્સદા નઃ ॥૪૯॥

અને (તેમણે) કહ્યું કે:—હૈ નલિનનાભ! પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા યોગેશ્વરોએ હૃદયમાં ચિંતન કરવા યોગ્ય, (અને) સંસારરૂપ ક્ષવામાં પડેલાઓને ઉપર ચઢવાના આધારરૂપ આપનું ચરણ-કમલ ઘરમાં રહેલીઓનાં પણ અમારા મનમાં સદા પ્રકટ રહે. ૪૯.

ભક્તોની આવી સ્થિતિ ઉત્તમ છે અને આવો ભાવ (ઉત્તમ) છે. બ્રહ્માત્મભાવ અમને પ્રાપ્ત થયોજ, અને ઇંદ્રિયોના સમૂહને અમે વશ કર્યો. તેથી (અમારા) આધિદૈવિક મનમાં અવતાર ધારણ કરેલ આપ પુરૂષોત્તમનાં ચરણયુગલ મનમાં સદા પ્રકટ રહે. તેટલાથી (અમારી) આ સ્થિતિ સ્થિર થશે. આ ન થાય (આપનું ચરણ મનમાં પ્રકટ ન રહે) તો બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરેલામાં પણ સર્વ દોષો થવાનો સંભવ છે, એવા આશયથી ‘હૈ નલિનનાભ’ એમ કહેલ છે. નાભિમાં કમલ હોવાથી આ (ભગવાન) બ્રહ્મા વિગેરેને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને તેમનું (ભગવાનનું) સ્મરણ કરવાથીજ જીવોની બ્રહ્મભાવની સ્થિતિ (નભે). ચેતનહીન રહેવાથી કૃતમ્મતા થાય, તેથી તે (દોષ) ન લાગે તે માટે પ્રાર્થના કરેલી છે, એવો અર્થ છે.

‘ઉપાયથી (હૃદયમાં મારા ચરણનો) આવિર્ભાવ પ્રાપ્ત કરો’ એમ જણાવવામાં આવે, તેથી ‘યોગેશ્વરોએ હૃદયમાં ચિંતન કરવા યોગ્ય’ વિશેષણ

યોજેલ છે. અગાવબોધૈઃ પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા, બહારના યોગસ્વપ સાધનવાળાઓએ પણ હૃદયમાં ચિંતન કરવા યોગ્ય જ છે.

‘એવા (ચરણના) આવિર્ભાવનું શું પ્રયોજન છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સંસારસ્વપ કૂવામાં પડેલાઓને ઉપર ચઢવાના આધારસ્વપ’ વિશેષણ યોજેલ છે. જેમાંથી બહાર નીકળવાનો ઉપાય નથી, તેવા સંસારસ્વપ કૂવામાં જે પડે છે, (જે) ઘણે ઉંચે રહેલો પતન કરાવનાર કર્મથી નીચપણું પ્રાપ્ત કરે છે, તેને વૈકુંઠ સ્થાને ચઢવામાં (ભગવાનનું ચરણ) આધારસ્વપ છે. ઉંચે લઈ જનાર કર્મ જ્ઞાન વિગેરે^૧ છે, તે આધાર ન હોય ત્યાં કાર્ય કરતાં નથી, તેથી સદા આધારસ્વપ હોય તે માગવામાં આવે છે.

‘ઘરમાં રહેલીઓના પણ’ શબ્દોથી પોતાને બીજી વિધન હોવાનું કહે છે. દેહ છે તેથી, દેહની સાથે સંબંધ ધરાવનારાઓ ઘરમાં કામે લગાડશે. પછી ઘરમાં આસક્તિ થતાં પહેલાંની પેઠે જ પ્રાકૃતપણું (પ્રાપ્ત) થશે. આજ કૂવામાં પડવાનું છે. ‘અર્થ’ ‘પણ’ શબ્દોથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે કદાચ આપની કૃપાથી દેહનો સંબંધ ન થાય તો કાંઈ પણ ચિંતા નથી. (આપનું ચરણારવિંદ) નઃ અમો બધીના મનમાં પોતાની મેળે પ્રકટ રહો. એવી રીતે કામરહિત હોવાને લીધે ગોપીઓ મુખ્ય ભક્ત થઈ, અને કામને દૂર કરવા (ભગવાને) જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, એમ કહેલું છે. ૪૬.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમ સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં તેત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૩મો સંપૂર્ણ.

૧. ઉંચે લઈ જનાર એટલે હચ્છેલા સ્થાનનો સંબંધ કરાવવામાં અનુકૂલ ક્રિયા કરાવનાર. આધાર વિનાના માર્ગમાં હચ્છેલા સ્થાને પડેલાડતું નથી, એવો અર્થ છે. (તે).

અધ્યાય ચોતરીસમો.

॥ અથ ચતુર્વિંશોઽધ્યાયઃ ॥ અધ્યાય ચોતરીસમો.

ચતુર્વિંશે સાધનાનાં મુખ્યં સાધનમીર્યતે ॥

કીર્તનં સરસત્વાય સ્ત્રીભિઃ સ્ત્રીણાં નિરૂપ્યતે ॥૧॥

ચોતરીસમા (અધ્યાય)માં સાધનોમાં મુખ્ય સાધન કહેવામાં આવે છે. કીર્તન રસવાળું થાય તે માટે સ્ત્રીઓ સ્ત્રી સાથે (કરવાનું) કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

સર્વસાધનસંપત્તિઃ કૃષ્ણાનુગ્રહપૂર્વિકા ॥

તદભાવે નૈવ સિદ્ધ્યેદિત્યનુગ્રહવર્ણનમ્ ॥૨॥

સર્વ સાધનની પ્રાપ્તિ શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહપૂર્વક થાય છે. તે (અનુગ્રહ) ન હોય તો નથી જ થતી, તેથી અનુગ્રહનું વર્ણન (કરેલું છે). કા. ૨.

અનુગ્રહસ્ય સ્થિરતા સદ્બુદ્ધ્યૈવ હરૌ ભવેત્ ॥

માહાત્મ્યજ્ઞાનતઃ પુષ્ટા સ્તુત્યા કાર્યક્ષમા ભવેત્ ॥૩॥

હરિમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ રાખવાથી જ અનુગ્રહ સ્થિર થાય છે. માહાત્મ્યનાં જ્ઞાનથી પુષ્ટ થએલી (બુદ્ધિ) સ્તુતિ (કરવા)થી કાર્ય કરવા શક્તિવાળી થાય છે. કા. ૩.

સર્વશક્તિયુતઃ કૃષ્ણ શ્રોતવ્ય इति સિદ્ધ્યતિ ॥

શક્તીનામપ્યમીષ્ટથ સજ્ઞાનસ્તુતિભાવિતઃ ॥૪॥

સર્વશક્તિવાળા અને શક્તિઓના પણ પ્રિય, ઉત્તમ જ્ઞાન અને સ્તુતિથી ચિંતન કરેલા શ્રીકૃષ્ણનું શ્રવણ કરવું એમ સિદ્ધ થાય છે. કા. ૪.

ગયા અધ્યાયમાં ગોપીઓને (આપેલ) ઉપદેશ અને (તેમણે કરેલી) પ્રાર્થના કહ્યાં. અનુગ્રહ (કરવાનો) તો બાકી રહ્યો, તેથી અહિં તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરતાં (ભગવાને) પ્રસંગને લીધે બીજાઓ ઉપર પણ અનુગ્રહ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

૧. ભગવાને આવા પ્રકારથી વિનાહ કર્યો એનાં (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનાં જ્ઞાનથી પુષ્ટ થએલી બુદ્ધિ (હિ).

૨, 'કાર્ય કરવા' એટલે 'અનુગ્રહને સ્થિર કરવા.' સર્વ સ્થિતિ અનુગ્રહ જણાવીને, તેને સ્થિર કરનારી ઉત્તમ બુદ્ધિનું પેલું થાય તે માટે, માહાત્મ્ય કહેલું છે, એવો ભાવાર્થ છે. (હિ).

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:-

તથાનુગૃહ્ય ભગવાન્ ગોપીનાં સ ગુરુર્ગતિઃ ॥

યુધિષ્ઠિરમથાપૃચ્છત્સર્વાંશ્ચ સુહૃદોઽવ્યયમ્ ॥૧॥

ગોપીઓના તે ગુરુ અને ફલરૂપ ભગવાને તે પ્રમાણે (તેમના ઉપર) અનુગ્રહ કરીને પછી યુધિષ્ઠિરને અને સર્વ સંબંધીઓને પૂછ્યું. ૧.

‘તે પ્રમાણે’ એટલે તેઓએ જેવી પ્રાર્થના કરેલી તેવાજ પ્રકારે તેમનાં હૃદયમાં પોતાનાં ચરણારવિંદનું સ્થાપન કરીને, પછી યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ‘ગોપીઓનાં તેજ ગુરુ અને ગતિઃ ફલરૂપ હતા’ શબ્દોથી ભગવાને તેવા પ્રકારે અનુગ્રહ કર્યો તેનું કારણ કહેલું છે. (ભગવાન) તેઓનાં ફલરૂપ અને સાધનરૂપ હોવાથી, બીજો ઉપાય નહિ હોવાથી (ભગવાને) પોતાનાં ચરણારવિંદનું સ્થાપન કર્યું એવો અર્થ છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે યુધિ(માર્ગ)માં રહેલી ગોપીઓ ઉત્તમ અધિકારવાળી હતી. તેમની પછી મર્યાદામાં યુધિષ્ઠિર શ્રેષ્ઠ હતો. તેથી તેમની પછી (ભગવાને) યુધિષ્ઠિર ઉપર અનુગ્રહ કર્યો, અને પછી બધાએ સંબંધીઓને કુશલ પૂછ્યું. ‘અવ્યય’ શબ્દનો અર્થ કુશલ અને જ્ઞાન પણ થાય છે. તેથી એમ સમજાય છે કે (ભગવાને) પહેલાં મનદ્વારા તેઓને પણ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો, તેને સ્થિર કરવા તે સંબંધી ફરી પ્રશ્ન (કરે છે). આથી એમ કહેવાયું કે ઉત્તમ વિગેરે બધાએ (ભક્તો) ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. ૧.

પછી તેઓએ પોતાનો અધિકાર પ્રકટ કરતાં, પ્રત્યુત્તર આપ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

ત एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः ॥

प्रत्यूचुर्हृष्टमनस्तत्पादेक्षाहतांहसः ॥૨॥

લોકોના નાથે એવી રીતે પૂછેલા, સારી રીતે સત્કાર કરેલા, તેમના ચરણનાં દર્શનથી જેમના પાપનો નાશ થયેલ તેવા તેઓએ પ્રસન્ન મનવાળા થઈ (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. ૨.

‘લોકના નાથે પૂછેલા’ વિશેષણથી એમ જણાવેલ છે કે પ્રશ્નથી પણ ઘણું સંતોષ થયો, ઉત્તમનો માત્ર પ્રશ્ન પણ સંતોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે. ‘સારી રીતે સત્કાર કરેલા’ વિશેષણથી ચાલુ પ્રસંગમાં તો (પ્રશ્નથી) અધિક પણ હોવાનું કહેલું છે. આસન વિગેરેથી સત્કાર કરવામાં આવેલ. આથી દેહથી

૩. વાણીથી ગોપીઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, અને મનથી તેઓને પણ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, એમ જણાવવા ‘અર્પિ’ ‘પણ’ શબ્દ યોજેલ છે. (ભે).

શ્રી પૂજા કહી. પછી ઉત્તર આખો એટલે આદરયુક્ત વાણી કહી. (એ પ્રમાણે) કાયા વાણી અને મનના ગુણ કહી, ‘તેમનાં દર્શનથી જેમના પાપનો નાશ થએલ તેવા’ વિશેષણથી (તેમનામાં) દોષ ન હોવાનું કહેલ છે. ભગવાનનાં ચરણારવિંદનાં દર્શનથી (તેમનાં) પાપ નાશ પામ્યાં હતાં. ૨.

ભગવાને ‘(તમે) કુશલ છો’ એમ જે પ્રશ્ન કર્યો, તેનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

કુતોઽશિવં ત્વચ્છણામ્બુજાસવં મહન્મનસ્તો મુખનિઃસૃતં ક્વચિત્ ॥

પિવન્તિ યે કર્ણપુટૈરલં પ્રભો દેહમૃતાં દેહકૃદસ્મૃતિચ્છિદમ્ ॥૩॥

હે પ્રભો! પ્રાણીઓને દેહ ધારણ કરાવવારી અસ્મૃતિનો નાશ કરનાર, ઉત્તમ (પુરુષ)ના મનમાં રહી મુખમાંથી કોઈ સમયે બહાર નીકળનાર આપનાં ચરણકમલ (ની કથા)ના રસનું જે આ કાનના છિદ્રોથી ઘણું પાન કરે છે તેઓને દુઃખ ક્યાંથી (હોય)? ૩.

દુઃખનો સંભવ હોય ત્યાં કુશલ(સંબંધી) પ્રશ્ન ઘટે છે. તેમ ન હોય તો સંદેહવિનાના (વિષય)માં પ્રશ્ન નિર્થક થાય. જોકે સંસારી તરીકે દુઃખ સંભવે છે, તોપણ સર્વ દુઃખ દૂર કરનાર સાધન સદા આચરવામાં આવતું હોવાથી દુઃખ કેમ હોઈ શકે? એવા અભિપ્રાયથી ‘દુઃખ ક્યાંથી (હોય)?’ શબ્દ કહેલા છે.

‘તે સાધન કયું?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘ઉત્તમ(પુરુષ)ના મનમાં રહી મુખમાંથી કોઈ સમયે બહાર નીકળનાર આપનાં ચરણકમલ- (ની કથા)નો રસ’ શબ્દો કહેલા છે. આપ પરમાનંદનો ચરણ ભક્તિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો છે. કમલરૂપ હોવાથી સહેલાઈથી સેવા કરી શકાય તેવો છે. તેમાં મકરંદરસ રહેલો છે, કારણકે રસરૂપ ^૧ ભગવાન (પોતાના દેહમાં) સર્વ સ્થલે રહેલા છે. બીજા માર્ગથી ^૨ પ્રાપ્ત કરેલ બ્રહ્માનંદ જ દેહ વિગેરેના અભિમાનવાળાઓને પણ દેહ વિગેરેનું વિસ્મરણ કરાવનારો હોઈ ‘રસ’ શબ્દથી ઓળખાય છે. તે ^૩ સ્વભાવથી જ પરમાનંદરૂપ અને બીજા દોષોને ^૪

૧. રસ: રસ છે આત્મનિ સ્વરૂપમાં જેમના તેવા રસરૂપ ભગવાન છે. (એમ ચરણ રસરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે). તેથી ભગવાન સર્વ દેહમાં રસરૂપ છે, માત્ર અધરમાં જ રસ હોય એવો નિયમ તેમને નથી. (હે).

૨. ‘બીજા માર્ગથી’ એટલે ભક્તિમાર્ગથી આણેલ બ્રહ્મનો એટલે ભગવાનના ચરણનો આનંદ, ભક્તોને સેવામાં ઉપયોગી દેહનું અભિમાન હોવાથી તેને બૂલાવનારો હોઈ ‘રસ’ શબ્દથી ઓળખાય છે. જ્ઞાનીઓને તો દેહનું અભિમાન નહિ હોવાથી, તેમના સંબંધમાં ‘રસ’ શબ્દ વપરાતો નથી. (હે) ‘બીજા માર્ગથી’ એટલે ‘જ્ઞાનમાર્ગથી’ એવો અર્થ જણાય છે. સેવામાં ઉપયોગી દેહ તો સેવાના રૂપ છે. તેનું અભિમાન સૌભાગ્યમદ પેઠે અનિષ્ટ નથી. જ્ઞાનમાર્ગથી બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. ‘તે’ એટલે તે બ્રહ્માનંદ સ્વભાવથી જ આવા પ્રકારનો છે, પરંતુ અધર વિગેરેના રસની પેઠે જેમાં રહેલ હોય તેના લીધે આવો થતો નથી, (હે).

૪. ‘બીજા દોષ’ એટલે દેહ વિગેરેના વિસ્મરણ સિવાયના કામ વિગેરે પ્રાપ્ત દોષ. (હે).

મટાડનારો છે. તેમાં પણ જો તે તેનાથી પણ ઉત્તમ રસ સાથે લખે, તો બીજા રસથી ૫ પુષ્ટ થઈ તે પરમાનંદ આપે તેમાં કહેવું જ શું? એમ કહેવા માટે, 'ઉત્તમ (પુરૂષ)ના મનમાં રહી (મુખમાંથી) કોઈ સમયે બહાર નીકળનાર' એમ કહેવું છે.

આ વિષયમાં ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાંત આ (નીચે પ્રમાણે) છે:—

બ્રહ્માનંદ પોતાની ઇચ્છાથી વસ્ત્રની પેઠે સંકેતેલા સ્વરૂપવાળો સોગણો ૬ ઘટ થયો હોય તેવો, (હૃદયમાંથી) વિકાર પામી થએલો ૭ દહિંની પેઠે ન્યૂન નહિ થએલો ઘાટા આનંદરૂપ થાય છે. ભગવાનનો ચરણ તે (ઘાટા બ્રહ્માનંદ) રૂપ છે. ૮ જ્યારે ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે તે (ભગવાનનો ચરણ) પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે ભગવાનના ભક્તોએ કાયા વાણી અને મનથી દૃઢ પ્રકારે શ્રદ્ધા કરેલો તે રસરૂપ હોઈ ભક્તોને આનંદરૂપ (રસ)નો સાવ કરે છે. ૯ તે 'ભક્તિરસ' એમ કહેવાય છે. શબ્દ બ્રહ્મરૂપ ભાગવત વિગેરેમાંથી કાઢેલો તે સ્વરસ પણ ઘડાથી કાઢેલાં જલની પેઠે ઉત્તમ (પુરૂષોએ) કરેલાં શ્રવણ સ્મરણ કીર્તન વિગેરેથી (તેઓની) ઇન્દ્રિયો સાથે અથડાવાથી તે (ઇન્દ્રિયો) નાં છિદ્રોદ્ધારા (તેઓનાં) હૃદયરૂપી ધરામાં પ્રવેશ કરે છે. તે તો પાછો ભક્તોની ઇન્દ્રિયોથી પાવન થએલો હોઈ ભક્તિરસ કરતાં પણ વધારે ગળાએલો હોઈ, તેનાથી પણ અધિક રસવાળો હોય છે. આમ હોવાથી જ્યારે જ્યારે (ઉત્તમ ભક્ત) ચરણારવિંદના મકરંદરૂપ ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણેના ગૂઢ અર્થરૂપ ભગવાનના ગુણોનું વારંવાર કીર્તન કરે છે, ત્યારે ત્યારે મહન્મનસ્તઃ ઉત્તમ પુરૂષના મનમાં રહીને (તેમના) મુખમાંથી (તે ઉત્તમ રસ) નીકળે છે.

૫. 'બીજા રસથી' એટલે અમુક પ્રકારની ભક્તિ, કીર્તનથી. (લે) 'બીજા રસથી' એટલે ભક્તિરસથી. (બ્રહ્માનંદ જ્ઞાનમાર્ગથી) પ્રાપ્ત થએલ. તે ભક્તિરસથી પુષ્ટ થાય તો પરમાનંદ આપે તેમાં શું કહેવું? એવો અર્થ જણાય છે.

૬. મોડું હોવા છતાં સોવડું વસ્ત્ર કરવામાં આવે, તેવો (ઘટ) (લે).

૭. 'વરિણત' એટલે 'નીચોવેલું' આનંદ ઘાટો થએલ હોવાથી દષ્ટાંતમાં નીચોવવાનું કહેવું છે (લે) 'વરિણત' એટલે જામેલું. હૃદયનું વિકારવાળું થઈ જામેલું, એવો અર્થ જણાય છે.

૮-૯ જેમ નીચોવેલ દહિં જલમાં ભળી પ્રવાહી થતાં વસ્ત્રથી દૃઢ પકડાતાં રસ આવે છે તેમ બ્રહ્માનંદરૂપ ચરણ ભક્તિ સાથે ભળી કાયા વિગેરેથી લેવામાં આવતાં પરમાનંદ સાવે છે. (લે) ભગવાનનું ચરણારવિંદ રસરૂપ હોઈ ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે કાયાથી સ્પર્શ કરતાં, વાણીથી કીર્તન કરતાં અથવા મનથી ચિંતન કરતાં તે પરમાનંદ સાવે છે. દહિંમાં સાવ કરવા પાણી નાખવામાં આવતું નથી. પાણી નાખવાથી તો છાશ થાય તે દહિંથી ઉત્તમ પ્રકારનો રસ ગળાતી નથી. રસ ઘટ હોવા સંબંધમાં જ દહિંનું દષ્ટાંત આપેલ હોય તેમ જણાય છે.

‘કોઈ સમયે’ શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) ઘણા મોટા ભક્તનો સંગ થાય અને રસનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે કોઈ સમયે જ (ઉત્તમ પુરુષ ભગવાનના શુભો) કહે છે. તેનું જેઓ અલં કર્ણપુટઃ ઉચ્ચા કરેલા કાનથી અલં ઘણું પાન કરે છે (તેઓને દુઃખ ક્યાંથી હોય ?).

‘આ રસ દુર્લભ છે. (તેનું) ઘણું પાન કરવા સમર્થ કેવી રીતે થાય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે પ્રભો ! એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે તે (પ્રભુ) સર્વ (કરવા) સમર્થ છે.’ જેમ મધમાખીઓ ઘણા પ્રયાસથી પુષ્પનો રસ થોડા પ્રમાણમાં કોઈક સ્થલે સંગ્રહિત છે તેવા^{૧૦} (ભગવાનના) ભક્તો કરોડો છે. શેઠીઆઓને તો મધથી ભરેલા કલશો કરોડો હોય છે.^{૧૦} તેથી^{૧૧} ભગવાનનો આશ્રય થાય ત્યારે તેવા ઘણા રસનું પાન થાય છે, તેથી અશુભનો સંભવ પણ ક્યાંથી હોય ? અશુભ^{૧૨} ધર્મથી જ દૂર થાય છે. ત્યાર પછી જ્ઞાન (થાય), પછી વાસના સાથે અવિદ્યા જતી રહે. પછી ભગવાનમાં સ્થિતિ કરેલો માત્ર આત્મા રહે, ત્યારે આનંદથી ભરપૂર ભગવાન પ્રકટ થાય છે. તેમની ભક્તિથી સર્વ દોષોને દૂર કરનાર, નિત્ય સંસારને ભૂલવાના કારણરૂપ ભક્તિરસ પ્રકટ થાય છે. તેનું પણ પહેલાં કહેલી પરંપરા પ્રમાણે નિત્ય પાન કરનારાઓને અશુભનો સંભવ પણ રહેતો નથી. વળી દેહનું અભિમાન હોય તો પણ માત્ર પ્રયત્નથી (તે રસ) ગ્રહણ કરવામાં આવતાં, દેહ ધારણ કરાવનારી જે અસ્મૃતિ (ભગવાનનું વિસ્મરણ) તેનો પણ તે નાશ કરે છે, એટલે મૂલ (દેહ) જેતાં દેહથી થતાં (દુઃખ)નો સંભવ પણ નાશ પામે છે. ૩.

એ પ્રમાણે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પોતાના ઇચ્છેલા (પદાર્થ)ની ભગવાનને વિશ્વસિ કરે છે:-

હિત્વાત્મધામ વિધુતાત્મકૃતગ્યવસ્થ-માનન્દસંપ્લવમરવણ્ડમકુળ્લવોધમ્ ॥

કાલોપસૃષ્ટનિગમાવન આપયોગ-માયાકૃતિ પરમહંસગતિ નતાઃ સ્મ ॥૪॥

અંતઃકરણથી થતી ત્રણે અવસ્થાઓ જેમણે દૂર કરેલી છે તેવા, આનંદના મહાપૂરવાળા, અખંડ, અવિચ્છિન્ન અનુભવવાળા કાલથી નાશ પામતા વેદોનાં રક્ષણ માટે યોગમાયા વડે જેમણે આકૃતિ ધારણ કરેલી છે તેવા, પરમ હંસોએ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (આપ)ને પોતાનાં ધામને તણ અમે નમન કરીએ છીએ. ૪.

૬-૬. આ ભાગ જંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં નથી.

૧૦-૧૦. જેમ શેઠીઆઓને મધ ભરેલા કરોડો કળશો હોય છે, તેમ ભગવાનના તેવા રસવાળા કરોડો ભક્તો છે, એવો અર્થ છે. (લિ)

૧૧. ‘તેથી’ એટલે ભગવાન પાસે તેવા રસવાળા ઘણા (ભક્તો) હોવાથી (લિ.)

૧૨. અશુભ દૂર થવું એટલે પહેલી જ કક્ષા છે એવો ભાવ છે. (લિ.)

‘પોતાનાં ધામને’ એટલે પોતાનાં ઘર વિગેરેને અથવા દેહને તજીને પરમ હંસોએ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય આપને અમે નમન કરીએ છીએ, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. જેમ કોઈક પહેલાની સ્થિતિને તજીને પછીની સ્થિતિ ધારણ કરવા માટે તે (પછીની સ્થિતિ) આપનારને નમન કરે છે (તેમ અમે આપને નમન કરીએ છીએ).

અથવા ‘હિ ત્વા’ એમ બે શબ્દો લેવા. આત્માના પણ ધામ તેજસ્વય આપને (અમે નમન કરીએ છીએ.) તેવો અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે દોષ ન હોવાનું પહેલાં (શ્લોક ૨ માં) કહેલ તેનું જ (અહિં) અનુસંધાન કરવું.

‘ત્રણ અવસ્થાઓ રહેલી છે ત્યારે ભગવાનને નમન કરવાથી શું (વળે)?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે આત્મકૃતાઃ અંતઃકરણથી થતી ત્રણ અવસ્થાઓ વિષુતાઃ દૂર કરેલી છે જેમણે તેવા (આપ છો). જ્યારે ^૧(ભગવાન) અહંકારનેજ દૂર કરે છે ત્યારે તેનાથી થતી અવસ્થાઓ દૂર કરવામાં તેમને કયા પ્રયત્નની જરૂર હોય? (ભગવાન) માત્ર અવસ્થાઓજ દૂર કરે છે એટલું જ નથી. તેમ (એટલું જ) હોય તો (અવસ્થાઓનું) બીજ રહેવાથી પણ તે અવસ્થાઓ રહે, એટલે ભગવાનમાં શું ઉત્તમપણું થાય (ગણાય)? તે વિષયમાં ‘આનંદના મહાપૂરવાળા’ વિશેષણ કહેલું છે. આનંદનું સંપ્લવઃ મહાપૂર છે જેમનું તેવા (ભગવાન) છે. ‘તે પણ બે હૃદવાળા હોય તો તે દોષ તે સ્થિતિમાં રહે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અખંડ’ વિશેષણ કહેલું છે.

‘છતાં પણ લોકમાં નહિ જણાએલ પરમાનંદ પુરુષાર્થસ્વ નથી. સુપુ-
ત્તિમાં તેવો (પરમાનંદ) પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તે પુરુષાર્થસ્વ નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અવિચ્છિન્ન અનુભવવાળા’ વિશેષણ કહેલું છે. ન રોકાએલો એટલે અવિચ્છિન્ન થાય છે અનુભવ જેમનો તેવા, એટલે જેનો અનુભવ થાય છે તેવા આનંદરૂપ જ (ભગવાન) છે.

‘માત્ર શ્રુતિથી જ જેનું જ્ઞાન થાય છે તેવો, પોતાના અનુભવથી પ્રકટ થતો પ્રહ્માનંદ જ આવો છે, પરંતુ જેમનાં દર્શન થાય છે તે ભગવાન (આવા) નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કાલથી નાશ પામતા વેદોનાં રક્ષણ માટે યોગમાયાવડે જેમણે આકૃતિ ધારણ કરેલી છે તેવા’ વિશેષણ કહેલું છે. કાલથી વેદોનો નાશ થતાં, તેમાં જણાવેલ ધર્મો અને તેમનાં સંબંધવાળા બધાએનું અવને રક્ષણ કરવા માટે ધારણ કરેલી છે યોગમાયાવડે આકૃતિ (કાયા) જેમણે તેવા છે. ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે આવા પ્રકારે (દેહ ધારણ કરી) પ્રકટ થએલ તે (પ્રહ્માનંદ)જ (આ) છે, પરંતુ બીજ નથી, એવો અર્થ છે.

૧. ‘આત્માના તેજસ્વય’ કહ્યા, તેથી અહંકાર દૂર કરનાર કહેવાયા. (લે).

૨. ‘ની જરૂર હોય’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે).

‘ત્યારે બધાને (તે) તેવા પ્રકારે કેમ જણાતા નથી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પરમહંસોએ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય’ શબ્દ યોજેલ છે. જેઓ આત્માની સંસારથી જૂદી સ્થિતિ હોવાનું જાણે છે અને (તેવી જૂદી સ્થિતિ) કરવા શક્તિવાળા છે, તેઓ હંસો છે. તેથી પણ (વધારે) જેઓ લગવાનના પદના અને પોતાની સ્થિતિના ભેદને પારખી જાણે છે, તેઓ પરમહંસ છે. તેઓએ પણ ગતિ: પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. તેથી પોતાનાં લજ્જનને અનુકૂલ થાય તેવા કેટલાંએ (આપના) ગુણો (અમે) જાણેલા હોવાથી, તેવા થએલા (તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા) અમે લગવફલાવ પ્રાપ્ત થાય તે માટે આપને નમન કરીએ છીએ, એવો અર્થ છે. ૪.

એ પ્રમાણે પુરૂષોની સર્વભાવથી (લગવાનમાં) લક્ષિત કહીને, સ્ત્રીઓને સાક્ષાત્ લગવાનમાં લક્ષિત થાય તે માટે પુરૂષો દ્વારા થએલી (લક્ષિત)માં પણ તેવી (લક્ષિત)ની પ્રાપ્તિ લગવાનની પત્નીઓમાં જેવામાં આવતી હોવાથી, તે (લક્ષિત)નું મૂલ કારણ (લગવાનની પત્નીઓને) પૂછવા બધી સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ. પછી તેમની પાસેથી (લક્ષિતના મૂલ કારણનું) શ્રવણ કરીને, પોતે પણ તેવી (લક્ષિતવાળી) થઈ, એટલે બધી સ્ત્રીઓ પુરૂષોના જેવી જ (લક્ષિતવાળી) થઈ. એવી જે કથા થઈ, તેની નીચેના શ્લોકમાં પ્રસ્તાવના કરે છે:—

॥ ઋષિરુવાચ ॥ ઋષિ કહે છે:—

इत्युत्तमश्लोकशिवामणिं जनेष्वभिष्टुवत्स्वन्धककौरवस्त्रियः ।

समेत्य गोविन्दकथा मिथोऽगृणंस्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते ॥ ૫ ॥

એ પ્રમાણે પુરૂષો ઉત્તમ (પુરૂષો)થી સ્તુતિ કરાતાઓના ચૂડામણિની સ્તુતિ કરતા હતા ત્યારે અંધકો અને કૌરવોની સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ ત્રણ લોકમાં ગવાએલી ગોવિંદની કથાઓનું પરસ્પર ગાન કરતી હતી. (તેનું) હું તારી પાસે વર્ણન કરીશ. સાંભળ. ૫.

‘ઉત્તમ (પુરૂષો)થી સ્તુતિ કરાતા’ શબ્દથી (એમ કહેવું છે કે) ઉત્તમ (પુરૂષો)નું તેજ પ્રયોજન છે. તેથી પણ ઉત્તમ હોય તે જ કરવા યોગ્ય હોવાથી ઉત્તમ (પુરૂષો)થી સ્તુતિ કરાતાઓના ચૂડામણિ લગવાનની જ સર્વ પુરૂષો સ્તુતિ કરતા હતા, પરંતુ સ્ત્રીઓ તે જાણતી નહિ હોવાથી, તે (કથાઓ)નું જ્ઞાન થાય તે માટે અંધકો એટલે યાદવો અને કૌરવોની સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ, પરસ્પર ગોવિંદની કથાઓનું ગાન કરતી હતી, તે(કથા)ઓનું હું તારી પાસે વર્ણન કરીશ, એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

‘તેટલાથી શું થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ત્રણ લોકમાં ગવાએલી’ વિશેષણ કહેવું છે. તે કથાઓ ત્રણ લોકમાં ગવાએલી છે, તેથી તું

સાવધાન થઈને સાંભળ, એવી (કથાઓ) સાત્ત્વિક સાધનરૂપ હોવાથી આજ્ઞા કરે છે. ૫

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી દ્રૌપદીનો પ્રશ્ન કહે છે:—

॥ દ્રૌપદ્યુવાચ ॥ દ્રૌપદી કહે છે:—

हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे हे जाम्बवति कौशले ॥

हे सत्यभामे कालिन्दि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ॥६॥

हे कृष्णपत्न्य एतन्नो बूत वो भगवानयम् ॥

उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन् स्वमायया ॥७॥

હે વૈદર્ભિ! હે ભદ્રે! હે જામ્બવતિ! હે કૌશલે! હે સત્યભામે!
હે કાલિન્દિ! હે શૈબ્યે! હે રોહિણિ! હે લક્ષ્મણે! હે શ્રીકૃષ્ણની
પત્નીઓ! આ અમને કહો કે પોતાની માયાથી લોકનું અનુકરણ
કરતાં કયા પ્રકારે આ અચ્યુત ભગવાન તમને પરણ્યા. ૬-૭.

સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનના ગુણોનું જ્ઞાન થાય તે માટે આઠ સ્ત્રીઓ
(પટરાણીઓ)નું દરેકનું અને બીજીઓનું સમૂહથી સંબોધન કરેલું છે. મૂળ
ઉત્પત્તિસ્થાન લક્ષ્મી છે, તેમાંથી રૂક્મિણી વિગેરે આઠ પ્રકૃતિઓ થઈ. પછી
એક હજાર પ્રકારે સોળ વિકારોનાં કાર્યની પ્રકૃતિઓ થઈ. (આ) બધીઓમાં
ભગવાને જે લીલાઓ કરી, અથવા જે પ્રકારે તેમની સાથે લગ્ન કર્યા તેનું
અનુસંધાન (કરવા)થી કૃતાર્થ થવાશે એવા આશયથી તેવો પ્રશ્ન કરે છે.
(ભગવાન) સર્વે (સ્ત્રીઓ) સાથે રમણ કરતા હોવા છતાં પણ (તેમની) ક્ષતિ
થતી નથી, એવો ‘અચ્યુત’ શબ્દથી (તેમનો) ભૂવથી ભેદ કહેલો છે. હે ભદ્રે!
હે જામ્બવતિ! હે કૌશલે! હે સત્યભામે! હે કાલિન્દિ! હે શૈબ્યે એટલે
મિત્રવિન્દે! સોળ હજાર (રાણીઓ)માં રોહિણી મુખ્ય હતી. બીજા કદપમાં
તેજ આઠ પટરાણીઓમાં પણ હતી. તેથી જ ક્રમ દર્શાવનાર (વ્રથા)માં તે(નું)જ
(નામ) કહેલું છે. ૬.

૧. સ્ત્રિમણ્યાદિ: એટલે રૂક્મિણી પહેલી છે જેમનામાં, એ અતદ્વિગુણસંવિજ્ઞાન
બહુવીહિ સમાસ છે, એટલે રૂક્મિણીને ન ગણતાં રોહિણી સહિત આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓ
છે, એવો અર્થ છે. (૨). રોહિણી તો સોળહજારમાં મુખ્ય કહેલી છે. આ કદપના તે
પટરાણી નથી. લક્ષ્મી મૂળ (બધી પત્નીઓનું) ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેમાંથી રૂક્મિણી વિગેરે
આઠ પટરાણીઓ થઈ; અને પછી સોળ વિકારોના દરેકના એક હજાર પ્રકાર થતાં
સોળ હજાર બીજા રાણીઓ થઈ. તેમાં રોહિણી મુખ્ય હતી. તેથી તદ્વિગુણવિજ્ઞાને બહુ-
વીહિ સમાસ લેવો વધારે યોગ્ય જણાય છે.

* કૌસલ દેશના રાજા નનુઅત્તની પુત્રી સત્યા.

‘હિ કૃષ્ણની પત્નીઓ !’ એવું સાધારણ (પત્નીઓ)નું સંબોધન છે. ‘આ’ એટલે પછી તરત જણાવેલ છે તે નઃઅમને કહો. ‘તે શું ?’ એ જાણવાની જરૂર રહે, તેથી ‘આ ભગવાન કયા પ્રકારે પરણ્યા’ એમ કહેલું છે.

‘અંદરનો (હૃદયનો) સ્નેહ ઉત્પન્ન કરીને તેમણે વિવાહ કર્યો’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘લોકનું અનુકરણ કરતાં કયા પ્રકારે’ શબ્દો યોજેલ છે. લોકનું અનુકરણ બહારના પ્રકારથી (થાય).

‘સર્વની અંદર રહેલા ભગવાન બહારનો પ્રકાર શા માટે કરે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાની માયાથી’ શબ્દ યોજેલ છે. અસાધારણ માયાવડે (ભગવાન) બહાર પણ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, એવો અર્થ છે. ૭.

તે પૈકી પ્રથમ રૂકિમણી નીચેના શ્લોકમાં પોતાના વિવાહનો પ્રકાર કહે છે:—

॥ રુકિમણ્યુવાચ ॥ રૂકિમણી કહે છે:—

चैद्याय मार्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु राजस्वजेयमतशेखरिताङ्घ्रिरेणुः ॥

निन्ये मृगेन्द्र इव भागमजावियूथात्तच्छ्रीनिकेतचरणोस्तु ममार्चनाय ॥૮॥

રાજાઓ મને શિશુપાલને આપવા માટે ધનુષ્ય સજ્જ કરી રહેલા ત્યારે, જેમણે ભટ જીતવો રહ્યો નથી તેવાઓએ જેમના ચરણની રેણુ (પોતાના) મુકુટો ઉપર ચઢાવેલી છે તેવા (ભગવાન), જેમ સિંહ બકરાં અને ઘેટાંનાં ટોળામાંથી (પોતાના) ભાગને લઈ જાય તેમ (મને) લઈ ગએલો, તેમનો લક્ષ્મીનાં ધામરૂપ ચરણ મારે પૂજન (કરવા) માટે હો. ૮.

રાજા મારો પિતા અથવા ભાઈ મને (શિશુપાલને) આપે તે પહેલાં જ (ભગવાન) લઈ જશે, તેથી તેમનો (મને લઈ જવામાં) વિરોધ કરવા રાજાઓ ધનુષ્ય સજ્જ કરી રહેલા. (કે જેથી) પછી તેઓ રાજા (મારા પિતા અથવા ભાઈ) દ્વારા મને શિશુપાલને અપાવશે (અપાવે). આવી સ્થિતિ હતી ત્યારે ‘જેમણે ભટ જીતવો રહ્યો નથી તેવાઓએ જેમના ચરણની રેણુ (પોતાના) મુકુટો ઉપર ચઢાવેલી છે તેવા’ ભગવાન (મને) લઈ ગયા. જેમણે ભટ પણ જીતવો રહ્યો નથી તેઓ ‘અજેયમદા:’ છે. ‘ભટ’ એટલે પગે ચાલનાર સૈનિક, કીર્તિ ગાનારો, અથવા હૃતરૂપ ભાટ. તે (અજેયભટો)ના શેષરિતઃ મુકુટોના ઉપર ચઢેલી છે ચરણની રેણુ જેમના, તેવા ભગવાનને (આ રાજાઓ) જીતશે એ તો સંભવતું જ ન હતું. તેથી જ (ભગવાન) મને લઈ ગયા. (ભગવાનને મને લઈ જવામાં) ભય ન હતો એમ જણાવવા ‘જેમ સિંહ (બકરાં અને ઘેટાંનાં ટોળામાંથી) લઈ જાય તેમ’ એવું દર્શાવત કહેલું છે. એવી રીતે લઈ જવાનું જરૂરી હોવાનું કારણ ‘(પોતાના) ભાગને’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘બકરાં અને

ઘેટાંના ટોળામાંથી' શબ્દથી બીજા(રાજા)ઓ નમાવા હોવાનું કહેલું છે. 'અકરાં અને ઘેટાંના ટોળામાંથી' (શબ્દથી એમ કહેલું છે કે), જેઓ સારિવક હતા અને જેઓ રાજસ હતા તેઓ પણ-અને પ્રકારનાઓ નમાવા હતા. એવી રીતે (ભગવાને) પુરુષોત્તમપણું પ્રકટ કર્યું તેથી મને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમનો ચરણ મારે પૂજન (કરવા) માટે હો. તે (ચરણ)માં સર્વ પુરુષાર્થો પ્રત્યક્ષ જ રહેલા છે એમ 'લક્ષ્મીનાં ધામરૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. (હું તેમનો) પોતાનો ભાગ હોવાથી (મારા) શરીરનો (ભગવાન) પોતે જ ભોગ કરશે. ત્યાં પ્રસંગને લીધે આવેલ જીવ ભગવાનની ભક્તિની જ ઇચ્છા કરે છે એમ કહેલું છે. ૮.

જે કે દ્રૌપદીએ (શ્રીકૃષ્ણની પત્નીઓનાં) નામ આડા અવળા ક્રમથી કહેલાં, છતાં પણ તે સ્ત્રીઓ ક્રમ પ્રમાણે જ પોતાને વૃતાંત કહે છે. તેથી તે (રુકિમણી)ની પછી (પત્ની) થયેલી સત્યભામા નીચેના શ્લોકમાં પોતાને વૃતાંત કહે છે.

સત્યભામાચિન્ત્ર ॥ સત્યભામા કહે છે:-

યો મે સનામિવંતસદ્દા તતેન લિપ્તામિશામ્પમાર્થુમુપાજહાર ॥

જિત્વર્ષરાજમથ રત્નમદાત્સ તેન મીતઃ પિતાદિશત માં પ્રમવેપિ દત્તામ્ ॥૧॥

સાધના વધથી દુઃખ પામેલા હૃદયવાળા મારા પિતાએ ચઢાવેલા કલકને દૂર કરવા જેમણે રીછોના રાજાને જીતી પછી રત્ન લાવી આપ્યું (તે) પ્રભુને (મારા) ભય પામેલા તે પિતાએ (બીજાને) આપેલી હોવા છતાં મને તે (રત્ન) સાથે આપી. ૯.

સનામિ: સર્ગી ભાઈ, તેનો વધ જે કે બીજા સ્થલે થયો, છતાં પણ તેના વધથી મારા પિતા દુઃખી થયેલ હૃદયવાળા થયા. તેમણે વિચાર કર્યો વિના જ ભગવાન ઉપર કલક ચઢાવ્યું. તે (કલક)ને દૂર કરવા, રીછોના રાજાને જીતી, અથ પછી જૂદા પ્રકારે હાયજન તરીકે (તેણે) આપેલા રત્નને પોતે ચઢાવ્યું કરી, તે રત્ન તે મારા પિતાને લાવી આપ્યું. પછી ભય પામેલા મારા પિતાએ તે રત્ન સાથે મને (તેમને) આદિશત આપી. જે કે તેમને (બીજા) પત્નીઓ થયેલી, છતાં પણ (તે) પ્રભુ હોવાથી, (મને) બીજાને (અકૂરને) દત્તામ્ વાણીથી

૧-૧ આ વાક્યથી ચરણ લક્ષ્મીનું ધામ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. લક્ષ્મીનો દેહ (ભગવાન) ભોગ કરે તે માટે તેમના વક્ષઃ સ્થાનમાં રહે છે. ત્યાં દેહના સંબંધના લીધે આવેલ જીવ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા ચરણમાં રહેવા ઇચ્છે છે. તેથી દેહ વક્ષઃસ્થાનમાં રહેલ હોવા છતાં અંતઃકરણ ચરણમાં જ રહે છે. તેથી ચરણ લક્ષ્મીનાં ધામરૂપ છે. (હું) ત્યાં એટલે ચરણમાં પ્રસંગને લીધે એટલે પૂજન માટે આવેલ જીવ પણ ભગવાનની ભક્તિની જ ઇચ્છા રાખે છે, એવો ભાવ લઈ શકાય તેમ છે.

આપેલી હોવા છતાં પણ (આપી), કારણ કે 'વધારે સારો વર આવે (પ્રાપ્ત થાય) તો (વાણીથી) આપેલી કન્યાને પણ (સગપણ કરેલ હોય તેની પાસેથી) લઈ લેવી' (યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ. ૧-૩-૬૫). આ ક્ષત્રિયતા સંબંધમાં કહેલું છે. 'જે બ્રીજની સાથે સગપણ કરીને પણ પાછી (કન્યા) બ્રીજને આપવામાં આવે છે, આ પહેલાનાં ઋષિઓએ કરેલ વધી, અને પછીના કરશે નહિ' એ મનુના વાક્યમાં 'ઋષિ' શબ્દ યોજેલ હોવાથી (તે) બ્રાહ્મણના સંબંધમાં કહેલું છે. વળી નિવાહ (કરવા)માં બંધુઓની સંમતિ લેવામાં આવે છે, ત્યારે જ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અધિકાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે મને (ભગવાનને) આપી. તેથી પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે આપેલી હું, (પિતાના) પાપને નાશ કરવાના ઉપયોગમાં આવી, તેથી પોતાનાં કાર્ય માટે રહેલ નહિ હોવાથી, કાંઈ પણ કામના કરતી વધી, એવો અર્થ છે. તેથી જ^૨ તે (સત્યભામા) ભગવાનને ઘણી પ્રિય છે, અને પિતાનાં કાર્યમાં જ ઉપયોગમાં આવેલી છે. તેથી જ તેને સ્વર્ગ (પ્રાપ્ત થવાનું) નહિ હોવાથી,^૩ (તેના માટે ભગવાન) પારિવ્રતને કાંઈ આવેલ, અને (તેને) સ્વર્ગમાં લઈ ગએલા.

અંબવતીએ એ રીતે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

॥ જામ્બવત્યુવાચ ॥ અંબવતી કહે છે:—

પ્રાજ્ઞાય દેહકૃદમું નિજન્નાશ્વદૈવં સિતાપતિં ત્રિણવહન્યસુનામ્યયુધ્યત્ ॥

જ્ઞાત્વા પરીક્ષિત ઉક્તહરદર્શનં માં પાંદૌ પ્રગૃહ્ય મણિનાહમમુખ્ય દાસી ॥૧૦॥

પિતાએ આમને નિજનાથ દેવ સીતાપતિ ઓળખ્યા વિના આમની સાથે સત્તાત્રીસ દિવસ યુદ્ધ કર્યું. પરીક્ષા થતાં ઓળખીને ચરણો પકડી પૂજા કરવા યોગ્ય (ભગવાન)ને મણિ સાથે મને આપી. હું આમની દાસી છું. ૧૦.

અજ્ઞાય ઓળખ્યા વિના, પ્રાજ્ઞા જરાએ ઓળખ્યા વિના, "(આ) કાંઈક મનુષ્ય છે" એમ ભગવાનને જાણીને મારા દેહકૃત કન્યાના પિતાએ (યુદ્ધ કર્યું), કારણ કે ઘણું પાપ કરેલ હોય ત્યારે જ કન્યાના પિતા થવાય છે. તેથી જ (કન્યાના પિતા હોવું) તે હુઃખકારક જ છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે. તેથી (મારા

૧. નિવાહ ભોગ માટે કરેલ નહિ હોવાથી, કાંઈપણ કામના તેણે કરેલી નથી, એવો અર્થ છે. (લે).

૨. કામના વિનાની હોવાથી જ, ખીચ ઓઆ કરતાં સત્યભામા ભગવાનને ઘણી પ્રિય છે. આરંભમાં પિતાનો દોષ દૂર કરવાના ઉપયોગમાં આવી. પછી ૧૦-૫૪-૭-૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે પિતા માટે ઘણું કાર્ય તેમણે કરેલાં. (લે).

૩. અવતારની સમાપ્તિના સમયે કામનાવાળાઓને ક્રમે ક્રમે મોક્ષ થવાનો એટલે અર્થ વિગેરે લોકનો ભોગ તેમને થવાનો. કામનાવિનાનીને તો તરત જ મોક્ષ થવાનો એટલે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થવાનું નહિ, એવો અર્થ છે. (લે).

પિતાએ) ભગવાનને ઓળખ્યા નહિ. સામે (ભગવાનને) દેખાડીને ‘આમને’ એમ કહેલ છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ નિજઃ (પોતાના) આત્મા, નાથઃ સ્વામી અને દૈવ પૂજા કરવા યોગ્ય (દેવ) છે.

‘તેવા રામ છે’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘સીતાપતિ’ એમ કહેલું છે. પહેલાં સીતાને ઘણું દુઃખ આપીને, પછી તેને ઘણા પ્રકારે અવતાર ધારણ કરાવીને, તેના માટે પોતે પણ પધાર્યા (અવતાર ધારણ કર્યો) એવો અર્થ છે. જ્યં સુધી ભગવાનનું નિકટપણું (પ્રાપ્ત) ન થાય, ત્યાં સુધી જ અજ્ઞાન રહે છે, કારણ કે તેના પ્રસંગે ત્રણ ગુણોના ભેદરૂપ સત્તાવીસ તરવો હોવાથી, જૂડ જૂડ તર તર આવતું હોવાથી ભગવાન ઓળખાતા નથી. તે (આડે આવતાં તરવો)ને દૂર કરવા આમની સાથે યુદ્ધ કર્યું. પછી આડે આવનારાં (ઠાકણો) દૂર થતાં પરીક્ષિતે પરીક્ષા થતાં, ‘આ ભગવાન જ છે’ એમ ઓળખીને અર્ચનું પૂજા કરવા યોગ્ય (ભગવાન)ને ચરણો પકડી મણિની સાથે મને આપી. એ પ્રમાણે વિવાહનું વર્ણન કરી ‘હું આમની દાસી છું’ શબ્દોથી કામના કહે છે. જે સ્વતંત્ર હોય તે કામના કરે. હું તો દાસી છું. દાસ્ય વિના ખીજા કોઈની આને કામના નથી. ૧૦.

પછી પ્રાપ્ત થએલાં કાલિન્દી પોતાનો વૃત્તાંત નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ કાલિન્દુવાચ ॥ કાલિન્દી કહે છે:—

તપશ્ચરન્તીમાજ્ઞાય સ્વપાદસ્પર્શનાંશયા ॥

સહ્યોપેત્યાગ્રહીત્પાણિં યાહં તદ્ગૃહમાર્જની ॥૧૧॥

પોતાના ચરણોના સ્પર્શની આશાથી તપ કરતી (મને) જાણીને મિત્ર સાથે આવી (મારો) હાથ ઝાલ્યો. (તેવી) જે હું (તે) તેમનું ઘર સ્વચ્છ કરનારી છું. ૧૧.

અનુનને આરંભમાં મોકલ્યો એ યુક્તિ માટે કરેલ. વાસ્તવિક રીતે તો પોતે જ (મને તપ કરતી) જાણીને મિત્ર સાથે આવી (મારો) હાથ ઝાલ્યો. એ પ્રમાણે વિવાહ કહીને ‘જે હું (તે) તેમનું ઘર સ્વચ્છ કરનારી છું’ શબ્દોથી કામના કહે છે. મારે તો કામના નથી. હું કાલિન્દી સ્વભાવથી જ તેમનાં ઘર મંથુરાને માર્જની સ્વચ્છ કરનારી છું. અથવા તેમનું ઘર સૂર્યમંડલ છે, (તેને) શુદ્ધ કરીને તેમાંથી (હું) નીકળેલી છું. અથવા એમ જણાવે છે કે ઘરની દાસી હોવાપણું પોતાનું ધર્યું જ (પ્રાપ્ત) થયું. ૧૧.

તેમની પછીની મિત્રવિદા પોતાનો વૃત્તાંત નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

મિત્રવિદા મદ્રોવાચ ॥ ભદ્રાઃ કહે છે:—

* અહિં ભદ્રાને બદલે મિત્રવિદા જોઈએ. વિદ અને અનુવિદ તેના જ બાઈઓ હતા. તેમના ભમરી આ ભૂત થઈ છે એમ અવગોસ્વામી કહે છે.

તેવા સાત (બળદો) વ્યસનરૂપ હતા. તેથી જ (મારા) પિતાએ રાજાઓના પરાક્રમની પરીક્ષા કરવા (તેવા) કરેલા; કારણ કે જે વ્યસનથી ઝડપાએલો હોય તે લોગ કરનાર કેમ થઈ શકે? તેથી પોતાની કન્યાને લોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (મારા) પિતાએ તેમને (તેવા) કરેલા. વળી વ્યસનો ત્રણ ગુણોનાં બનેલાં હોય છે, તેથી બળદો તેવાં કહેલાં છે. પરાક્રમ સાત્ત્વિક છે, બલ તમિસ છે. શીંગડાંઓ રાજસ છે. વળી વ્યસનો ધર્મ વિગેરેથી દૂર થઈ શકે તેવાં નથી એમ જણાવવા 'વીરોના દુષ્ટ મદને હણુનારા' એવું તેઓનું વિશેષણ કહેલું છે. વીરો એટલે શૂરવીર રાજાઓ. પરાક્રમ ધર્મને ઠેકાણે છે, છતાં પણ દુષ્ટ મદને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી વ્યસનનો નાશ કરવાની શક્તિવાળું નથી એવા અભિપ્રાયથી 'દુષ્ટ મદને (હણુનારા)' એમ કહેલું છે. વીરોના દુષ્ટ મદનો નાશ કરે તે 'દુષ્ટ મદને હણુનારા.' તેથી તરસા ઝડપથી જ તેઓને વશ કરી (બાંધ્યા). વૈદિકો(ધર્મ વિગેરે)થી પણ જીતી ન શકાય તેવાને લૌકિક (ઉપાય)થી કેવી રીતે વશ કર્યા એવું આશ્ચર્ય દર્શાવવા 'હ' 'અહો!' શબ્દ યોજેલ છે. લૌકિક (ઉપાય)માં પણ પ્રયાસ કર્યો ન હતો એમ 'જેમ બાલકો બકરીનાં બચ્ચાંઓને (બાંધે)' એ દષ્ટાંતથી કહેલું છે. મોટાઓ બકરીના બચ્ચાંઓને ઉપાડે છે, એટલે બાલકો જ બાંધવા માટે પકડી રાખે છે. છતાં પણ એક (બાલક)થી (તેમ) થતું નથી, તેથી બહુવચન યોજેલું છે. વ્યસન મટાડવા માટે બાલકો સપ્તતંતુ યજ્ઞ કરે છે, એવો સૂચવેલો અર્થ છે. ૧૩.

य इत्थं वीर्यशुल्कां मां दासीभिश्चतुरङ्गिणीम् ॥

पथि निर्जित्य राजन्यान्नित्ये तदास्यमस्तु मे ॥ ૧૪ ॥

જે માર્ગમાં રાજાઓને (અને તેમની) ચાર અંગવાળી (સેના)ને જીતીને, વીર્ય જેનું મૂલ્ય હતું તેવી મને દાસીઓ સાથે લઈ ગયા, તેમનું દાસ્ય મને હો. ૧૪.

પછી પોતાનું ઇચ્છેલું બનતાં, વીર્ય જ જેનું મૂલ્ય હતું તેવી પિતાએ જ આપેલી મને, માર્ગમાં રાજાઓને અને તેઓની ચાર અંગવાળી સેનાને જીતીને, દાસીઓ સાથે મને (બગવાન) પોતાના ઘેર લઈ ગયા. 'તેમનું દાસ્ય મને હો' શબ્દોથી (પોતાની) કામના કહેલી છે. ૧૪.

૨. 'તેવા' એટલે 'ધણું બચ્ચ', પરાક્રમ અને ધણાં તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળા (એવા ત્રણ ગુણુવાળા). (લે).

૩. મોટા પુરુષો બકરીના બચ્ચાંઓને ઉપાડીને બીજે સ્થળે લઈ જાય છે. તેમને તેઓને બાંધવાનો શ્રમ લેવાની જરૂર નથી. બાલકોમાં તેમને ઉપાડવાની શક્તિ નહિ હોવાથી, તેઓ જ તેમને જેમ તેમ પકડીને બાંધે છે. તે પ્રમાણે એટલું જ કરવાનું પણ હોવાથી બચ્ચાંને પણ માત્ર તેમને બાંધ્યા એવો અર્થ છે. (લે).

પછી નીચેના શ્લોકમાં લદ્રા (પોતાનો વૃત્તાંત) કહે છે:—

॥ મત્રોવાચ ॥ લદ્રા કહે છે:—

પિતા મે માતુલેયાય કૃષ્ણે કૃષ્ણાય દત્તવાન્ ॥

તચ્ચિતાં ભ્રાતૃભિર્દત્તામક્ષૌહિણ્યા સર્વીજનૈઃ ॥૧૫॥

હે દ્રૌપદિ! મારા પિતાએ (મારા) મામાના દીકરા શ્રીકૃષ્ણને તેમનામાં ચિત્તવાળીને, ભાઈઓએ સગપણ કરેલીને (મને) સખીઓ (અને) અક્ષૌહિણી (સેના) સાથે આપી. ૧૫.

લગવાન મારા મામાના દીકરા છે. આ (લદ્રા) શ્રુતકીર્તિની પુત્રી છે. હે કૃષ્ણે દ્રૌપદિ! 'તેમનામાં ચિત્તવાળીને' વિશેષણથી શ્રીકૃષ્ણના અર્થે દાન કરવાનું ખાસ પ્રયોજન કહેલું છે. 'ભાઈઓએ સગપણ કરેલીને' વિશેષણથી એમ બણવાનું છે કે વાણીથી દાન (સગપણ) કરવા માટે ભાઈઓ જ દારકા ગએલા. આ (પિતાએ કરેલું) દાન તો સંકલ્પ કરીને કરેલું. અક્ષૌહિણી (સેના) અને સખીઓ દાનમાં સાથે અપાએલાં. ૧૫.

નીચેના શ્લોકમાં (લદ્રા પોતાની) કામના કહે છે:—

अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥

कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः ॥૧૬॥

કર્મથી ભ્રમણ કરાવાતીને મને જન્મોજન્મ આમના ચરણનો સ્પર્શ હો, જેનાથી આત્માનું તે કલ્યાણ થાય. ૧૬.

'જન્મોજન્મ હો' શબ્દોથી એમ (કહેલું છે કે) જ્યારે જ્યારે લગવાન અવતાર ધારણ કરશે ત્યારે ત્યારે લક્ષ્મીની પેઠે હું પણ આવીશ (અવતાર લઈશ). '(તમે) તેમની (લગવાનની) શક્તિ હોવાથી પોતાની મેળે જ (અવતાર) થશે. એવી પ્રાર્થના કેમ કરો છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કર્મથી ભ્રમણ કરાવાતીને' વિશેષણ થોડેલું છે. જીવપણું હોવાથી, (મારો) કર્મ સાથે સંબંધ છે. તેમ ન હોય તો હું બીજના સંબંધવાળી કેમ હોઉં?

જો તેમ (જીવપણું) હોય તો તેથી (ચરણનો સ્પર્શ થવાથી) શું થાય? એ પ્રશ્નના સંબંધમાં કહે છે કે જે ચરણના સ્પર્શથી 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્માનંદરૂપ કલ્યાણ (પ્રાપ્ત) થાય છે. 'આત્મનઃ' એટલે પોતાને અથવા આત્માને (પ્રાપ્ત થાય છે). આ સાત (પટરાણીઓ) ભક્તિના પ્રકારરૂપ છે.

अर्चनात्मा रुक्मिणी स्याच्छ्रवणं तदनन्तरा ॥

सर्वपापक्षयः पूर्वं यस्मादत्र निरूप्यते ॥૧૭॥

૧. મનુષ્યની સ્થિતિનો સ્વીકાર કર્યો એટલે કર્મના સંબંધનો પણ સ્વીકાર કર્યો. એવો અર્થ છે. (લે).

૨. 'બીજના' એટલે પિતા વિગેરેના. જન્મ લેવાનો છે, તેથી જ પિતા વિગેરેની જરૂર રહે છે. એવો ભાવ છે. (લે).

રૂઢિભણી અર્ચના (ભક્તિરૂપ) છે. તેની પછીની (સત્યભામા) પ્રવણુ (ભક્તિ) છે, કારણ કે પહેલાં સર્વ પાપનો નાશ (સત્યભામાથી થએલ હોવાનું) અહિં કહેલું છે. કા. ૫.

एकान्ते चा प्रदत्तेति तृतीया स्मृतिरुच्यते ॥

चतुर्थैव चतुर्थी स्यात् द्वितीया पञ्चमी मता ॥ ६ ॥

(અને ત્રીજી (અભ્યર્ચના) એકાંતમાં આપેલી હોવાથી - સ્મૃતિ (સ્મરણ ભક્તિ) કહેવાય છે. ચોથી (કાલિન્દી) ચોથી (પાદસંસ્પર્શ ભક્તિ) છે. પાંચમી (મિત્રવિદા) બીજી (કીર્તનભક્તિ) છે. કા. ૬.

सर्वान् बलवतो दुष्टान् विनिवार्यैव कीर्तयेत् ॥

षष्ठी तु सप्तमी प्रोक्ता सप्तमी तद्विपर्ययम् ॥ ७ ॥

(તે) સર્વ બલવાન દુષ્ટોને નિચડ કરીનેજ (ભગવાનનું) કીર્તન કરે છે. છઠી (સત્યા) તે સપ્તમી (દાસ્યભક્તિ) કહેલી છે. સાતમી (ભદ્રા) તેથી ઉલટી (છઠી વદનભક્તિરૂપ) છે. કા. ૭.

नमने पादसंस्पर्शः प्रतिवारं भवेदिति ॥

सख्यरूपा त्वष्टमीयं महती विनिरूप्यते ॥ ८ ॥

(કારણ કે) નમન કરતાં વારંવાર, અરુણને, સારી રીતે રૂપથી થાય છે. આઠમી (લક્ષ્મણ) તે આ સખ્યરૂપ (ભક્તિ) મોટી હોવાનું (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) કહેવામાં આવે છે. કા. ૮-૧૬.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી દ્રૌપદીનાં અભિમાનને નાશ કરવા લક્ષ્મણ પોતાને વૃત્તાંત કહી છે. કારણ કે તે (દ્રૌપદી) પોતાની વિવાહને ઉત્તમ માનતી હતી.

॥ लक्ष्मणोवाच ॥ लक्ष्मणः कहे છે:—

ममापि राज्यच्युतजन्मकर्म श्रुत्वा मुहुर्नारदमीतमास ह ॥

चिच्छ मुकुन्दे किल पद्महस्तया वृत्तः सुसमृद्धय विहाय लोकान् ॥ १७ ॥

હે રાણી! નારદે વારંવાર ગણ્યેલ અચ્યુતનાં જન્મ અને કર્મનું શ્રવણ કરીને મારું ચિત્ત પણ મુકુંદમાં ચોંટ્યું. હાથમાં કમલ રાખી સારી રીતે વિચાર કરી, રાજાઓને તણ અરેખર હું (તેમને) વરી. ૧૭.

રાધાવેદ જાણવો કઠણ છે. તેનાથી પણ અધિક બે ભગવાને કરેલ (વેદ) પણ થાય, તે (દ્રૌપદી) પતિની મિત્રતા તણ ભગવાનની સખી થાય એવા આશયથી (વૃત્તાંત કહે છે). તે પ્રથમ પોતાના મનમાં (ભગવાન માટે) કયોનો પ્રેમ કહે છે. જેને જન્મથી આરંભી અથવા પહેલાંનાં જન્મોથી

ભગવાનમાં જ ચિત્ત (રહેલ) હોય તેજ (ભગવાન સાથે) સખ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. (દ્રૌપદી) સાવધાન રહી શ્રવણ કરે તે માટે 'હે રાણી!' એવું સંબોધન કરેલું છે. (શ્રીકૃષ્ણ) ભજન કરવા યોગ્ય હોવાનું મુખ્ય કારણ 'અચ્યુતપણું' છે. (તેમનો) જન્મ ભક્તોનો ઉદ્ધાર (કરવા) માટે જ અને કર્મ ભક્તોનું કાર્ય (કરવા) માટે જ થાય છે એવું, અથવા (તેમનો) કુલ અને આચારનું * શ્રવણ કરીને (ચિત્ત મુકુંદમાં ચોટયું). 'નારદે વારંવાર ગાએલ' શબ્દોથી નિશ્ચય થાય તે માટે (તે) પ્રમાણવાળું† હોવાનું કહેલું છે. (ભગવાન) 'અચ્યુત' હોવાથી આ લોકનું સુખ આપનારા છે અને મુકુંદ હોવાથી મોક્ષ આપનારા છે, તેથી માત્ર તેમનામાંજ (ચિત્ત) પરોવાયું એમ 'ચિત્ત મુકુંદમાં ચોટયું' શબ્દોથી (જણાવેલું છે).

'છતાં પણ યોગીઓએ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (ભગવાન) સ્ત્રીમાત્રે વરવા યોગ્ય કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હાથમાં કમલ રાખી ખરેખર વરી' શબ્દો યોજેલ છે. 'કમલ છે હાથમાં જેના' (તેવી થઈ), એટલે દીવાની પેઠે (કમલ હાથમાં) રાખી, સર્વ જોઈ, વિચાર કરી વરી એમ કહેલું છે.

'તેટલાથી શું? તમારે ખીજને વરવું યોગ્ય હતું? એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'રાજાઓને તણ' શબ્દો યોજેલ છે. ખીજ રાજાઓ નિર્માલ્ય ઘણા દુષ્ટ છે એમ (એ શબ્દોથી) જણાવેલું છે. ૧૭.

જ્ઞાત્વા મમ મતં સાધ્વિ પિતા દુહિતૃવત્સલઃ ॥

બૃહત્સેન ઇતિ સ્ખ્યાતસ્તથોપાયમચીકરત્ ॥૧૮॥

હે સદ્ગુણી સ્ત્રી! મારો મત જાણીને, પુત્રી ઉપર પ્રેમ રાખનાર બૃહત્સેન નામથી પ્રસિદ્ધ (મારા) પિતાએ તેવો ઉપાય કર્યો. ૧૮.

જેનામાં મન ચોટેલ હોય તેને દાન કરવું યોગ્ય હોવાથી, પોતાની મેળે આપતાં લજ્જા થાય તેથી, સાધારણ સ્વયંવર કરવામાં આવે તો જેવો તેવો પરણી જાય તેથી ભારે પણનો કરાર કરવો જોઈએ, એમ (કહેલું છે). મારો મત જાણીને પુત્રી ઉપર પ્રેમ રાખનાર મારા પિતાએ, જે પ્રકારે ભગવાન જ (મારા પતિ) થાય તેવો ઉપાય કર્યો, એવો અર્થ છે. ૧૮.

નીચેના શ્લોકમાં તે ઉપાય કહે છે:—

યથા સ્વયંવરે રાજ્ઞિ મત્સ્યઃ પાર્થેપ્સયા કૃતઃ ॥

અયં તુ બ્રહ્મિરાજ્ઞન્નો દશ્યતે સ જલે પરમ્ ॥૧૯॥

હે રાણી! જેમ અર્જુનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી મત્સ્ય

* 'જન્મ'નો અર્થ કુલ, અને 'કર્મ'નો અર્થ આચાર કરેલ છે.

† 'પ્રમાણાનુવૃત્તિરુક્તા' એવો શબ્દાવન પ્રસનો પાઠ લીધેલ છે.

કરેલો તે પ્રમાણે સ્વયંવરમાં મત્સ્ય કયો. આ તો બહારથી સંપૂર્ણ ઢંકાએલો હતો, પરંતુ તે જલમાં દેખાતો હતો. ૧૯.

અર્જુનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી એટલે અર્જુનજ પસંબે એવી (ઇચ્છાથી) તેના (દ્રૌપદીના સ્વયંવરના મત્સ્ય) કરતાં મારા (સ્વયંવરમાં કરેલા)માં લેઈ હતો, એમ 'આ તો બહારથી સંપૂર્ણ રીતે ઢંકાએલો હતો' શબ્દોથી કહેવા છે. તે (દ્રૌપદીના સ્વયંવરનો) તો બહારથી દેખાતો હતો, પરંતુ જલમાં (દેખાતો હતો). જલમાં તેનું પ્રતિબિમ્બ દેખાતું હતું એવો અર્થ છે. મારા (મત્સ્ય) તો જલમાં પણ દેખાતો ન હતો. બહારથી સંપૂર્ણ પ્રકારે ઢંકાએલો જ હતો. તેથી અર્જુન પણ (તેને) વીધી શકશે નહિ, એવો (મારા) પિતાનો અભિપ્રાય હતો. ૧૯.

શ્રુત્વૈતત્સર્વતો મૂપા આયુર્મત્વિતુઃ પુરમ્ ॥

સર્વાસ્રશસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞાઃ સોપાધ્યાયઃ સહસ્રશઃ ॥૨૦॥

આ સાંભળીને સર્વ અસ્ત્રો અને શસ્ત્રોનાં તત્ત્વને બાણનાર શંખઓ હબરોની સંખ્યામાં ઉપાધ્યાયો સાથે સર્વ તરફથી મારા પિતાના નગરમાં આવ્યા. ૨૦.

'સર્વ અસ્ત્રો અને શસ્ત્રોનાં તત્ત્વને બાણનાર' વિશેષણથી આવવાનું તેઓનું બલ કહેવું છે. નહિ કેંકેલા અને નહિ પ્રયોગ કરેલા વૈદિક અસ્ત્રો અને લૌકિક શસ્ત્રોનાં તત્ત્વ સ્વરૂપને (બાણનાર), એટલે 'અહિ' રહીને કેંકવાથી આવી રીતે નિશાન પાડશે એમ, અને આ શસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવાથી નિશાન પડશે' એમ (બાણનાર). અકસ્માત્ ભૂલી જવાય અથવા સભામાં ધુળટ થાય, તેથી 'હબરોની સંખ્યામાં ઉપાધ્યાયો સાથે' (આવ્યા), કેમકે એક નિષ્ફલ થતાં બીજો પરણે (પરણી શકે). પોતે તે (ઉપાધ્યાયો) પાસેથી (કન્યા)લે તો પણ પ્રતિષ્ઠા ન થાય તેથી (તેઓની) સાથે આવ્યા. * ૨૦.

પિત્રા સંપૂજિતાઃ સર્વે યથાવીર્ય યથાવયઃ ॥

આદદુઃ સશરં ચાર્પ વેદ્યું પર્પદિ મદ્વિયઃ ॥૨૧॥

પરાક્રમ પ્રમાણે (અને) વય પ્રમાણે મારા પિતાએ સત્કાર કરેલા, મારી કામનાવાળા બધાએ સભામાં વેધ કરવા બાપુ સાથે ધનુષ્ય લીધું. ૨૧.

આવેલા બધાએનો (મારા) પિતાએ સત્કાર કર્યો, પરંતુ (તેઓની) પદવીના પ્રમાણમાં કર્યો. તેમાં પરાક્રમ અને વય લેણાં મળી ઉંચી નીચી

* ઉપાધ્યાયો લક્ષ્ય વેધી કન્યા લાવે તો તેમની પાસેથી કન્યા લેવામાં પ્રતિષ્ઠા ન થાય, તેથી શંખઓ તેઓની સાથે આવ્યા એવો ભાવ જણાય છે. 'સમાગતાઃ' શબ્દ જ્ઞાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં અધિક છે, તે પાઠ લીધો છે.

સ્થિતિ સુકરર કરાવનારાં હતાં. તેમ ન હોય તો તેઓના ઉપાધ્યાયોનો જ સત્કાર થાય. * ત્યાંજ ભગવાનના મંત્રથી મંત્રેલું ધનુષ્ય અને બાણ ત્યાં (સભામાં)જ રાખેલ, (તે) તેમણે લીધાં. 'વેધ કરવા' શબ્દથી (તે) દેવાનું અયોજન (કહેલું છે), પરંતુ સભામાં (લીધાં), કારણ કે તેઓ મદિયઃ મારી કામતાવાળા હતા. ૨૨.

પ્રધી નીચેના શ્લોકમાં તેઓ નિષ્ફલ થવાનો પ્રકાર કહે છે:—

આદાય વ્યસૃજન્કેચિત્સજીકર્તુમનીશ્વરાઃ ॥

આક્ષોષં જ્યાં સમુત્ક્રુષ્ય પેતુરેકેઽમુચા હતાઃ ॥૨૨॥

કેટલાકે લઈ (પણુ છ) ચઢાવી ન શકવાથી મૂડી દીધું, બીજાઓ પણુ છ ને કોઠા સુધી ખેંચી પડ્યા (અને) તેનાથી ચગદાયા. ૨૨.

તે (નિષ્ફલ થવા)નું કારણ 'ચઢાવી ન શકવાથી' શબ્દોથી કહેલું છે. વળી કેટલાક માત્ર વેધ કરવાનું જ પણુ કરેલું હોવાથી, (પણુ છ) ચઢાવાનું જરૂરી નહિ હોવાથી, બીજા ધણાઓએ ચઢાવેલ પણુ છવાળું જ ધનુષ્ય લઈને કોઠા સુધી પણુ છને ખેંચીને, તે ધનુષ્યનો પ્રકાર થવાથી પડ્યા. કાનવા અંત સુધી પણુ છ ખેંચવી ભેઈએ. કોઠા સુધી તો પણુ છ રહેલી હોય છે જ. તે (કોઠા)વા અંત સુધી એટલે તેની નજીક ધણા પ્રયાસે પણુ છ લાંબ્યા, તેટલાથી જ (તેઓનું) બલ ખૂટી ગયું, તેથી તેવી જ સ્થિતિમાં પડ્યા. પ્રધી પોતાની ઉપર પડેલાં ધનુષ્યથી ચગદાયા, એવો અર્થ છે. ૨૨.

એવી રીતે અપ્રસિદ્ધ (પુરુષો)નું સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ (પુરુષો)નું (સ્વરૂપ) કહે છે:—

સર્જ્યં કૃત્વાપરે વીરાઃ માગધામ્વષ્ટચેદિપાઃ ॥

મીમો દુર્યોધનઃ કર્ણો નાવિદુસ્તદવસ્થિતિમ્ ॥૨૩॥

બીજા શૂરવીર જરાસંધ, અંબષ્ટ, શિશુપાલ, ભીમ, દુર્યોધન (અને) કર્ણ પણુ છ ચઢાવી, તે(નિશાન)ની સ્થિતિ જાણી નહિ.

'બીજા' એટલે પહેલાં કહ્યા તેથી જૂદા. માગધઃ જરાસંધ, અંબષ્ટઃ હાથીઓને સાચવનાર ભગદત્ત, + ચેદિપઃ શિશુપાલ, તેજ પ્રમાણે ભીમ, દુર્યોધન અને કર્ણ (પણુ છ ચઢાવી), છતાં પણુ તે મત્સ્ય કયાં રહેલું છે એમ તેની સ્થિતિ જાણી નહિ. ૨૩.

* પરાક્રમ અને વય પ્રમાણે સત્કાર કરવાનો ન હોય તો ઉપાધ્યાયો તેમના શિક્ષકો હોતાંથી, તેઓ જ પૂજા કરવા યોગ્ય ગણાય એવો ભાવ જણાય છે.

+ ભૌમાસુરનો પુત્ર, પ્રાગ્બ્યોત્પિ દેશનો રાજા. આ ઉત્તમ હાથીઓ રાખતો અને હાથીથી યુદ્ધ કરવામાં ઘણો કુશલ હતો.

મત્સ્યાભાસં જલે વીક્ષ્ય જ્ઞાત્વા ચ તદવસ્થિતિમ્ ॥

પાર્થો યત્તોઽમૃજદ્વાણં નાચ્છિન્નત્પસ્પૃશે પરમ્ ॥૨૪॥

મત્સ્યનું પ્રતિબિંબ જલમાં જોઈને અને તેની સ્થિતિ જાણીને પ્રયત્ન કરી અનુને બાણ છોડ્યું. (તેણે) છેદ કર્યો નહિ, પરંતુ સ્પર્શ કર્યો. ૨૪.

પછી અનુને ઢાંકણ સાથેનાં (મત્સ્ય)નું જલમાં પ્રતિબિંબ જોઈને, ત્યાં જલમાં પ્રતિબિંબ છે એમ જાણીને, અમુક સ્થલે (મત્સ્ય) રહેલું છે એવો નિશ્ચય કરીને પ્રયત્ન કરી પાર્થ: અનુને બાણ છોડ્યું. તેટલા (પ્રયાસ)થી પણ નિશાન છેદાયું નહિ, પરંતુ પસ્પૃશે (નિશાનનો બાણને) સ્પર્શ જ કરાવ્યો, એવો (અર્થ છે). નર અને નારાયણમાં આટલો ભેદ છે કે, એક (નારાયણ)માં બને * શક્તિઓ પૂરી છે બીજા (નર)માં ઘણા પ્રયાસે એક છે. ૨૪.

એ પ્રમાણે સાધારણ પ્રસિદ્ધ અને ઘણા પ્રસિદ્ધ (પુરુષો) નિષ્ફલ થતાં બધાએ (રાજાઓ) અટક્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

રાજન્યેષુ નિવૃત્તેષુ ભગ્નમાનેષુ માનિષુ ॥

ભગવાન્બ્રતુરાદાય સર્જનં કૃત્વાથ લીલયા ॥૨૫॥

તસ્મિન્સંઘાય વિશિષ્ઠં મત્સ્યં વીક્ષ્ય સકૃજ્જલે ॥

છિન્નેષુળાપાતયત્તં સૂર્યે ચાભિજિતિ સ્થિતે ॥૨૬॥

રાજાઓ અટકી જતાં, અભિમાનીઓનાં અભિમાનનો નાશ થતાં, ભગવાને ધનુષ્ય લઈ, પછી રમતમાં (તેના પર) પણ છ ચઢાવી, તેના ઉપર બાણ મૂકી, મત્સ્યને એકવાર જલમાં જોઈ સૂર્ય અભિજિત નક્ષત્રમાં હતો ત્યારે તેને બાણથી છેદી પાડ્યું. ૨૫-૨૬.

પછી ‘શ્રીકૃષ્ણ શું કરશે?’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘ભગવાન’ એમ કહેલું છે, અને તેમણે રમતમાં પણ છ ચઢાવી. આથી એમ જણાવેલું છે કે શરુઆતથી આરંભી બધું (ભગવાને) પોતે જ કર્યું, પરંતુ બીજાએ કરેલ (કાર્ય) માંથી બાકી રહેલ કરેલ ન હતું. મને (લક્ષ્મણને) સંતોષ થાય તે માટે રમતમાં (પણ છ ચઢાવી). ૨૫.

‘તેના ઉપર બાણ મૂકી’ શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે લૌકિક ધોરણ પ્રમાણે જ (બાણ) મારેલું. પછી અનુનને સંતોષ થાય તે માટે ‘મત્સ્યને એકવાર જલમાં જોઈ, બાણથી (તેને) છેદી જલમાં પાડ્યું. તે જ સમયે સૂર્યે

* જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ.

+ જ્ઞાનશક્તિ.

અભિજીત (નક્ષત્ર)માં પ્રવેશ કરેલો, તેથી જ સર્વ દોષો દૂર થયા. એમ (મત્સ્ય વીંધવાનો) લૌકિક જ પ્રશ્નર કહેલો છે. ૨૬.

દિવિ દુન્દુભયો નેદુર્જયશ્ચન્દયુતા ધ્રુવિ ॥

દેવાશ્ચ કુસુમાસાસન્ મુમુચુર્હર્ષવિઘ્નિભાઃ ॥૨૭॥

આકાશમાં (અને) ભૂમિ ઉપર 'જય' શબ્દ સાથે નગારો વાગ્યાં અને હર્ષને લીધે આકુલ થયેલા દેવોએ પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ કરી. ૨૭,

પછી, ભગવાને સર્વ જીવોથી થઈ ન શકે તેવું (કાર્ય) કરેલ હોવાથી આ એક (ભગવાનનું) ચરિત્ર લોકમાં થયું એના સંતોષને લીધે આકાશમાં નગારાં વાગ્યાં અને 'જય' ('જય') શબ્દો (ઉચ્ચારાયા). ભૂમિ ઉપર પણ અનુજ્ઞામાં નગારાં (વાગ્યાં) અને 'જય' ('જય') શબ્દો (ઉચ્ચારાયા). પછી ભગવાને દેવોમાં પોતાની સરસાઈ પ્રકટ કરી. હવે પછી (ભગવાન) દૈત્યોનો વધ કરશે એવા સંતોષને લીધે દેવોએ, અને 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજા પણ સિદ્ધો વિગેરેએ પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ કરી અને હર્ષને લીધે આકુલ થયા. ૨૭.

પછી પણ સિદ્ધ થયું. તેથી હું ભગવાનને વરી, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કહે છે. એકમાં પોતાનું વર્ણન કરે છે અને બીજામાં પોતાની ક્રિયાનું (વર્ણન કરે છે):—

તદ્રક્ષમાવિશ્વમહં કલનુપુરામ્યાં સદ્મ્યાં પ્રગૃહ્ય કનકોજ્જ્વલરત્નમાલામ્ ॥

નૂને નિવીય પરિધાય ચ કૌશિકાદ્યે સત્રીહાસવદના કંબરીધૃતસ્રક્ ॥૨૮॥

પછી સુવર્ણમાં જડેલાં ઉજ્જાં રત્નોની માલા લઈને, બે નવાં ઉત્તમ રેશમી વસ્ત્રો પહેરી તથા એઢીને, લલ્લ અને હાસ્યવાળાં સુખવાળાં અને અંબોડામાં પહેરેલી છે માલાઓ જેણે તેવીએ મેં મધુર અવાજવાળાં ઝાંઝરોવાળા ચરણોથી (સ્વયંવરના) મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૮.

શબ્દ વિગેરે વિષયો પાંચ છે. પાંચે મારા(લક્ષમણ)માં છે એમ જણાવવા પાંચ વિશેષણો (કહેલાં છે). તેવી (પાંચ વિષયોવાળી)એ એ જ્યાં વિવાહનો ઉત્સવ હતો તે મંડપના રથલમાં પ્રવેશ કર્યો.

(૧) 'મધુર અવાજવાળા ઝાંઝરોવાળા' શબ્દથી શબ્દ(અવાજ)વાળા આમરણો કહેલાં છે. આવા ચરણોથી એળખાતીએ(મેં) પ્રવેશ કર્યો.

(૨) 'સુવર્ણમાં જડેલાં ઉજ્જાં રત્નોની માલા' શબ્દથી સ્વપત્ન અધિક-પણું કહેલું છે. તે માલા ભગવાનના કંઠમાં દેવાની (પહેરાવવાની) હતી, તેથી (માલાનું) પોતાથી સમાનપણું જણાવતાં, પોતાનું જ અતિશય સ્વપ જણાવે છે.

(૩) પછી કૌશિકાગર્યે રેશમી જે વસ્ત્રો, એક નિર્વીય ઉપર ઓઢીને, ખીજું 'પરિધાય' પહેરીને, 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી કમખાની પેઠે પણ રાખીને (મેં મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો). આથી સ્પર્શની સરસાઈ કહેલી છે.

(૪) 'લજ્જા અને હાસ્યવાળાં મુખવાળી' વિશેષણથી રસ જણાવેલો છે. લજ્જા અંદરનો પ્રેમ સૂચવનારી છે. હાસ્ય બહારથી મોહ ઉપન્ન કરનારું છે.

(૫) 'અંબોડામાં પહેરેલી છે માલાઓ જેણે' વિશેષણથી ગંધ કહેલી છે. ૨૮.

उन्नीय वक्त्रमुरुकुन्तलकुण्डलत्विङ्गण्डस्थलं शिशिरहासकटाक्षमोक्षैः ॥

राज्ञोनिरीक्ष्य परितः शनकैर्मुंरારेरंसेऽनुरक्तहृदया निदधे स्वमालाम् ॥૨૯॥

ઘણા કેશવાળું અને કુંડલના પ્રકાશવાળા ગાલના પ્રદેશવાળું મુખ ઉંચું કરીને, શીતલ હાસ્ય સાથે કટાક્ષો નાખી રાજાઓને જોઈ આસપાસ ધીરેધીરે જોઈ મુરારિમાં આસક્ત હૃદયવાળીએ મેં પોતાની માલા મુરારિના સ્કંધમાં નાખી. ૨૯.

એ પ્રમાણે સર્વ ગુણોથી ભરપૂર થએલીએ મેં પોતાની માલા મુરારિના સ્કંધમાં નાખી. ભવિષ્યમાં રસમાં (થવાનો) ભય દૂર થાય તે માટે 'મુખ ઉંચું કરીને' રાજાઓને જોયા. ૨ મુખ ઉંચું કરવાનું પ્રયોજન 'ઘણા કેશવાળું અને કુંડલના પ્રકાશવાળા ગાલના પ્રદેશવાળું' શબ્દથી કહેલું છે. ઘણા કેશ હતા જે મુખમાં, તેથી કેશોથી (જેવામાં) વિઘ્ન ન થાય તે માટે (મુખ) ઉંચું કર્યું. 'કુંડલના પ્રકાશવાળા ગાલના પ્રદેશવાળું' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે રાજાઓનાં) નેત્રો કુંડલની કાંતિથી પીડાએલાં હોવાથી, વીજળીથી પીડાએલાં હોવાથી, વીજળીથી પીડાએલાં (નેત્રો)ની પેઠે (પોતાની) સમાન (તેજવાળાં મુખ)નું દર્શન કરવા શક્તિવાળાં ન હતાં. આથી (એમ પણ કહેલું છે કે) દેખાડવા માટે મુખનું વર્ણન પણ કરેલું છે.

વળી જે પ્રકારે તે (રાજા)ઓ અંતરાય કરનારા ન થાય તે પ્રકારે (લક્ષમણાએ તેમને) જોયા. તે અર્થ જણાવવા 'શીતલ હાસ્ય સાથે કટાક્ષો નાખી' એમ કહેલું છે. સર્વનું દુઃખ હરનારું શીતલ જે હાસ્ય, જે ઉત્પન્ન થતાં જ સર્વને આનંદ કરનારું છે, તેની સાથે જે કટાક્ષો

૧. 'અહીં તો માલાનું રૂપ વર્ણવેલું છે પરંતુ પોતાનું (લક્ષમણાનું) વર્ણવેલું નથી' એમ જણાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. માલા સુવર્ણના રંગની હોઈ લક્ષમણાની સમાન છે તેથી તેનું રૂપ વર્ણવવાથી લક્ષમણાના રૂપનું જ વર્ણન થયું, એવો અર્થ છે. (લે).

૨. ખીજાઓને જોયા વિના લક્ષમણા ભગવાનને વરે તો પોતાના ગુણ તથા આચાર જણાવવાની આશાએ માર્ગમાં તેમને રસ (પ્રાપ્ત થવા)ની આશા રહે. તેથી બધાને જોઈ તેઓ નમાલા છે એમ જણાવતાં તે ભગવાનને વરી, એવો અર્થ છે. (લે).

નાખવાં (તે પ્રકારે જોયા), કારણ કે એક (હાસ્ય)થી વશ થાય, (અને) ખીન્ન (કટાક્ષ નાખવા)થી પીડા પામે. આરંભમાં (લગ્ન પહેલાં) (રાજાઓને) જોવાથી દોષ થતો નથી. બધાએ રાજાઓને જોઈને આસપાસ ધીરેધીરે નજર ફેરવતાં ત્યાં ભગવાનને જોઈને તે મુરારિમાં આસક્ત હૃદયવાળી થઈ, (તેમના) સ્કંધમાં (માલા નાખી) એટલે (તેમને) મનસ્વય માલા આપી, અને પોતાની માલા એટલે પોતાની પ્રતિમાસ્વય રત્નની માલા (તેમના) સ્કંધમાં નાખી. ૨૯.

તે મારું વરણ સર્વને માન્ય થયું એમ જણાવવા તે સમયે ઉત્સવના વાજાંત્રો (વાગ્યાં) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તાવન્મૃદઙ્ગપટહાઃ શઙ્ખમેયનિકાદયઃ ॥

નિનેદુર્નટનર્તકયો નનૃતુર્ગાયિકા જગુઃ ॥૩૦॥

તેટલામાં મૃદંગો, ઢોલ, શંખ, દુદુભિ, નગારાં વિગેરે વાગ્યાં. નટો અને નાચનારીઓએ નૃત્ય કર્યું અને ગવૈયાઓએ ગાન કર્યું. ૩૦.

આ (મૃદંગ વિગેરે) પાંચ નિત્ય મંગલ (સૂચવનારાં) વાજાંત્રો છે. ગાન, વાજાંત્ર અને નૃત્ય કહેવાં જોઈએ, તેથી વાજાંત્રો કહીને 'નટો અને નાચનારીઓએ નૃત્ય કર્યું' શબ્દોથી નૃત્ય કહ્યું, અને 'ગવૈયાઓએ ગાન કર્યું' શબ્દોથી ગાન કહ્યું. ૩૦.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं वृते भगवति मयेशे नृपयूथपाः ॥

न सेहिरे याज्ञसेनि स्पर्धिनो हृच्छयादिताः ॥૩૧॥

હે યાજ્ઞસેનિ! એવી રીતે હું ભગવાન ઈશ્વરને વરી ત્યારે હરીફાઈ કરનારા કામથી પીડાએલા રાજાઓના યૂથના નાયકો સહન કરી શક્યા નહિ. ૩૧.

(શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન હોવાથી (તેમને) બધી સંપત્તિઓ હતી. ઈશ્વર હોવાથી (પતિ તરીકે) જરૂરી હતા. ખીજાઓ રાજાઓના યૂથના નાયકો (હતા), એમ તેઓ ભરવાડ હોવાનું અને ભૂંડ હોવાનું કહેલું છે; કારણ કે સિંહ એકલો ફરનારો હોય છે, (અને) તેઓ યૂથ (ટોળામાં) ફરનારા હતા. એમ તેઓ વધ કરવા યોગ્ય હોવાનું જણાવેલ છે. તેથી તેઓ 'સહન કરી શક્યા નહિ' આ (શબ્દો)થી તેઓનો અંતઃકરણનો દોષ કહેલો છે. (દ્રૌપદીને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે યાજ્ઞસેનિ!' એવું સંજોખન (કરેલું છે). યજ્ઞસ્વય છે સેના. જેની તે યજ્ઞસેન. તેની કન્યા યાજ્ઞસેની, કારણ કે તે (દ્રૌપદી) યજ્ઞમાંજ ઉત્પન્ન થઈ હતી. (તેઓ સહન કરી શક્યા નહિ) કારણ કે હરિફાઈ કરનારા ભગવાન સાથે હરીફાઈ કરનારા હતા. મને (લક્ષમણને) પ્રાપ્ત કરવા માટે હૃચ્છયેન કામથી પીડાએલા હતા. એ પ્રમાણે ખીજાને લીધે થએલો, અને સ્વભાવથી થએલો દોષ કહ્યો. ૩૧.

પછી ભગવાને જે કયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

માં તાવદ્રથમારોપ્ય હયસ્તનચતુષ્ઠયમ્ ॥

શાર્ઙ્ગમુદયમ્ સંનદ્રસ્તસ્થાવ્રાજો ચતુર્મુજઃ ॥૩૨॥

તેટલામાં ઉત્તમ ચાર અર્ધો ભેડેલા રથમાં મને બેસાડી શાર્ંગ તૈયાર કરી, કવચ પહેરી, ચાર ભુજવાળા થઈ (ભગવાને) સંગ્રામમાં ઉભા રહ્યાં. ૩૨.

તેટલાથી (લક્ષ્મણ વરી તેથી) કેમ ચારે અર્ધે? એવી શંકા દૂર કરવા 'ઉત્તમ ચાર અર્ધો ભેડેલા...' એમ કહેલું છે.

સ્યમન્તકઃ કૌસ્તુભશ્ચ સ્પર્શચિન્તામણિસ્તથા ॥

ચત્વારો મણયઃ પ્રોક્તાસ્તતુલ્યાઃ કૃષ્ણવાજિનઃ ॥૩૩॥

સ્યમન્તક અને કૌસ્તુભ, સ્પર્શ અને ચિન્તામણિ (એ) ચાર મણિઓ કહેલા છે, તેઓની સમાન શ્રીકૃષ્ણના અર્ધો છે. કા. ૯

પછી (૧) શારંગ તૈયાર કરી, (૨) કવચ પહેરી (૩) ચાર ભુજવાળા થઈ (ભગવાને) (૪) આજો સંગ્રામમાં ઉભા રહ્યાં.

સાધનસ્ય ચ રક્ષાયાઃ ક્રિયાયાઃ સર્વરૂપતઃ ॥

કાર્ત્ત્વ્યાપિ સ્વચ્છેદ્યાયાઃ પરિગ્રહ દ્વેદિતઃ ॥૩૦॥

(૧) સાધનનો અને (૨) રક્ષણનો (૩) ક્રિયાનો અને (૪) (ભગવાને) સર્વસ્વ હોવાથી ખેતાની ચેષ્ટાસ્વ કાલનો પણ સ્વીકાર અહિં કહેલો છે. કા. ૧૦-૩૨.

ભય પમાડવા (ભગવાને) આ (સ્વ) ધારણ કર્યું, પરંતુ તેઓને હણવા (ધારણ) કર્યું ન હતું. તેમ (હણવા ધારણ) કર્યું હોય તો ભૂમિ માટે (ભૂમિનો ભાર ઉતારવા) હણેલા ન થાય(જણાય), તેથીજ ભગવાને પ્રેરણા કરેલો દારૂક રથ દારકાળ લઈ ગયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

દારકથોદયામાસ કાશ્વનોષ્ઠસ્કરં સ્યમ્ ॥

મિષતાં મૂમુર્જાં રાત્ત્રિ મૃગાણાં મૃગરાટિવ ॥૩૩॥

હું રાણી! જેમ હરણાં ભેઈ રહેતાં સિંહ ચાલ્યો ભય તેમ રાત્રિઓ ભેઈ રહ્યા ત્યારે દારૂ કે સુવર્ણના સજ્જવાળો રથ હાંક્યો. ૩૩.

'સુવર્ણના સજ્જવાળો' શબ્દથી (એમ) સૂચવેલ છે કે (રથ) નાનો હતો અને ઝડપથી જતાં (કયાંય) ભરાઈ પડે તેવો ન હતો. 'રાત્રિઓ ભેઈ રહ્યા' શબ્દથી એમ(જણાવેલું છે કે) તેઓની પણ ક્રિયાશક્તિ ભગવાનેજ ચાર ભુજવાળા થઈ લઈ લીધી હતી એટલે (તેમનામાં) જ્ઞાનશક્તિજ રહી હતી.

૧ 'સાધનાના' એટલે તલવાર ઢાલ બાણો અને ધનુષ્યનો એવો ક્રમ છે. (હિ) નયમાં અને દશમાં કારિકાઓમાં સંખ્યા મૂકેલી છે તેવો ક્રમ જણાય છે. શારંગ સાધન છે, કવચ રક્ષણ માટે છે. સંગ્રામમાં ઉભા રહેવું એ ક્રિયા અને (ચાર યુગવાળો કાલ હોવાથી) ચાર ભુજવાળા થવું એ કાલના સ્વરૂપનો સ્વીકાર છે.

‘હે રાણી’ એ સંજોધન (દ્રૌપદી) બાણી શકે તે માટે(કરેલું છે). વળી તેઓ (લક્ષ્મણાનું) રૂપ વિગેરેનાં આશ્ચર્યથીજ મોહ પામેલા હતા એમ જણાવવા દષ્ટાંત કહેલું છે કે જેમ હરણું બેઈ રહેતાં હોય ત્યારે સિંહ લઈ બચાઈ (તેમ દારૂક રથ હાંકી લઈ ગયો). ૩૩.

પરંતુ દૂર રહેલા જે(રાજા)ઓને (લક્ષ્મણનાં) દર્શનનો આનંદ પ્રાપ્ત થયો નહતો તે કેટલાક નજીક મળ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તેऽન્વસજ્જન્ત રાજન્યા નિષેદ્ધું પથિ કેચન ॥

સંયત્તા ઉદ્ધૃતેષ્વાસા ગ્રામસિંહા યથા હરિમ્ ॥૩૪॥

તે કેટલાક રાજાઓ સાવધાન થઈ ધનુષ્યો ચઢાવી જેમ ગ્રામ-સિંહો સિંહને રોકવા બચ તેમ માર્ગમાં રોકવા (લગવાનની) પાછલ દોડ્યા. ૩૪.

કેટલાક દૂર રહેલા માર્ગમાં લઈ જતાં રોકવા માટે માર્ગમાં ભમતા મૂર્ખ રાજાઓ સંયત્તા સાવધાન થઈ લગવાનની પાછળ દોડ્યા. ઉદ્ધૃતેષ્વાસાઃ ધનુષ્યો ચઢાવી (દોડ્યા). આ શબ્દથી (તેઓનું) સાધન લગવાન (ના સાધન)ની સમાન હોવાનું કહેલું છે. છતાં પણ તેઓમાં તો માત્ર શબ્દ (બોલવાનું) જ હતું, અર્થ તો લગવાનમાંજ હતો, એમ જણાવવા ‘ગ્રામ સિંહો (જેમ સિંહને રોકવા બચ)’ એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. ખરે ‘સિંહ’ કહેવાતા હોવાનું સમાન હોવા છતાં જેવો ગ્રામસિંહ (કૂતરા) અને સિંહમાં ભેદ છે (તેવો તેમનામાં અને લગવાનમાં ભેદ હતો). ૩૪.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તે શાર્ઙ્ગચ્યુતવાણૌઘૈઃ કૃત્તવાહ્લઙ્ગિકન્ધરાઃ ॥

નિપેતુઃ પ્રથમે કેચિદેકે સન્ત્યજ્ય દુર્દ્રવુઃ ॥૩૫॥

શાર્ગમાંથી છૂટેલા બાણના સમૂહોથી કપાઈ ગયેલ હાથ પગ અને ગરદનવાળા તેઓ કેટલાક રણભૂમિમાં પડ્યા, બીજા (રણભૂમિ) તંજી નાસી ગયા. ૩૫.

શાર્ગમાં ચઢાવેલું એક (બાણ) પણ જે તેમાંથી છૂટે તો બાણોનો સમૂહ થતું. તેથી એક જ બાણથી કપાઈ ગયેલ હાથ પગ અને ગરદનવાળાં છ કટકા થતા.* પછી રણભૂમિમાં પડતા. બીજાઓ તો (રણભૂમિ) તંજી નાસી ગયા, એમ (તેઓનાં) પરાક્રમ અને અભિમાનનો નાશ (થયાનું) કહેલ છે. ૩૫.

* જે હાથ, જે પગ, માથું અને ધડ એમ છ કટકા થતા.

+ કપાઈ પડવાથી પરાક્રમનો નાશ થયો. નાસી જવાથી અભિમાનનો નાશ થયો.

પછી પત્ની સહિત (લગવાને) દ્વારકામાં પ્રવેશ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તતઃ પુરીં યદુપતિરત્યલંકૃતાં રવિચ્છદધ્વજપટચિત્રતોરણામ્ ॥

કુશસ્થલીં દિવિ ભુવિ ચાભિસંસ્તુતાં સમાવિશત્તરણિરિવ સ્વકેતનમ્ ॥૩૬॥

પછી સૂર્ય જેમ પોતાનાં ધામમાં પ્રવેશ કરે તેમ યદુપતિએ ઘણી શણગારેલી, સૂર્યને ઢાંકી દેતાં ધ્વજઓનાં વસ્ત્રો અને ભાત-ભાતના તોરણોવાળી, સ્વર્ગમાં અને ભૂતલ ઉપર ઘણી પ્રશંસા પામેલી કુશસ્થલી નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૬.

પછી આ વિવાહ સર્વને પસંદ પડેલો એમ જણાવવા દ્વારકામાં (વિવાહના) ઉત્સવનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. પ્રથમ બધીએ નગરીને ઘણી શણગારી, રવિચ્છદધ્વજપટચિત્રતોરણા સૂર્યને પણ ઢાંકી દે તેવાં ધ્વજઓનાં વસ્ત્રો અને ભાતભાતનાં તોરણોવાળી થઈ. (આ વિશેષણથી) ઉપર અને વચ્ચે શોભા જણાવી. (પહેલાં કહેલ) શણગાર તો લીંપણ વિગેરેથી નીચે(કરેલો). ‘કુશસ્થલી’ શબ્દથી (તે) સ્થાન કોઈથી ભેદી ન શકાશ તેવું (હોવાનું) કહેલું છે. ‘દિવ્યના સંબંધને લીધે(તે) નિંદાએલી હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સ્વર્ગમાં અને ભૂતલ ઉપર-ઘણી પ્રશંસા પામેલી’ એમ કહેલું છે. (લગવાને તેમાં) ધૂપી રીતે પ્રવેશ કર્યો ન હતો એમ ‘સૂર્ય જેમ (પોતાનાં ધામમાં પ્રવેશ કરે)’ એ દૃષ્ટાંતથી (જણાવેલું છે). ૩૬.

એ પ્રમાણે (લક્ષમણ) પોતે (દ્વારકાની) અંદર પહોંચ્યાનું કહીને, ત્યાં જઈ પિતાએ વિવાહને યોગ્ય બધુંએ (કાર્ય) કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

પિતા મે પૂજયામાસ સુહૃત્સંબન્ધિબાન્ધવાન્ ॥

મહાર્હવાસોલક્ષારૈઃ શય્યાસનપરિચ્છદૈઃ ॥૩૭॥

મારા પિતાએ ઘણા કિંમતી વસ્ત્રો અને અલંકારોથી શય્યાઓ આસનો અને ઘરબજરીથી સ્નેહીઓ સંબંધીઓ અને બંધુઓને સત્કાર કર્યો. ૩૭.

સ્નેહીઓ વિગેરે લગવાનના (હતા તેઓને સત્કાર કર્યો), મહાર્હાઃ ઘણાં કિંમતી વસ્ત્રો વિગેરે, શય્યાઓ આસનો અને પરિચ્છદાઃ ઘરબજરીથી (સત્કાર કર્યો). ૩૭.

પછી નીચેના શ્લોકમાં દાયજો આપ્યાનું કહે છે:—

દાસીભિઃ સર્વસંપન્નિર્મટેમથત્રાજિભિઃ ॥

આયુધાનિ મહાર્હાણિ દદૌ પૂર્ણસ્ય ભક્તિઃ ॥૩૮॥

દાસીઓ, સર્વ સંપત્તિઓ, સૈનિકો, હાથીઓ, રથો, અશ્વો, ઘણાં કિંમતી આયુધો (મારા પિતાએ) પૂર્ણ (ભગવાન)ને (તેમનામાં) ભક્તિ હોવાથી આપ્યાં. ૩૮.

વસ્ત્રો આભરણો સ્વપ વિગેરે સર્વ સંપત્તિઓ હતી જેઓમાં તેવી (દાસીઓ આપી), અથવા (દાસીઓ ઉપરાંત) બીજી સંપત્તિઓ ભગવાનના ઉપયોગ માટે જ આપી. તેવી જ રીતે સૈનિકો, હાથીઓ, રથો અને અશ્વો એ સૈન્યના અંગો, અને ઘણાં કિંમતી આયુધો આપ્યાં. તેનું (આપવાનું) પ્રયોજન 'ભક્તિ હોવાથી' શબ્દથી કહેલું છે. પૂર્ણ શબ્દથી બીજું પ્રયોજન* ન હતું એમ જણાવેલું છે. ૩૮.

નીચેના શ્લોકમાં (લક્ષમણા પોતાની) કામના કહે છે:—

આત્મારામસ્ય તસ્યેમા વયં ચ ગૃહદાસિકાઃ ॥

સર્વસજ્જનિવૃત્ત્યાદ્વા તપસા ચ વમૂવિમ ॥૩૯॥

વળી સર્વ સંગ દૂર કરવાથી અને તપથી ખરેખર આ અમે તે આત્મામાં રમણ કરનારના ઘરની દાસીઓ થઈ છીએ. ૩૯.

બધીઓએ (કામનામાં) દાસ્ય કહ્યું, પરંતુ તે (માટે)ની યોગ્યતા કહી નહિ. (લક્ષમણા) પોતે યોગ્યતા પણ કહે છે. નહિ તો બધી ભગવાને આણેલી છે અને (તે બધીને) રમણ કરાવે છે, પરંતુ પોતે તો પોતાની અંદરજ રમણ કરે છે. 'તસ્ય' 'તે' શબ્દથી જણાવેલી પ્રસિદ્ધિ આ વિષયનું પ્રમાણ છે. 'આ' રૂકિમણી વિગેરેને 'અમે' શબ્દથી, મુખ્ય તરીકે જણાવેલી છે. 'ચ' 'વળી' શબ્દથી બીજીઓ પણ (હોવાનું) કહેલ છે). બધીએ ઘરની દાસીઓ છીએ, કારણ કે ભગવાનના કાર્યમાં ઉપયોગી નથી. આ પણ ઘણું દુર્લભ છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. પહેલાનાં જન્મમાં સર્વ સંગને દૂર કરી, અને તપ કરીને અમે આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે, એવો અર્થ છે. ૩૯.

રોહિણી જેઓમાં મુખ્ય હતી તેવી એક સ્વભાવવાળી થએલી (સ્ત્રી)ઓ પોતાનો વૃત્તાંત નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ મહિષ્ય ઝચુઃ ॥ મહારાણીઓ કહે છે:—

ભૌમં નિહત્ય સગણં યુધિ તેન રુદ્ધા

જ્ઞાત્વાથ નઃ ક્ષિતિજયે જિતરાજકન્યાઃ ॥

નિર્મુચ્ય સંસૃતિવિમોક્ષમનુસ્મરન્તીઃ

પાદામ્બુજં પરિણિનાય ય આપ્તકામઃ ॥૪૦॥

નરકામુરને યુદ્ધમાં ગણ સાથે હણી, જેમણે અમને (તેણે) પૃથ્વીપર વિજય કરતાં જીતેલા રાજાઓની પૂરી રાખેલી કન્યાઓ

*જમાઈ (ભગવાન)ની જરૂરીઆત પૂરી થાય એવું પ્રયોજન ન હતું, કારણ કે ભગવાન 'પૂર્ણ' હોઈ તેમની કોઈ ચીજની અપેક્ષા નથી.

જાણીને પછી મુક્ત કરી, તે પૂર્ણકામ (ભગવાન તેમના) સંસારમાંથી મુક્ત કરનાર ચરણકમલનું સ્મરણ કરતી અમને પરણ્યા. ૪૦.

‘ગણ સાથે’ એટલે સેવકો સાથે અથવા તેનું રક્ષણ કરનાર દેવ સાથે. ‘યુદ્ધમાં’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાને) ચારી વિગેરેથી તેનો વધ કરેલ ન હતો. પછી ન: અમને તેણે પૂરી રાખેલી જાણીને, મુક્ત કરી, ચરણકમલનું સ્મરણ કરતીને તે પરણ્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ‘પછી’ એટલે જૂદા આરંભથી ‘મુક્ત કરી’ શબ્દોથી સંસારમાંથી દેહથી અને ચિંતામાંથી મુક્તિ કહેલી છે. ‘પૃથ્વીપર વિજય કરતાં જે રાજાઓ જીતાએલા તેમની કન્યાઓ હતી’ એવું તેમને પૂરી રાખવાનું કારણ કહેલું છે. ભગવાન દેહથી મુક્ત કરાવે (બંધનમાંથી છોડાવે) એમાં શું આશ્ચર્ય? જેમનાં સંસારવિમોક્ષ સંસારમાંથી પણ મોક્ષ થાય છે જેમાંથી તેવા ચરણકમલનું અમે જ્યારે સ્મરણ કરીએ છીએ ત્યારે અમને શી ચિંતા હોય? એમ સાધન કહેલું છે. તેથી જ (ભગવાન અમને) પરણ્યા. પોતાના પ્રયોજન માટે પરણ્યા ન હતા, એમ ‘જે (તે) પૂર્ણકામ’ શબ્દથી કહેલું છે. ૪૦.

ત્રીયેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી પોતાની કામના કહે છે:—

ન વયં સાધ્વિ સામ્રાજ્યં સ્વારાજ્યં મોજ્યમપ્યુત ॥

વૈરાજ્યં પારમેષ્ઠ્યં ચ આનન્ત્યં વા હરેઃ પદમ્ ॥૪૧॥

કામયામહં એતસ્ય શ્રીમત્પાદરજઃ શ્રિયઃ ॥

કુચકુઙ્કુમગન્ધાદયં મૂર્ધ્ના વોદું ગદામૃતઃ ॥૪૨॥

હે સદ્ગુણી સ્ત્રી! અમે સાર્વભૌમપણું, આત્મારામપણું વળી ભોગ, બ્રહ્માંડરૂપપણું, બ્રહ્માંડનું અધિપતિપણું, અને મોક્ષ અથવા હરિના પદની કામના રાખતી નથી, પરંતુ (હરિસાથે) ભોગની (અને) આ ગદા ધારણ કરનાર (ભગવાન)ના લક્ષ્મીના સ્તન ઉપરનાં કેસરની ગંધવાળા શોભીતા ચરણની રજ માથા ઉપર ધારણ કરવાની કામના રાખીએ છીએ. ૪૧-૪૨.

(દ્રૌપદી) અદેખાઇવાળી વક દષ્ટિ ન કરે તે માટે ‘હે સદ્ગુણી સ્ત્રી’ એવું સંબોધન કરેલું છે. સામ્રાજ્યં સાર્વભૌમપણું. સ્વારાજ્યં આત્મારામપણું. આ (શબ્દ)થી સર્વ દુઃખોનો અભાવ જણાવેલ છે. ‘અપિ’ ‘વળી’ શબ્દથી સર્વ ભોગો અને વિદ્યા વિગેરેનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. (આની અમે કામના રાખતા નથી) ઉત્ત પરંતુ મોજ્યં ભગવાન સાથેના ભોગની હમણાં તો કામના રાખીએ જ છીએ. વૈરાજ્યં બ્રહ્માંડરૂપં થવાપણું, પારમેષ્ઠ્યં બ્રહ્માંડનું અધિપતિપણું. ‘વા’ શબ્દ (આ બધાં ફલનો) તિરસ્કાર દર્શાવવા (યોગેલ છે). આનન્ત્યં મોક્ષ, ‘હરિનું’ પદ’ એટલે સાયુજ્ય વિગેરે (મુક્તિ). એવી રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રીનાં નામ દર્શ, તેમની અમે કામના રાખતી નથી એમ કહે છે. ૪૧.

પહેલાં (ઉપર) કહેલા (પદાર્થોની) અમે કામના રાખતી નથી, પરંતુ આગળ (કહેવામાં આવે છે તે)ની કામના રાખીએ છીએ. ‘તે શું?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કહે છે (કે) એતસ્ય આ ભગવાનના શોભાવાળા ચરણની રજ. ‘લક્ષ્મીનાં સ્તન ઉપરના કેસરના ગંધવાળા’ વિશેષણથી તે રજનું વર્ણન કરે છે.

‘ત્યારે લક્ષ્મી જેમ પોતાની છાતી ઉપર (ભગવાનનો) ચરણ પધરાવવા ઇચ્છા રાખે છે, એવી તમારીએ ઇચ્છા છે કે શું?’ એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે, તેથી ‘માથા ઉપર ધારણ કરવાની’ શબ્દો કહેલ છે.

‘આ અયોગ્ય જણાય છે. ચરણ જે માથા ઉપર રહે તો તેની રજ સદા (ત્યાં) રહે. તે (ચરણ) વિષમ (ઉંચાણ નીચાણવાળા) ઉપર કેમ રહે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ગદા ધારણ કરનાર’ શબ્દ યોજેલ છે. જ્યારે (ભગવાનને) કંઈ કરવાનું ન હોય ત્યારે ગદા ઉપર ટેકો રાખીને અમારા ઉપર ઉભા રહેશે, અને તેમ ન હોય (ખીનું કામ હોય) તો ગદાથી (અમારા માથાંને) એકસરખું (સપાટ) કરશે એવો ભાવ છે. અથવા જેમ બ્રહ્મશિલા* ઉપર ઉભા રહેલા તેમ તે કઠણ (પદાર્થ) ઉપર પણ ઉભા રહે છે એમ જણાવવા (તે શબ્દ યોજેલ છે). ૪૨.

‘જે કામનાઓ તજવા યોગ્ય હોય તો બધીએ તજવી જોઈએ. રજની કામના (રાખવા)નું શું પ્રયોજન?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

વ્રજસ્ત્રિયો યદ્વાઞ્છન્તિ પુલિન્દ્યસ્તૃણવીરુઘઃ ॥

ગાવશ્ચારયતો ગોપાઃ પાદસ્પર્શ મહાત્મનઃ ॥૪૩॥

જે મહાત્માના ચરણના સ્પર્શની વ્રજની સ્ત્રીઓ, ભીલડીઓ, ઘાસ અને વેલાઓ અને ગાયોને ચારતા ગોપો કામના કરે છે (તેની અમે કામના રાખીએ છીએ. શ્લોક ૪૨). ૪૩.

પ્રસિદ્ધ (પદાર્થ)નો ત્યાગ કરીને હલકો લોક પણ જેની કામના કરે તેજ સર્વથી ઉત્તમ છે એમ જાણવું (માનવું) યોગ્ય છે; જેમકે ઘણા ભૂખ્યો (પુરુષ) પ્રાપ્ત થએલાં ભોજનનો પણ ત્યાગ કરીને જે ખીબા (પદાર્થ)ની કામના કરે તો તે (પદાર્થ) ભોજનથી ઉત્તમ છે એવો નિર્ણય કરવો જોઈએ. જે ધરા-એટો (પુરુષ) તેની કામના કરે તો (તે ભોજનથી ઉત્તમ છે) એવો નિર્ણય ન થાય, તેથી હલકામાં હલકાનું દ્વંદ્વ (મહારાણીઓ) આપે છે. વ્રજની સ્ત્રીઓએ લોકમાં ઉત્તમ પદાર્થ જોએલો નહિ હોવાથી તેઓ કદાચ ઇંદ્રના સ્થાનની કામના કરે, +તેઓ પણ જ્યારે તેનો ત્યાગ કરીને (ભગવાનના ચરણની)

* ૧૦-૭-૨૯ ઉપરનાં શ્રીસુગોધિનીમાં જણાવેલી આ શિક્ષા હશે એમ જણાય છે.

+ અહિં ‘તેષિ’ પાઠ છે તેને બદલે ‘તા અવિ’ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે.

રજની જ કામના કરે છે (તો રજ તે સ્થાન કરતાં ઉત્તમ જ હોવી જોઈએ).
 યજ્ઞી તેમનાથી પણ હલકી ભીલડીઓ, અને ઘાસ અને વેલાઓ પણ (ચરણ-
 રજની કામના કરે છે એમ) ‘અહો ચરણરજનું સેવન કરનાર આમના....’
 ૧૦-૫૪-૬૨ એ વાક્યમાં કહેલું છે. વળી ગાયો પણ (ચરણરજની) કામના
 કરે છે, તેમને જ ચારતા ગોપો પોતે ભગવાનની સમાન હોવા છતાં પણ
 ચરણના સ્પર્શની જ કામના રાખે છે.

‘આ કેમ યોગ્ય ગણાય ?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘મહાત્માના’ શબ્દ
 યોજેલ છે. (ભગવાન) ઉત્તમ જ આત્મા છે. જેમનો આવો પ્રભાવ છે તેવા
 છે, એવો અર્થ છે. ભગવાનના સંબંધવાળું શરીર તે (ચરણરજ)થી જ થાય
 છે એવી, અને ‘ભગવદ્દીય થવાથી જ સર્વ’ પુરુષાર્થો જેમને પ્રાપ્ત થયા તેવા
 થયા’ એવી યોગ્યતા તો પહેલાં કહેલી જ છે. ૪૩.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્દલભદ્રીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની
 સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં ચોતરીસમા અધ્યાયનું
 વિવરણ સમાપ્ત.

ચોતરીસમા અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ अध्याय पातरीसभा.

पञ्चत्रिंशे सात्त्विकानां फलोत्कर्षो निरूप्यते ॥

सन्मानसङ्ग्रहौ चैव क्रणापाकरणं तथा ॥१॥

પાંતરીસભા (અધ્યાય)માં સાત્ત્વિકોનાં ફલનું ઉત્તમપણું^૧ અને વળી સન્માન અને સંગ્રહ અને દેવું ફેડવાનું કહેલ છે કા. ૧.

નિરુદ્ધાનાં હિ લોકેઽસ્મિન્ દુર્લભં ચેતિ રૂપ્યતે ॥

તદીયત્વં ફલં નાન્યદિતિ ચોક્તં સમાસતઃ ॥૨॥

અને^૩ જેમનો નિરોધ કરેલ છે^૪ તેઓનું આ લોકમાં દુર્લભ એવું તેમના (ભગવાનના) હોવારૂપ ફલ કહેવામાં આવે છે, અને ફલ બીજું^૪ નથી એમ ટૂંકાણમાં કહેલું છે. કા. ૨.

આત્મીયાનાં નિરોધં હિ હરિઃ કરોતિ હિ ॥

અતઃ ફલં પૂર્વમેવ સિદ્ધરીત્યા તુ બોધ્યતે ॥૩॥

અહિં હરિ પોતાના (ભક્તો)નો નિરોધ કરે છે. તેથી ફલ તો પહેલાં જ પ્રાપ્ત થએલ હોય તેવા પ્રકારથી^૫ જણાવેલું છે. કા. ૩.

૧. તેમના (ભગવાનના) હોવાપણારૂપ ફલનું ઉત્તમપણું (હિ)

૨. 'ક્રણિઓનું સન્માન, યજ્ઞ (કરવા)' માટે તેઓનો સંગ્રહ અને યજ્ઞ પડે દેવું ફેડવાનું કહેલ છે, એવો અર્થ છે. (હિ)

૩. આ લોકમાં રોકાઈ રહેલાઓને, લૌકિક કામનાથી સર્વ તરફથી બંધાયેલાઓને ભગવદીય થવાનું દુર્લભ છે, તેવા કારણથી પહેલાં શ્લોકમાં ભગવદીયપણું કહેલું છે. ભગવાનની કૃપાથી તે રહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવવા 'ચ' 'અને' શબ્દ યોજેલ છે. (હિ) જેમનો ભગવાને નિરોધ કરેલો છે તેમનું આ (ભગવદીય હોવું તે) ફલ છે, અને આ લોકમાં તે ફલ દુર્લભ છે એવો અર્થ જણાય છે, તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૪. ભગવદીયપણાથી બીજું ફલ નથી, એમ પણ સૂચવેલું છે એવો અર્થ છે (હિ)

૫. રકંધનો અર્થ નિરોધ હોવાથી, મુખ્યપણે તે (નિરોધ) વિષે જ કહેવામાં આવે છે. તેથી ફલ તો અનુવાદના પ્રકારથી જ જણાવેલું છે એવો અર્થ છે. (હિ) નિરોધ થતાં જ ફલ (ભગવદીયપણું) પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેથી તે પ્રાપ્ત થઈ ગએલ હોવાનું જ કહેલું છે એવો અર્થ જણાય છે.

અદ્ભુતા ભગવદ્લીલા નિરોધઃ ફલસૂચકઃ ॥

ફલં તુ ફલતાસિદ્ધ્યૈ કિમાશ્ચર્યમતઃ ધરમ્ ॥૪॥

ભગવાનની લીલા અદ્ભુત છે. નિરોધ ફલ સૂચવનારો છે. ફલ તો (નિરોધ) ફલરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરવા (કહેલ છે) 'આથી વધારે આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે? કા. ૪

ગયા અધ્યાયમાં ભગવાનની પોતે કરવારૂપ જણાએલી અને ન જણાએલી બધીએ લીલા કહી. ભગવાને (કરેલ) કાર્ય જણાએલી, અને (તેમના) ચરણની રજ ન જણાએલી (લીલા) છે. બંને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ભગવદ્દીપપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે સ્ત્રીઓને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. ભગવાનનાં ચરિત્રનું શ્રવણ કરીને ભગવાનમાં સ્નેહનું નિરંતરપણું અને આશ્ચર્ય થયાં એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:-

શ્રુત્વા પૃથા સુબલપુત્ર્યથ યાજ્ઞસેની ।

માધવ્યથ ક્ષિતિપત્ન્ય ઉત સ્વમોષ્યઃ ॥

કૃષ્ણોઽસ્ખિલાત્મનિ હરૌ પ્રણયાનુબન્ધાઃ ।

સર્વાં વિસિસ્મ્યુરલમ્શ્રુકલાકુલાદ્યઃ ॥૧॥

સર્વના આત્મા હરિ કૃષ્ણમાં સ્નેહના નિરંતરપણાવાળી પૃથા સુબલપુત્રી અને યાજ્ઞસેની માધવી અને રાજાઓની પત્નીઓ અને પોતાની ગોપીઓ બધી શ્રવણ કરી ઘણો વિસ્મય પામી અને આંસુઓના બિંદુઓથી પૂરાએલ નેત્રોવાળી થઈ. ૧.

દ્રૌપદીએ માત્ર પ્રસંગ કરેલો (ઉપાડેલો), સાંભળવા માટે તો બધીએ એકઠી. તેથી મુખ્ય (સ્ત્રીઓ) નામથી કહે છે. સુબલપુત્રી એટલે ગાંધરી. યાજ્ઞસેની એટલે દ્રૌપદી, માધવી એટલે સુભદ્રા. અને ક્ષિતિપત્ન્યઃ બીજા રાજાઓની સ્ત્રીઓ અને (ભગવાનની) પોતાની ગોપીઓ. બે 'અથ' 'અને' (શબ્દો)

૬. ભગવદ્દીપપણું (ફલ) જેમણે પ્રાપ્ત કરેલું છે તેવાઓના નિરોધ કહેતો હોવાથી, તેઓને તે ફલ પ્રાપ્ત થએલ હોવાનું સૂચવેલ છે, એવો અર્થ છે (હો). ભગવદ્દીપપણું જેમને પ્રાપ્ત થયેલ છે તેમનો નિરોધ થતો હોવાથી, નિરોધથી જ ફલ પ્રાપ્ત થવાનું સૂચવાય છે એવો અર્થ જણાય છે.

૭. સન્માન સંગ્રહ અને જેવું ફેલાવું જે ફલ કહેવામાં આવે છે તેનાથી નિરોધ સફળ થતો નથી, પરંતુ ભગવદ્દીપપણું રૂપ ફલથી જ સફળ થાય છે, એવો અર્થ છે (હો) નિરોધ ફલરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરવા જ ફલ કહેલું છે. નિરોધ થવાનું આ ફલ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

અને ‘ઉત’ ‘અને’ શબ્દ સ્ત્રીઓ સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ અને નિર્ગુણ એવા ચાર પ્રકારની હોવાનું જણાવે છે. પરમાનંદ, સર્વના આત્મા બનેલા, સર્વ દોષ દૂર કરનાર શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રણય રનેહનું જ અનુબંધઃ નિરંતરપણું હતું જેઓના તેવી આ બધીએ હતી. ભગવાનની પત્નીઓને તો વિવાહ વિગેરેરૂપ બહારનો પણ (ભગવાન સાથે) સંબંધ હતો. અમારે તો સીધો સંબંધ રનેહ જ છે. તેથી ‘અમે ભગવદ્દીય કેમ થશું?’ એવો ‘અને આવી (અમારી) સ્થિતિ કેમ થશે?’ એવો બધીએ વિસ્મય પામી. ‘સ્મ’ શબ્દ પ્રસિદ્ધ જણાવવા (યોજેલ છે). કોઈ સમયે વિસ્મય બહારનો પણ હોય છે, તેથી ‘(આંસુઓનાં બિંદુઓથી પૂરાએલ નેત્રોવાળી’ વિશેષણથી બીજી ક્રિયા પણ કહેલી છે, આંસુઓનાં ક્લમિઃ બિંદુઓથી પૂરાએલ હતાં નેત્રો જેઓનાં તેવી (થઈ). ‘ક્લમ’ ‘બિંદુ’ શબ્દથી (એમ) કહેલું છે કે તેમને (શોક થયો નહતો). પૂરાએલ હોવાપણું જ્ઞાનની ક્રિયામાં રોકાએલ હોવાનું જણાવે છે. ૧.

એવી રીતે પહેલાં કહેલાં સાધનને ફલની ઇચ્છા (હોવા)નું ^૧ કહીને, ભગવાન જ ફલ છે એમ જણાવવા માટે સાધનો આમને અધીન છે ^૨ એમ કહેતાં મુનિઓ આવ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्थं संभाषमाणसु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु ॥

आययुर्मुनयस्तत्र रामकृष्णदिदक्षया ॥૨॥

આવી રીતે સ્ત્રીઓ સાથે સ્ત્રીઓ (અને) પુરુષો સાથે પુરુષો વાત કરતા હતા ત્યારે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી મુનિઓ ત્યાં આવ્યા. ૨.

‘સ્ત્રીઓ સાથે સ્ત્રીઓ (અને) પુરુષો સાથે પુરુષો’ શબ્દોથી બધાએ ભગવાનના સંબંધીઓ ભગવાનમાં આસક્તિવાળા હોવાનું કહેવાયું, જેથી (સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના) સમૂહમાં પણ મુનિઓના આવવાથી વિરોધ થાય નહિ. તેથી જ મુનિઓ ત્યાં આવ્યા. જેનું ઇચ્છેલું ફલ જ્યાં હોય ત્યાં જ તે આવે. તેથી બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ અહિં છે એમ મનનથી બાણી, દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી મનનરૂપ સાધનનો પણ ત્યાગ કરીને (મુનિઓ) આવ્યા, એવો અર્થ છે. હમણાં (ભગવાન) બહારની ક્રિયાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે (તેથી મનન નકામું છે), એવો ભાવ છે. ૨.

૧. ‘ત્રવણ કરીને વિસ્મય પામ્યા’ એમ કહેલું હોવાથી ગયા અધ્યાયમાં કહેલ ત્રવણરૂપ સાધનથી ફલની ઇચ્છા જણાવી, એવો ભાવ છે. (લે).

૨. મનન વગેરે સાધનવાળાઓ પણ ભગવાનનાં દર્શન કરવા આવ્યા, તેથી સાધનો ભગવાનનાં અધીન છે એમ કહેવાયું. તેથી ‘ભગવાન જ ફલ છે’ એમ સિદ્ધ થયું એવો ભાવ છે. (લે).

નીચેના ત્રણ શ્લોકોમાં તેઓનાં નામ કહે છે:—

દ્વૈપાયનો નારદશ્ચ ચ્યવનો દેવલો ઽસિતઃ ॥

વિશ્વામિત્રઃ શતાનન્દો મરદ્વાજોઽથ ગૌતમઃ ॥૩॥

રામઃ સશિષ્યો મગવાન્વસિષ્ઠો ગાલવો મૃગુઃ ॥

પુલસ્ત્યઃ કશ્યપોઽત્રિશ્ચ માર્કંડેયો બૃહસ્પતિઃ ॥૪॥

દ્વિતસ્ત્રિતશ્ચૈકતશ્ચ બ્રહ્મપુત્રસ્તથાઙ્ગિસઃ ॥

અગસ્ત્યો યાજ્ઞવલ્ક્યશ્ચ વામદેવાદયોઽપરે ॥૫॥

દ્વૈપાયન અને નારદ, ચ્યવન દેવલ આસિત, વિશ્વામિત્ર શતાનન્દ મરદ્વાજ અને ગૌતમ, શિષ્યો સાથે ભગવાન રામ, વસિષ્ઠ ગાલવ મૃગુ પુલસ્ત્ય કશ્યપ અને અત્રિ, માર્કંડેય બૃહસ્પતિ, દ્વિત, ત્રિત અને એકત, બ્રહ્માનો પુત્ર અને અંગિરા, અગસ્ત્ય અને યાજ્ઞવલ્ક્ય, વામદેવ વિગેરે બીજા (મુનિ)ઓ. (આવ્યા શ્લોક ૨.) ૩મી ૫.

અહિં પણ સાત્ત્વિક વિગેરે પ્રકારો છે. ગૌતમ સુધીના નવ સાત્ત્વિક છે. તેઓમાં પણ ત્રણ ભેદો છે. (પહેલા) જે ઉત્તમ છે, (પછીના) છ મધ્યમ છે અને એક બાકીનો છે. રામ વિગેરે પણ નવ રાજસ છે. 'રામ' એટલે પરશુરામ, તે ભગવાન જ છે, છતાં પણ તેમના શિષ્યો તેમના ઠેકાણે (મુનિઓ) છે. જે લીલાનો તે પ્રકાશ કરે છે તે કહેવામાં આવે છે.

દ્વિત વિગેરે ઘણાં છે. બ્રહ્માનો પુત્ર પુલહ, અથવા તે (બ્રહ્માનો પુત્ર) અંગિરાનું વિશેષણ લેવું. આ પ્રકાર (ભેદ) જણાવનારા છે. ૩-૪-૫

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

તાન્દૃષ્ટ્વા સહસોત્થાય પ્રાગાસીના નૃપાદયઃ ॥

પાષ્ણવાઃ કૃષ્ણરામૌ ચ પ્રણેમુર્વિશ્વવન્દિતાન્ ॥૬॥

પહેલાં બેઠેલા રાજાઓ વિગેરે પાંડવો અને શ્રીકૃષ્ણ તથા બલભદ્ર તેઓને જોઈને એકાએક ઉભા થઈ, વિશ્વે વંદેલા (તેઓ)ને નમન કર્યું. ૬.

શ્લોકમાં તે (મુનિ)ઓના ગુણો પ્રસિદ્ધ હતા એવી તેમની ભુદ્ધિને અનુસરીને, અથવા વ્યવહારને આશ્રય કરીને બધાએ (તેઓનું) સન્માન કર્યું, એમ 'એકાએક ઉભા થઈ' શબ્દેથી (જણાવેલ છે). અહિં (સન્માન કરનારાઓમાં) પણ (૧) સાધારણ (પુરુષો) (૨) ભક્તો અને (૩) ભગવાન એવા ત્રણ ભેદ છે. તે પ્રસંગે બધાએ પ્રણામ કર્યા. તેનું કારણ 'વિશ્વે વંદેલાને' શબ્દથી કહેલું છે. ૬.

તાન્નાનર્ચ્યથા સર્વે સહરામોઽચ્યુતોઽર્ચયત્ ॥

સ્વાગતાસનપાદ્યાર્ચ્યમાલ્યધૂપાનુલેપનૈઃ ૭॥

સ્વાગત, આસન, ચરણ ધોવાનું જલ, પૂજની સામગ્રી, પુષ્પ, ધૂપ અને લેપથી બધાએ તેઓની યોગ્ય પ્રકારે પૂજા કરી. બલભદ્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણે પૂજા કરી. ૭.

પછી બધાએ યથા યોગ્ય પ્રકારે તેઓની પૂજા કરી. અથવા જેમ લોકમાં રહેલા સર્વ ભગવન્સાગથી અભણ્યાઓએ પૂજા કરી તેમ (ભગવન્સાગથી) બાણનારાઓએ પણ પૂજા કરી, એવો અર્થ છે. જે ભગવાન પૂજા ન કરે તે ભેદ થાય, તેથી બલભદ્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણે પણ પૂજા કરી. ‘આર્ચયત્’ શબ્દ હોવાથી સંધિ વૈદિક* છે, અથવા (અનધતન ભૂતકાલનો) ‘અ’ લગાડેલ નથી* ‘સ્વાગત, આસન....’થી પૂજાનો પ્રકાર કહેલો છે. ૭.

સ્તુતિ વિના કાચથી કરેલ સર્વ (સ્વાગત) નટના જેવું થાય, તેથી (લેઓની) સ્તુતિ (કરી એમ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

उवाच सुखमासीनान् भगवान् धर्मगुण विभुः ॥

सदसस्तस्य महतो यत्वाचोऽनुश्रुण्वतः ॥૮॥

તે મોટી શાંત રહેલી સભાના સાંભળતાં ધર્મનું રક્ષણ કરનાર સમર્થ ભગવાને સુખથી બેઠેલા (તે)ઓને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:—

કારણ કે ભગવાન કર્તવ્ય બણે છે. ભગવાને પણ તેણે કહેવાનું પ્રયોજન ‘ધર્મનું રક્ષણ કરનાર’ વિશેષણથી કહેલું છે. તેટલું (કરવા) છતાં પણ (ભગવાનને) કાંઈ પણ હાનિ થઈ નથી એમ જણાવવા ‘સમર્થ’ વિશેષણ યોજેલું છે. ‘ધર્મગુણ:’ એવો પાઠ હોય ત્યારે ધર્મનું રક્ષણ (કરવા) માટે જ દેહ છે એમને, એમ મુનિઓની સ્તુતિ વિગેરે પણ અવતારનું જ કાર્ય હોવાનું સૂચવેલ છે. જે સ્થાનમાં સ્તુતિ કરવાથી (તે) લોકમાં પ્રસિદ્ધ થાય તેવું આ સ્થાન છે એમ જણાવવા ‘તે સભાના સાંભળતાં’ એમ કહેલું છે. ‘મોટી’ શબ્દથી આલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી (સભાનું) મોટી (હોવા) પાણું (કહ્યું). તેવી જ રીતે ‘શાંત રહેલી’ વિશેષણથી (સભાનું) સાવધાનપણું કહ્યું.

पञ्चभिर्भगवानाह स्तोत्रं तेषां महात्मनाम् ॥

तन्मुखान्निर्णयं वक्तुं पूर्वपक्षोक्तिरूपतः ॥૫॥

તે (મુનિ)ઓના મુખથી નિર્ણય જણાવવા માટે પૂર્વપક્ષ કહેવાના પ્રકારથી પાંચ (શ્લોક)થી ભગવાન તે મહાત્માઓની સ્તુતિ કહે છે (કરે છે.)

કા. ૫. ૮.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન તેઓનાં દર્શનની પ્રશંસા કરે છે:—

*‘અચ્યુત આર્ચયત્’ એવી સંધિ થાય. વિસર્ગનો લોપ થવો જોઈએ. પણ ‘અચ્યુત: અર્ચયત્’ હોય તેવી સંધિ કરેલી છે. તેથી આ બે પક્ષ કહેલા છે.

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:-

અહો વયં જન્મમૃતો લઘ્વં કાત્સ્ન્યેન તત્કલમ્ ॥

દેવાનામપિ દુષ્પ્રાપં યદ્યોગેશ્વરદર્શનમ્ ॥૯॥

અહો! અમારો જન્મ સફલ થયો. તેનું ફલ યોગેશ્વરોનું દર્શન જે દેવોને પણ દુર્લભ છે તે (અમને) સંપૂર્ણતાથી પ્રાપ્ત થયું. ૯.

‘અહો!’ શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. ‘વયમ્’ ‘અમારો’ શબ્દ પ્રશંસા દર્શાવવા (યોજેલ છે). જન્મ ધારણ કરનારા એટલે જેઓનો જન્મ સફલ થયો છે તેવા અમે જ છીએ, એવો અર્થ છે. ‘કેવી રીતે (તમારો જન્મ સફલ થયો)?’ એ બાલુવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘તેનું ફલ સંપૂર્ણતાથી પ્રાપ્ત થયું’ શબ્દોથી જન્મનું ફલ (પ્રાપ્ત) થયું એમ કહે છે. જન્મનું ફલ જ્ઞાન વિગેરે પણ છે, ધર્મ પણ છે, છતાં સંપૂર્ણતાથી ફલ (યોગેશ્વરોનાં દર્શન જ છે). ‘દેવોને પણ દુર્લભ’ વિશેષણથી તે દુર્લભ હોવાનું કહે છે, કારણ કે યોગેશ્વરોનું દર્શન દેવોને પણ દુર્લભ છે, કારણ કે ઘણાં કષ્ટે પણ ઇંદ્રને જુહસ્પતિનાં દર્શન થયાં ન હતાં. તે છક્રમાં કહેલું છે. ૯.

માત્ર દર્શન દુર્લભ હોવાનું કહી, તેનાં સંબંધવાળાં બધાંએ (દુર્લભ હોવાનું) કહેતાં, આ (દર્શન વિગેરે) ફલરૂપ છે એવો તક નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

કિં સ્વલ્પતપસાં નૃણામર્ચાયાં દેવચમુષામ્ ॥

દર્શનસ્પર્શનપ્રશ્નપ્રહ્વપાદાર્ચનાદિકમ્ ॥૧૦॥

ઘણાં થોડાં તપવાળા, પ્રતિમામાં દેવ (હોવા)ની દૃષ્ટિ રાખનાર મનુષ્યોને શું દર્શન, સ્પર્શ, પ્રશ્ન, વિનય, ચરણપૂજા વિગેરે થાય છે? ૧૦.

દેવ વિગેરેનું તપ ઘણું હોય છે જ, મનુષ્યોનું જ હોતું નથી એમ જણાવવા ‘મનુષ્યોને’ એમ કહેલું છે. (તેઓનું) તપ થોડું હોવાનું કારણ ‘પ્રતિમામાં દેવ (હોવા)ની દૃષ્ટિ રાખનાર’ વિશેષણથી (કહેલું છે). આરંભમાં અર્ચા પ્રતિમા જડ હોય છે, જડ સ્વભાવવાળી હોય છે. તે પણ અધમ (લોકોએ) કરેલી હોય છે. તેવી (પ્રતિમા) પોતે ચેતન (મનુષ્ય)ની દેવતા કેમ હોઈ શકે? ‘(પ્રતિમામાં દેવતાનો) આકાર હોય છે (તેથી દેવતા હોઈ શકે)’ એમ

૧...૧. માત્ર દર્શન ફલ છે એમ કહીને, યોગેશ્વરોનાં સ્પર્શ પ્રશ્ન, વિનય ચરણપૂજા બધાંએ ફલરૂપ હોવાનું કહેતાં, ‘દર્શન ફલરૂપ છે એવો તક’ એટલે તેવા પુરુષોને પ્રતિમાનાં દર્શન વિગેરે શું આપા પ્રકારના થાય છે? (નથી થતાં) એમ જણાવનારી યુક્તિ કહે છે, એવો અર્થ છે. (તે)

કહેવામાં આવે, તે * નટનો શું અપરાધ છે? (નટમાં આકારનું) સ્થિરપણું નથી? એમ કહેવામાં આવે, તે (૧) જડ આકાર અને (૨) ચૈતન્ય અને ગુણો એવા બે દગલા પાડી વિચાર કરે, કે (નટમાં હોય છે તે) ચૈતન્ય અને ગુણો દેવતા છે કે માત્ર (પ્રતિમામાં સ્થિર હોય છે તે) આકાર? (બે દગલામાં) શું ઉત્તમ છે તેમાં સંદેહ નથી. આકાર ભગવાન ન હોવાથી પ્રયોજ્ય વિન્યનો છે. તેમ ન હોય તે (પ્રતિમા જેમાં હોય છે) તે ગૃહનો અને (પ્રતિમાને હોય છે) તે દેહનો આકાર બધાએને હોવાથી, તે (પોતાના ગૃહ અને દેહ)ને તણ કુશ અને કાશના આધારથી ખુદિને સ્થિર કરવા પ્રયાસ કરે)વારા એક તથવાળા જ છે. મુનિઓનાં તે દર્શન, ચરણનો સ્પર્શ, પાંચી પ્રક્ષ, પાંચી વિનય, પાંચી ચરણની પૂજા થાય છે. અથ વિગેરે સર્વ (પ્રતિમામાં) શું થાય છે? વળી આ ચૈતન્યના ગુણો છે. ૧૦.

‘એમ છે ત્યારે બધાએ લોક (પ્રતિમાને દેવ વસીકે પૂજવાની) પ્રવૃત્તિ કેમ કરે છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે—

ન હમ્મયાનિ તીર્થાનિ ન દેવા મૃચ્છિલામયાઃ ॥

તે પુનત્પુરુષકાલેન દર્શનાદેવ સાધવઃ ॥૧૧॥

જલમય તીર્થો નથી? માટીમય અને શિલામય દેવો નથી? તેઓ લાંબા સમયે પવિત્ર કરે છે. સાધુઓ મત્ર દર્શનથી પવિત્ર કરે છે. ૧૧.

‘તીર્થ’ શબ્દથી જે પવિત્ર કરવાર અને સ્વચ્છ હોય તે જણાવાય છે. તે (તેવું) જલ પણ છે, સાધુઓ પણ છે. તેથી શું જલમય (હોય તે) તીર્થ નથી હોતાં? હોય છે જ, કારણ કે જલ શુદ્ધ કરવામાં હોવાનું જોવામાં આવે છે. પરંતુ જે જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધિ ઉત્તમ (પુરુષો)થી થાય છે તે (જલથી) થતી નથી જ. તેવી જ રીતે માટીમય અને શિલામય (હોય તે) દેવો પણ છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે સ્થાન જ દેવ છે, પ્રતિમા નક્કરી છે. તે સ્થાનમાં જે કોઈ પ્રતિમાનું સ્થાપન કરવામાં આવે તે જ દેવ થાય છે પરંતુ ખીજ સ્થાને (સ્થાપેલી પ્રતિમા દેવ) નથી. તેથી માટીમય (હોય તે) જ દેવો છે, અથવા જ્યાં સ્થાન પ્રસિદ્ધ નથી ત્યાં શિલામય જ દેવો છે, અથવા આદ્ય પ્રકારની (પ્રતિમાઓ)માં* શિલાની બનાવેલી જ સ્થિર હોવાથી ‘શિલારૂપ’ (સર્વ પ્રતિમાઓનું) ચિહ્ન કહેલું છે.

*દેવનો વેળા કરનાર નટમાં પણ દેવનો આકાર હોવાથી, એવો તેનો કયો અપરાધ કે કે તેને દેવ ન માનવો?

+ કુશ અને કાશ એ જૂદી જૂદી જાતનાં વાસ છે. પ્રતિમા જે જડ પદાર્થોની બનાવેલી હોય તે પદાર્થના અર્થમાં આ શબ્દો યોગ્ય એવા જણાય છે.

* શુઓ ૧૧-૨૭-૧૨.

‘ત્યારે લોકમાં પ્રસિદ્ધ (પ્રતિમાઓ તથા તીર્થો)ની શું નિંદા કરો છો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેઓ લાંબા સમયે પવિત્ર કરે છે’ શબ્દોથી ‘(તેમ કરતા) નથી’ એમ કહે છે. સાધુઓ તો માત્ર દર્શનથી જ પવિત્ર કરે છે. નિંદા કરવા માટે નિંદા(નાં વચન)ની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, પરંતુ કહેવાના(વિષય)ની પ્રશંસા કરવા માટે (તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે). તેથી પૂજા કરવાનું પ્રાપ્ત થતાં, માટીની બનાવેલ (પ્રતિમાઓ) કરતાં સાધુઓ (વધારે) પૂજવા યોગ્ય છે, તીર્થો જવા કરતાં સાધુઓ પાસે જ જવું યોગ્ય છે એમ (કહીએ છીએ), પરંતુ લોકમાં પ્રસિદ્ધ (પ્રતિમા અથવા તીર્થો)ની નિંદા કરતા નથી, એવો અર્થ છે. ૧૧.

‘આ(સાધુઓ) કરતાં સૂર્ય વિગેરે પ્રત્યક્ષ દેવો છે, તેઓની જ પૂજા કેમ ન કરવી?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

નાગ્નિર્ન સૂર્યો ન ચ ચન્દ્રતાસ્કા ન ભૂર્જલં ચં શ્વસનોથ વાહ્મનઃ ॥

ઉપાસિતા ભેદકૃતો હરન્ત્યયં વિપશ્ચિતો મ્મન્તિ મુહૂર્તસેવયા ॥૧૨॥

પૂજેલા અગ્નિ સૂર્ય, અને ચંદ્ર તથા તારાઓ, ભૂમિ જલ, આકાશ, વાયુ અને વાણી તથા મન ભેદ કરનારના પાપનો નાશ કરે છે, (પરંતુ અધિક) કરતા નથી. વિદ્વાનો મુહૂર્તની સેવાથી (ભેદબુદ્ધિનો) નાશ કરે છે. ૧૨.

અગ્નિહોત્ર વિગેરેમાં પ્રસિદ્ધ અગ્નિ, વળી ઉપાસનામાં (પ્રસિદ્ધ) સૂર્ય, અને વ્રત વિગેરેમાં (પ્રસિદ્ધ) ચંદ્ર, વળી ગ્રહો વિગેરેની પૂજામાં (પ્રસિદ્ધ) બુધ વિગેરેરૂપ અથવા અશ્વિની વિગેરેરૂપ તારાઓ, અને ઉપાસના વિગેરેમાં (પ્રસિદ્ધ) વિશ્વને નભાવનારી ભૂમિ, તે જ પ્રમાણે જલ, તેવી જ રીતે હૃદયરૂપ આકાશ, તે જ પ્રમાણે શ્વસનઃ પ્રાણાયામરૂપ વાયુ, અથ જૂદા આરંભથી ‘વાણી’ એટલે સરસ્વતી, અને તેવી રીતે ‘બીજા દેવો મનને વશ થયા’ ૧૧-૨૩-૪૮માં કહ્યા પ્રમાણે યોગ વિગેરેમાં (પ્રસિદ્ધ) મન. આ બધાની ‘આ ભગવાન છે’ એવી બુદ્ધિથી પૂજા કરવામાં આવે તો તેઓ અંધારામાં પાપનો નાશ જ કરે છે, પરંતુ અધિક (કાંઈ) કરતા નથી. તેનું કારણ ‘ભેદ કરનારના’ શબ્દથી કહેવું છે, કારણ કે તે (આમની પૂજા કરનાર) ભેદ સ્વીકારીને (પોતાની) પ્રવૃત્તિ કરે છે. જે આખંડ (બ્રહ્મા)માં ભેદ જૂએ છે, તે કૃતાર્થ કેવી રીતે થાય? વિદ્વાનો તો ભેદનો નાશ કરે છે. તે (અર્થ) ‘વિદ્વાનો મુહૂર્તની સેવાથી (ભેદબુદ્ધિનો) નાશ કરે છે’ શબ્દોથી કહેલ છે. ‘જે શુદ્ધ જ્ઞાનની ક્ષાથી થાય છે, તેટલી પૂરી (તપ વિગેરે) કરતા નથી’ ૧૧-૧૬-૪ એ વાક્ય

૧. ‘અધિક’ એટલે ભેદ દૂર કરવાનું. (લે).

૨. અર્થ જોતાં આ શબ્દ મૂળ શ્લોકમાં લેવાનો છે. (લે).

પ્રમાણે તેટલા (મુહૂર્તની સેવા)થી જ જ્ઞાનનો ઉદય (અને) સર્વ પાપનો નાશ પ્રયાસ વિના થાય છે. ૧૨.

એવી રીતે પરમ તત્ત્વ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં આ (અલેદ બુદ્ધિવાળા) સિવાયના બધાને ભેગા કરી, (તેમની) નિંદા કરે છે:—

यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः ब्रह्मादिषु भौम इवर्धीः ॥

यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेदमिदेषु स एव गेरुरः । १३॥

જેની ત્રણ ધાતુવાળા ચૈતન્યરહિત દેહમાં ‘આત્મા’ એવી બુદ્ધિ છે, સ્ત્રી વિગેરેમાં ‘પોતાનાં (મારાં)’ એવી બુદ્ધિ છે, ભૂમિના બનેલા પદાર્થમાં ‘દેવ’ની બુદ્ધિ છે અને જેની જલમાં ‘તીર્થ’ એવી બુદ્ધિ છે તેને જ્ઞાની પુરુષોમાં કોઈ પ્રસંગે ગણવો ન જોઈએ તે જ બલદીઓ અથવા ગધેડો છે. ૧૩.

કુણપે એટલે દેહમાં. ચૈતન્યરહિત દેહ ‘કુણપ’ કહેવાય છે, (તે આત્મા નથી), કારણ કે જડ (દેહ) ચૈતન(પદાર્થ)નો આત્મા હોતો નથી. ‘ત્રણ ધાતુવાળા’ વિશેષણથી મૂલના વિચારથી પણ તે (દેહ)માં દોષ કહેલ છે. આ દેહ વાત, પિત્ત અને કફ સ્વભાવવાળો છે, (જ્યારે) આત્મા ચૈતન સ્વભાવવાળો છે. તેથી ધાતુઓ (વાત પિત્ત અને કફ) જ આ દેહના આત્મા હોવાનું યોગ્ય છે, પરંતુ આત્મા (આ દેહનો આત્મા) હોવાનું યોગ્ય નથી, અને આત્માનો આ (દેહ) આત્મા હોવાનું યોગ્ય નથી.

એ પ્રમાણે (દેહમાં) ‘આત્મા’ હોવાની બુદ્ધિ ખોટી છે એમ કહીને, “સ્ત્રી વગેરેમાં ‘પોતાનાં’ એવી બુદ્ધિ” શબ્દોથી (તેઓ) પોતાનાં હોવાની બુદ્ધિ પણ ખોટી છે એમ કહે છે. જેઓ પોતાના ઉપર ઉપકાર કરે તેઓ જ પોતાનાં છે. તેઓ (તેવા) સત્પુરુષો જ છે, સ્ત્રી વિગેરે તો અપકાર કરે છે. તેવી રીતે સદ્રૂપ આત્માઓના આત્મા ભગવાન જ (ઉપકાર કરનારા છે).

મૌમે ભૂમિના બનેલા પદાર્થમાં ‘દેવની’ બુદ્ધિ (પણ ખોટી છે), કારણ કે પોતાનો દેહ પણ ભૂમિનો બનેલો છે. અને જલમાં ‘તીર્થ’ એવી બુદ્ધિ (પણ ખોટી છે). એવી જેને ચાર બુદ્ધિઓ છે તેને કોઈ પ્રસંગે જ્ઞાની પુરુષોમાં ગણવો ન જોઈએ, પરંતુ મૂર્ખોમાં જ ગણવો જોઈએ. વધારે (કહેવા)થી શું ? તે જ ગૌઃ બળદીઓ અથવા સરઃ ગધેડો છે, અથવા બળદીઓ માટે ઘાસ લાવનારો ગધેડો છે; એટલે ઘરમાં રહેનારાઓ પશુઓ જેવા છે, તેઓનું ભરણપોષણ કરનારો છે. એવી રીતે મુનિઓની પ્રશંસા કરવા માટે લોકમાં પ્રસિદ્ધ પદાર્થોની નિંદા કરેલી છે. ૧૩.

પ્રથમ ભગવાને જ વેદ વિગેરે દ્વારા તે (તીર્થો અને દેવપ્રતિમા)ઓની પ્રશંસા કરેલી. તેથી (વેદ વિગેરે અને આ) બંને વિરુદ્ધ હોવાથી, તે

સંબંધી નિર્ણય થાય તે માટે મુનિઓને સંદેહ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

નિશ્ચયેત્યં ભગવતઃ કૃણાસ્યાકુળ્લમેધસઃ ॥

વચો દુસ્ત્વયં વિપ્રાસ્તૂષ્ણીમાસન્ બ્રમદ્વિયઃ ॥૧૪॥

એ પ્રમાણે અટક્યા વિનાની મતિવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું અન્વયવિરુદ્ધ વચન સાંભળીને, જેમની બુદ્ધિ ભમતી હતી તેવા વિપ્રો શાંત રહ્યા. ૧૪.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું વચન સાંભળીને, ભમતી બુદ્ધિવાળા થઈ શાંત રહ્યા એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે.

‘ભગવાનનાં વચનનાં પ્રમાણપણાનો નિશ્ચય જ હોવો એઈએ. તેમ જ હોય તો પહેલાં (વેદ વિગેરેમાં) સિદ્ધ થયેલ જ અર્થ (સાચો). (તેથી) સંદેહ કેમ થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી, ‘અટક્યા વિનાની મતિવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. અટકતી નથી તેથી મતિ છે જેમની તેવા (ભગવાન) હોવાથી કેટલું બાણી શકે કે કયા અભિપ્રાયથી તે આમ કહે છે, એવો સંદેહ થયો, એવો અર્થ છે.

‘નિશ્ચય જ કેમ ન થયો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અન્વયવિરુદ્ધ’ વિશેષણ યોજેલું છે. ‘અન્વય’ એટલે લોકમાં પ્રસિદ્ધ અર્થ આપનાર (તર્ક). તેથી વિરુદ્ધ હોવાથી (ભગવાનનું વચન) અન્વયવિરુદ્ધ હતું તેથી જ જેમની બુદ્ધિ ભમતી હતી તેવા (વિપ્રો) થયા.

પછી તેઓએ નિર્ણય કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ત્વિં ક્ષિપ્તમ્ મુનયેન્દ્રિયસ્યેશિતવ્યતામ્ ॥

જનસંગદ્વયમ્ સ્મયન્તસ્તં જગદ્ગુરુમ્ ॥૧૫॥

મુનિઓએ લાંબા સમય સુધી વિચાર કરી, ઈશ્વરનું સેવકપણું લોકનાં રક્ષણ માટે છે એમ બાણીને, હસતાં તે જગતના ગુરુને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૫.

‘મુનિઓએ’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) મનન વિચારમાં સાધક (નિર્ણય કરાવનાર) હતું. ‘ઈશ્વરનું સેવકપણું (લોકના રક્ષણ માટે છે)’ શબ્દોથી વિચાર કરેલો વિષય કહે છે. સર્વસમર્થ ઈશ્વરનું જે હિંસિતવ્યતા સેવકપણું, તે લોકનાં કલ્યાણ માટે એટલે લોકોનું આવા પ્રકારની બુદ્ધિથી રક્ષણ થશે એવા આશયથી છે, કારણ કે ઉપર કહેલા પ્રકારે જો (ભગવાન) પોતે એમ કહે તો ખીજો પણ એ પ્રમાણે કહે પછી ભગવાનના વાક્યનો અભિપ્રાય બાણીને

સ્મયન્તઃ હસતાં તેઓએ સર્વને હિતકારી ઉપદેશ આપનાર તે જગતના ગુરુને કાંઈક નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૫.

મુનિઓ તે સંબંધમાં નિર્ણય બે પ્રકારે કહે છે. શું અત્યારે ભગવાન અમને મોહ ઉત્પન્ન કરાવવા (આમ) કહે છે કે બીજાઓના ઉપર ઉપકાર કરવા? બે અમને (મોહ ઉત્પન્ન કરાવવા) કહેતા હોય તો (તેનો) ઉત્તર આપવામાં આવે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ મુનયઃ કુચુઃ ॥ મુનિઓ કહે છે:—

યન્માયયા તત્ત્વવિદુત્તમા વયં વિમોહિતા વિશ્વસૂજામધીશ્વરાઃ ॥

યદીશિતવ્યાયતિ ગૂઢ ઈદ્ર્યા અહો વિચિત્રં ભગવદ્વિચેષ્ટિતમ્ ॥૧૬॥

અહો! જેમની માયાથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ (અને) પ્રભુ-પતિઓના અધીશ્વરો અમે મોહ પામેલા છીએ, કારણ કે (પોતાની) ચેષ્ટાથી છૂપા રહી સેવક પેઠે આચરણ કરે છે, (તે) ભગવાનનું ચરિત્ર વિચિત્ર છે. ૧૬.

‘તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ’ એટલે (ભગવાનનો) સંસ્પર્શકાર કરવાની (અને) તેનો બોધ કરવાની શક્તિવાળા. આ (વિશેષણ)થી જ્ઞાનશક્તિ જણાવી. ‘પ્રભુ-પતિઓના અધીશ્વરો’ એટલે વિશ્વમાં ઉત્પત્તિ કરનારા કશ્ચપ વિગેરે જેઓ સદા વિશ્વમાં સૃષ્ટિ (ઉત્પન્ન) કરે છે, તેઓને પણ અમે ‘અધીશ્વરો’ એટલે ઉપદેશ કરનારા અથવા વશ રાખનારા (છીએ), તે (તેવા) અમે પણ મોહ પામેલા છીએ. મોહ પમાડવાનું (ભગવાનનું કાર્ય) કહે છે. યત કારણ કે તે ભગવાન છૂપા રહી ઈદ્ર્યા (પોતાની) ચેષ્ટાથી ઈશિતવ્યાયતિ એટલે ઇશિતવ્યની પેઠે આચરણ કરે છે, અથવા સેવકની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેવા પ્રકારની ચેષ્ટા પ્રકટ કરે છે કે જે પ્રકારથી દોષ (તેમને) ઈશિતવ્ય ભ્રમ જ માને છે, પરંતુ ઈશ્વર માનતો નથી. આવા ભગવાનનાં ચરિત્રનું અવલોકન કરીને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ‘અહો! ભગવાનનું ચરિત્ર વિચિત્ર છે’ એમ કહે છે. તે પ્રમાણે કરવાનું અથવા ન કરવાનું કારણ ભગવાનનું ચરિત્રપણું છે. એવું વિચિત્રપણું છે, કારણ કે ભગવાન હોવા છતાં પણ કેમ એવા પ્રકારે (ચેષ્ટા) કરે છે અથવા શા માટે (ચેષ્ટા) કરતા નથી, એ બંને વિષયમાં ભગવાનપણું કારણ છે. ઈશ્વર ન હોવાપણું પણ ભગવાનમાં નથી, તેમ જ કોઈ સમયે એવો નિર્ણય (નિયમ) પણ નથી કે ભગવાને આમ કરવું કે આમ ન કરવું. તેથી ભગવાનનું બધુંએ ચરિત્ર અલૌકિક હોવાથી વિચિત્ર છે. ૧૬.

(ભગવાનનું ચરિત્ર) બધુંએ અલૌકિક સિદ્ધ થાય તે માટે કુદરતી ભગવાનનું ચરિત્ર પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

૧. સેવકના જેવી ચેષ્ટાનું ઉત્તર એટલે પરિણામ અમે વિગેરેના મોહ થયો તે છે એમ કહે છે, એવો અર્થ છે, (તે)

અનીહ એતદ્બહુધૈક આત્મના સૃજત્યવત્પતિ ન વધ્યતે યથા ॥

ભૌમૈર્હિ ભૂમિર્વહુનામરૂપિણી અહો વિભૂમ્નશ્ચરિતં વિડમ્બનમ્ ॥૧૭॥

ક્રિયારહિત એકલા (ભગવાન) જે પ્રકારે (પોતાને) બંધન ન થાય તેવી રીતે ઘણા પ્રકારે આ (જગત)ને આત્માથી જ ઉત્પન્ન કરે છે, (તેનું) રક્ષણ કરે છે અને (તેનો) લય કરે છે. ભૂમિનાં વિકારોથી ભૂમિ ઘણાં નામ અને રૂપવાળી થાય છે તેમ (ભગવાન જૂદા જૂદા રૂપવાળા થાય છે). અહો! પરિપૂર્ણ (ભગવાન)નું ચરિત્ર અનુકરણ છે. ૧૭.

લોકમાં ક્રિયાવાળાએ જ ઘડો વિગેરે બનાવે છે. મત્ર યોગ વિગેરેથી (પદાર્થ) બનાવનારો પણ મનની ક્રિયાનું અનુસંધાન કરે છે. ભગવાન તો ક્રિયા રહિત જ અને તે પણ એકલા જ, ખીજો મનથી જેનો વિચાર પણ ન કરી શકે તેવું આ (જગત્ રચે છે), અને તે ઘણા પ્રકારે ચોટલે કરોડો બ્રહ્માંડોમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના જ રચે છે એવો (અર્થ છે). તે પણ વિકાર ન પામતા (પોતાના) આત્મા (સ્વરૂપ)થી જ (રચે છે), અને એમ કરતાં પણ તે કર્મથી બંધન પ્રાપ્ત કરતા નથી, અને વિકારવાળું (જગત્) હોય તેવું બનાવે છે. તેમ ન કરે તો તે સૃષ્ટિ તેવી (ભગવાનના જેવી વિકારરહિત) જ હોવાથી આશ્ચર્ય ન થાય. તે અર્થ 'ભૂમિના વિકારોથી ભૂમિ (ઘણાં નામ અને રૂપવાળી થાય છે) શબ્દોથી કહેલો છે. ભૂમિના વિકારોથી જ ભૂમિ ઘણાં નામ અને રૂપવાળી થાય છે, તેવી રીતે ભગવાન પોતે જ જૂદા જૂદા રૂપવાળા થાય છે. વિકારરહિત હોવાપણું વિગેરે (ગુણો) તો (ભગવાનમાં ભૂમિ કરતાં) અધિક છે. તેથી જ ભગવાનનું અનુકરણ (ભગવાન જીવના જેવું કરે છે તે આચરણ) પણ વિચિત્ર છે. અથવા (તેમનું) બધુંએ અનુકરણ છે. ૧૭.

એ પ્રમાણે (અમને મોહ કરવા આ પ્રમાણે કહેવું) યોગ્ય નથી એમ જણાવીને, સાંભળનારાઓને ઉપદેશ આપવા કહેલું હોય તો તેમ કહેવું યોગ્ય છે. એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

અથાપિ કાલે સ્વજનામિગુપ્તયે વિમર્ષિ સત્ત્વં સ્વલનિગ્રહાય ચ ॥

સ્વલીલયા વેદપર્શં પુરાતનં વર્ણશ્રિમાત્મા પુરુષઃ પરો મવાન્ ॥૧૮॥

છતાં પણ યોગ્ય સમયે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરવા અને દુષ્ટોનો નાશ કરવા આપ પર પુરુષ પોતાની લીલાથી સત્ત્વ ધારણ કરે છે. (એને) વર્ણ તથા આશ્રમવાળા થઈ જુના વેદમાર્ગનું રક્ષણ કરે છે. ૧૮.

કાલે તે તે (યોગ્ય) સમયે સ્વજના: ભક્તપુરુષો, તેઓનાં અમિગુપ્તયે રક્ષણ માટે આપ સત્ત્વ ધારણ કરે છે. જો કે સર્વ પુરુષોનું પાલન કરવા માટે સત્ત્વ ધારણ કરેલું જ છે, છતાં પણ જેનાથી અવતારો થાય છે તેવું આ

(સત્ત્વ) તેથી જૂઠું જ છે. પહેલાં જ સચ્ચિદાનંદના, પ્રકૃતિના, અહંકારના, બુદ્ધિના અને કાલના ગુણોના સેદ્ધે^૧ કહેલા છે, તેમાં આ સત્ત્વ સદ્રૂપ (બ્રહ્મ)નું છે, અને તેનાથી જ ભકતોનું રક્ષણ થાય છે. વળી દુષ્ટોના નાશ માટે, એટલે દૈત્યોનો નાશ કરવા (આ સત્ત્વ ધારણ કરો છો). સર્વનું પાલન કરનાર (સત્ત્વ) તો તેઓનો નાશ કરનાર નથી, પરંતુ પાલન કરનાર જ છે. ‘જ’ ‘અને’ શબ્દથી બીજાં પણ ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરાવવી વિગેરે પ્રયોજનોનો સમાવેશ કરેલો છે.

‘(ભગવાન) સ્વરૂપમાં રહેલા, સ્વરૂપના ગુણરૂપ તે સત્ત્વને કેવી રીતે ધારણ કરે છે?’ એ બાણવાની હચ્છા થાય, તેથી ‘પોતાની લીલાથી’ શબ્દ યોજેલ છે. વળી તે સત્ત્વથી વર્ણુ તથા આશ્રમવાળા થઈ જૂના વેદમાર્ગનું આપ રક્ષણ કરો છો અથવા (તેને) નભાવો છો. રક્ષણ કરવાનું પ્રયોજન ‘જૂના’ વિશેષણથી (કહેલું છે) તેમ ન હોય (જૂનાનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે), તો નવો બનાવવામાં ઘણું કરવું પડે.

‘બ્રાહ્મણ આનું મુખ છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે વર્ણુ તથા આશ્રમવાળો પુરુષ છે^૨ એવી શંકા થાય, તેથી ‘આપ જ પર પુરુષ (છો)’ એમ કહેલું છે. બ્રાહ્મણો આપરૂપ (ભગવદ્રૂપ) હોવાથી, ‘પોતે પોતાનું સર્વ થાય છે’ એ વચનને આથી યુષ્ટિ મળે છે. ૧૮

એ પ્રમાણે સાધારણ રીતે વર્ણુ અને આશ્રમ સંબંધી કહીને, બ્રાહ્મણનું ઉત્તમપણું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः॥

यत्रोपलब्धं सद्गुणैर्मव્યક્તं च ततः परम्॥૧૯॥

તપ સ્વાધ્યાય અને સંયમને લીધે બ્રાહ્મણ આપનું શુક્લ હૃદય છે, જેમાં પ્રકટ અને અપ્રકટ સત્ત્વ અને તેથી ઉત્તમ જોવામાં આવે છે. ૨૦.

‘બ્રહ્મ’ એટલે બ્રાહ્મણ જાતિ આપનું ‘હૃદય’ એટલે અંતરંગ શક્તિ છે, અને તે શક્તિઓ ત્રણ પ્રકારની^૩ હોવાથી ‘શુકલ’ શબ્દથી પ્રકાર કહે છે.

૧. સત્ત્વ રજઃ અને તમઃ પ્રકૃતિના ગુણો છે, ગુણવાળા અવતારો પોતપોતાના કાય માટે તે ગુણો ધારણ કરે છે. અહંકારના ગુણો મન ઇન્દ્રિયો અને મહાભૂતોની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે. ‘બુદ્ધિના ગુણો સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે’. એ વાક્યના સ્થલે કહેલા છે. કાલના ગુણો યુગના અવતારોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (ભ)

૨. ‘બ્રહ્મ મુખ છે’ વિગેરે સ્થલે પુરુષ વર્ણુરૂપ હોવાનું કહેલું છે. ‘જન્મનમાંથી ગૃહાશ્રમ થયો’ એ વાક્યના સ્થલે તે આશ્રમરૂપ હોવાનું કહેલું છે. તેજ વેદ માર્ગનું પાલન કરનાર છે. તે તો પુરુષ જ છે, એવો અર્થ છે. (ભ)

૩. શુકલ, લાલ અને કાળી એવા બેઢથી ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ છે. તેમાં આત્મા સાત્ત્વિક હોવાથી શુકલ છે (શ્વેત) છે. ક્ષત્રિય રાજસ હોવાથી અને વૈશ્યમાં રત્નોગુણ મુખ્ય હોવાથી તેઓ લાલ છે, શૂદ્ર તામસ હોવાથી કાળી શક્તિ છે. (ભ)

‘તપ સ્વાધ્યાય અને સંયમને લીધે’ એટલે તે અંગોને લીધે, (આપની અંતરંગ શક્તિ છે), એમ તે(પ્રાક્ષણ)નું માહાત્મ્ય કહેલું છે. શુક્લ હૃદયમાં ‘સત્’ એટલે ‘સત્ રૂપ’ બ્રહ્મ જોવામાં આવે છે, અને અવ્યક્ત ‘અપ્રકટ’ એટલે જગતનું કારણ બનેલું અક્ષરરૂપ (સત્) અને ‘ત્ર’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી આત્માનું સ્વરૂપ અને ‘તેથી ઉત્તમ’ આનંદરૂપ પુરુષોત્તમ (જોવામાં આવે છે). વાનપ્રસ્થ (આશ્રમ) માં તપ, બ્રહ્મચર્યમાં સ્વાધ્યાય (વેદનો અભ્યાસ) અને સંન્યાસમાં સંયમ, એમ ત્રણ આશ્રમોમાં જ ‘સત્’ વિગેરે જોવામાં આવે છે એવો નિયમ સૂચવેલો છે. ૧૯.

‘એમ હોય તેથી શું?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

તસ્માદ્બ્રહ્મકુલં બ્રહ્મન્ શાસ્ત્રયોને ત્વમાત્મનઃ ॥

સમાજયસિ સદ્વામ તદ્બ્રહ્મણ્યાગ્રણીર્ભવાન્ ॥૨૦॥

તેથી હે બ્રહ્મન્! હે વેદના (મૂલ) કારણ! આપ આપના સત્નાં ધામરૂપ પ્રાક્ષણ કુલનો આદર કરો છો. તેથી પ્રાક્ષણોનું હિત કરનારાઓમાં આપ મુખ્ય છો. ૨૦.

આપ પ્રાક્ષણના કુલનો આદર કરો છો. તેનું કારણ એ છે કે (૧) તે ‘સત્’નાં ધામરૂપ છે. ‘સત્’ વિગેરેનું ધામ એટલે સ્થાન છે અથવા, ધામ એટલે પ્રકાશ અથવા આધાર. (૨) ‘હે બ્રહ્મન્!’ એ સંજોધનથી આપ (પ્રાક્ષણ)ના પ્રકારના હોવાથી (પ્રાક્ષણનો આદર કરવામાં) પોતાનું જ રક્ષણ કરો છો એવું બીજું કારણ કહેલું છે. (૩) ‘હે વેદના (મૂલ) કારણ!’ સંજોધનથી ત્રીજું કારણ કહેલું છે. (આપ) શાસ્ત્ર વેદની યોજિ: (મૂલ) કારણ છો. (આપે) વેદો ઉત્પન્ન કરેલાં છે, તેઓનો આધાર પ્રાક્ષણ જ હોવાથી તે (પ્રાક્ષણો)નું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ, એવો અર્થ છે. અથવા ‘શાસ્ત્રના કારણરૂપ, આત્માના (‘સત્’નાં ધામરૂપ)’ એવો (પાઠ લેવો). તે પ્રમાણે (પાઠ) હોય ત્યારે શાસ્ત્ર સાધન અને આત્મા ફલ, એવી રીતે સાધન અને ફલ કહેલાં (જાણવા). ૧૧મી આપ (બ્રહ્મકુલનો આદર કરો છો) તેથી પ્રાક્ષણોનું હિત કરનારાઓમાં મુખ્ય છો. જો આ સર્વમાં ફેરફાર થાય તોપણ આપ પ્રાક્ષણોનું હિત કરનાર જ છો. ૨૦.

એવી રીતે ભગવાન પ્રાક્ષણોનું હિત કરનાર છે એમ જાણીને, સંતોષ પામી, પોતાનું રક્ષણ કરનાર વિંજી આજે પ્રાપ્ત થયા તેથી પોતે કૃતકૃત્ય થવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અથ નો જન્મસાફલ્યં વિદ્યાયાસ્તર્પસો દશઃ ॥

ત્વયા સંગમ્ય સદ્ગત્યા યદન્તઃ શ્રેયસાં પરઃ ॥૨૧॥

સત્પુરુષોના ફલરૂપ આપની સાથે સમાગમ કરીને આજે અમારો જન્મ વિદ્યા તપ અને દષ્ટિ સફલ થયાં છે, કારણ કે (તે) કલ્યાણોનું છેવટનું પરિપૂર્ણપણું છે. ૨૧.

કારણ કે (અમારો) ઉત્તમ જન્મ પ્રપિયોના વંશમાં થયો, અને તેનું ફલ જે અક્ષમી પ્રાપ્તિ, તે અમને પ્રાપ્ત થયું. અધી વિદ્યાઓ છે, તેઓનું ફલ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તે(ભગવાનની લીલા) સિવાયનું જ્ઞાન પહેલાં પણ થયેલું, પરંતુ ભગવાનની લીલાનું જ્ઞાન તો થયું નહોતું, એટલે તે હમણાં થવાથી વિદ્યાનું ફલ (પ્રાપ્ત થયું). લપથી જેમનું ઇદ્રિયોથી જ્ઞાન થતું મથી તેવા ઉત્તમ જ્યોતિસ્વપ ભગવાનનો સાક્ષાત્કર કરે છે, અને તે (ફલ) પણ આજે જે (પ્રાપ્ત) થયું, તેથી સંપૂર્ણ પ્રકારે અમે કૃતાર્થ થયા. દશ ને સ્થલે 'અનર્થ' 'પાપ દાખનાર'! એવો ઘાઠ હોય ત્યારે ન વિચલે નથી હોતું અને પાપ જેમને લીધે એવા, 'હે પાપ દાખનાર'! એ સંબોધનથી ખીન્નું ફલ પણ સૂચવેલું છે, અથવા (આપ) આપનો નાશ કરવાર હોવાથી (અમારાં આપનો નાશ થવાથી) અમારા સંબોધથી કાંઈ પણ હાનિ નથી. (એવો અર્થ ખણવો). તેથી જ આપની સાથે સમ્માગમ કરીને અમારા જન્મનું સફલપણું વિગેરે (ફલ અમને) થયું.

‘કેવા પ્રકારના આપ?’ (એ બાલુકાની મુચ્છા ચતાં કહે છે કે) સદગતો સત્પુરુષોએ ગતિ પ્રાપ્ત કરવામાં ફલસ્વપ (આપનું) સ્વસ્વપ જ ફલસ્વપ છે અને વિકારવિવાનું છે એમ જણાવવા (સદગતિ: શબ્દ) નારી જાતિનો યોજેલ છે. ‘કારણ કે (તે) કલ્યાણનું છેવટનું પરિપૂર્ણપણું છે’ શબ્દોથી સફલપણું સિદ્ધ કરે છે. ચદ જે અરણ્યથી (કારણ કે), કલ્યાણનું અન્ત: પરિપૂર્ણપણું ‘પર’ છેવટનું આ (ફલ)જ છે, કેમકે આથી (અધિક) ખીન્નું કલ્યાણ નથી. ૨૧.

એવી રીતે ભગવાન સાક્ષાત્ દેવ વિનાના અને પૂર્ણ શુભલાભ છે એમ કહીને, (તેમનામાં) ઘણી શ્રદ્ધા હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં તેમને નમન કરે છે:—

નમસ્વસ્મૈ મગવતે કૃણાયાકુઠમેધસે ॥

સ્વયોગમાયયાચ્છન્નમહિન્ને પરમાત્મને ॥૨૨॥

પેતાની યોગમાયાથી જેમનો મહિમા ઢંકાયેલો છે તેવા અટકના વિનાની મતિવાળા તે ભગવાન પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર (કરીએ છીએ). ૨૨.

તે (ઉપર શ્લોક ૨૧ માં ‘સ્વયાં’ ‘આપની સાથે’ શબ્દો કહ્યા તે) શ્રીકૃષ્ણજ હોવાથી ‘શ્રીકૃષ્ણને (નમસ્કાર)’ એમ કહેલું છે.

૧. સ્ત્રી મોહ કરનારી હોવાથી તેનું સ્વરૂપ જ ફલરૂપ છે. પુષ્પને જ ઇન્દ્રિયો વિગેરેના વિકારો થાય છે, પરંતુ સ્ત્રીને ચતા નથી. તેથી (સ્ત્રી) વિકારરહિત પણ છે. એવો અર્થ છે. (તે). ભગવાનનું સ્વરૂપ ફલરૂપ અને વિકાર વિનાનું છે એમ જણાવવા નારી જાતિનો શબ્દ યોજેલ હોવાનું જણાય છે, કારણ કે ભગવાન વિકારરહિત હોવાથી ગમે તે જાતિનો શબ્દ યોગ શકાય. સ્ત્રી ફલરૂપ હોવાનું પણ સંશયવાળું છે કારણ કે સ્ત્રી સંસારમાં આસક્તિ થાય છે. તે પણ વિકારરહિત તો નથી જ.

‘બ્રહ્મચાદમાં બધાએ સાક્ષાત્ ભગવાન છે. (શ્રીકૃષ્ણમાં) શું અધિક છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી અટક્યા વિનાની મતિવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. ન કુળ અટકેલી નથી મેઘાઃ મતિ જેમની તેવા (શ્રીકૃષ્ણ છે). બીજા (અવતારો) માં બીજું સ્વયં થાય ત્યારે મતિ જતી રહે છે, (અને) પછી પાછી આવે ત્યારે સાંધેલાં કપડાંની પેઠે (મતિની) વિચિત્રતા થાય છે. ભગવાનમાં તે (તેવું) હોતું નથી તેથી (મતિનું) ન અટકવાપણું છે. આ જીવોમાં હોતું નથી, તેથી (શ્રીકૃષ્ણ) વિકાર રહિત બ્રહ્મ છે, એવો અર્થ છે.

‘જો એમ હોય તો બધાએ (શ્રીકૃષ્ણને બ્રહ્મ) કેમ જાણતા નથી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાની યોગમાયાથી જેમનો મહિમા ઢંકાએલો છે તેવા’ વિશેષણથી તેનું કારણ કહેલું છે. પોતાનાં સાધન તરીકે સ્વીકારેલી માયાથી ઢંકાએલો છે મહિમા જેમનો તેવા (શ્રીકૃષ્ણ છે). માયાથી ઢંકાએલી દષ્ટિવાળાઓ ભગવાનનાં માહાત્મ્યને જોતા નથી, એવો અર્થ છે.

વિષયાચ્છાદનં સ્વાર્થં ચેતને નોપપદ્યતે ॥

અન્યાર્થમેવ તદ્યુક્તમાત્મસ્થે વિષયેऽપિ ચ ॥૬॥

બુદ્ધિવાળો પોતાના માટે વિષયને ઢાંકે તે સંભવતું નથી. વિષય પોતામાં રહેલ હોય ત્યારે પણ બીજાના માટે જ તે (વિષયને ઢાંકે તે) યોગ્ય છે. ૧ કા. ૬

‘ભગવાન સર્વ બનેલા હોવા છતાં, પોતાને જ કેમ ઢાંકેલા રાખે છે?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘પરમાત્મા’ શબ્દ યોજેલ છે. જેવો ગંગા અને તેમાં રહેલી દેવતામાં ભેદ છે, તેવો આત્મા (જીવો) અને પરમાત્મામાં ભેદ છે. જેમ (ગંગાનું) જલ જોવામાં આવે ત્યારે પણ ગંગાદેવતાનાં દર્શન થતાં નથી, અને (તે) જલમાંથી તિરોહિત થાય છે, તેની પેઠે (છે), એવો અર્થ છે. ૨૨. તેથી જ કોઈએ (તેમને) જાણતા નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

ન યં વિદન્ત્યમી ભૂપા એકારામાથ વૃણયઃ ॥

માયાજવનિકાચ્છન્નમાત્માનં કાલમીશ્વરમ્ ॥૨૩॥

એક સાથે આનંદ કરનારા આ રાજાઓ અને વૃણિયો માયારૂપી પડદાથી ઢંકાએલા જેમને આત્મા, કાલ અને ઈશ્વર જાણતા નથી. ૨૩.

૧. પોતાની અંદર રહેલા મહિમાને પોતાની શક્તિથી ઢાંકવાનું કેવી રીતે બને! એવી શંકા દૂર કરવા આ કારિકા કહેલી છે. બુદ્ધિવાળો પુરુષ પોતાના માટે વિષયને ઢાંકે તે સંભવતું નથી. પોતાની અંદર વિષય રહેતો હોય ત્યારે પણ બીજાને માટે તે ઢાંકે તે યોગ્ય છે. તેથી બુદ્ધિવાળા ભગવાન પોતાની શક્તિથી પોતાના મહિમા પોતાના માટે ઢાંકતા નથી, પરંતુ બીજાના માટે (એટલે બીજાઓ જોઈ અથવા જાણી ન શકે તે માટે) ઢાંકે છે. તેવા બીજાને ભગવાનનાં મહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતું નથી, એવો અર્થ છે. (છે)

અમી (આ) હાજર છે તે રાજાઓ જે (આપને ભગવાન) જાણતા હોત તો એવી રીતે વ્યવહાર ન કરત. તેઓને (આપને) સંગ નથી એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ‘એક સાથે આનંદ કરનારા’ છે. ‘જ’ ‘અને’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે જન્મથી આરંભી બધી ક્રિયાઓ (ભગવાનની) સાથે (થએલી છે). વળી વૃષ્ણિઓ તેવા (એક સાથે આનંદ કરનારા) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, છતાં પણ જાણતા નથી. ‘માયારૂપી પડદાથી ઢંકાયેલા’ વિશેષણથી તેના કારણનું સ્મરણ કરાવે છે. નાટક કરવામાં જરૂરી પડદારૂપ, ‘આ પુત્ર, ભાઈ, પિતા છે’ એવી બુદ્ધિ થવાનું કારણ બનેલી માયાથી (ભગવાન) ઢંકાયેલા છે.

‘તેઓ અધમ છે, સ્વભાવથી ભગવાનને ન જાણે. (તેમાં) ઢાંકણનું શું પ્રયોજન?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘આત્મા’ શબ્દ યોજેલ છે. આથી એમ કહેલું છે કે (જે તેઓ ભગવાન પોતાના આત્મા છે એમ જાણતા હોત તો) તેઓનો સંસાર પણ ન થાત (ચાલત), અને (ભગવાનની) લીલા પણ થઈ ન શકત. વળી આ કાલ જે પોતાની ઓળખાણ કરાવે તો તેઓ હણાયા પણ ન હોત, એવો (અર્થ છે). વળી આ ઈશ્વર છે. ઈશ્વરો (શક્તિવાળાઓ) તો છૂપા જ રહે છે એવો (અર્થ છે.) ૨૩.

‘(ભગવાન) આત્મા હોવાથી, ઢાંકણ ન રહેવાથી આમણે (તેમને) કેમ ઓળખ્યા નહિ?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्वदृक् ॥

नाममात्रेन्द्रियामातं स वेद रहितं परम् ॥૨૪॥

જેમ સ્વપ્નમાં જણાતા વિષયોને સત્ય માનનાર સૂતેલો પુરુષ (સ્વપ્ન સમયના) રૂપ વિષયો અને ઇન્દ્રિયોમાં પ્રકાશતાને આત્મા જાણે છે, (પરંતુ) આત્માને (તે રૂપ વિગેરેથી) રહિત અને (તેઓથી) પર જાણતો નથી. ૨૪.

જેમ આત્માનું જ્ઞાન થવામાં નિદ્રા પડદારૂપ છે તેમ અવિદ્યા અથવા ભગવાનની માયા તેઓને આત્માનું જ્ઞાન ન થવામાં કારણરૂપ છે, એમ કહેવા માટે (ભગવાન) માયારૂપી પડદાથી ઢંકાયેલ હોવાનું કહેલ હોવા છતાં જૂદા પ્રકારથી જણાવવા આ કહેવામાં આવે છે. ‘જેમ સૂતેલો પુરુષ આત્માને (સ્વપ્ન સમયના) રૂપ વિષયો અને ઇન્દ્રિયોમાં જ પ્રકાશતો જાણે છે, પરંતુ તેથી પર જાણતો નથી.’ તેનું કારણ ‘સ્વપ્નમાં જણાતા વિષયોને સત્ય માનનાર’ શબ્દથી કહેલું છે. ગુણેષુ સ્વપ્નમાં જણાતા વિષયોમાં તત્ત્વદ્રક્ સત્ય હોવાની દૃષ્ટિવાળો (તે હોય છે). જે તે જાણતો હોય કે હમણાં જેમનો અનુભવ થાય છે તે દેહ ક્રિયા સાથે (આ વિષયો) અસત્ય છે તો પોતાને જાગતા હોવાની સ્થિતિવાળો હોવાનું જાણે જ.

‘તે (સ્વપ્ન)માં પણ આત્માને અનુભવ થાય છે એમ કહેવામાં આવે, તો તે સાચું છે; છતાં પણ નામ તે સમયનાં (સ્વપ્નમાં જણાતાં) દેવદત્તા વિગેરેનું રૂપ, માત્રા વિષયો અને ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોમાં જ પ્રકાશતો (જણાય છે). ‘હું’ તરીકે તે (વિષયો)નું ગ્રંહણ કરેલા હોવાથી આત્માના આભાસનું જ ભાન થાય છે; પરંતુ આત્માનું જ્ઞાન થતું નથી, એવો અર્થ છે. (આત્માને રૂપ વિગેરેથી) રહિત અને પર બ્રહ્મતો નથી શબ્દોથી બનેલું સત્ય જ્ઞાન થતું નથી એમ કહે છે. પહેલાં (ઉપર) કહેલાં નામ વિગેરેથી રહિત અને તે (સ્વપ્નની) અવસ્થાથી પણ પર (આત્માને) બ્રહ્મતો નથી. ૨૪-

એવી રીતે દષ્ટાંત કહીને, જેના સંબંધમાં દષ્ટાંત કહેલું છે તેને નીચેના શ્લોકમાં લાગુ મારે છે:—

एवं त्वय्यं जनो ब्रह्म नाममात्रेन्द्रियेहया॥

માયયા વિભ્રમચિત્તો ન વેદ સ્મૃત્યુપપ્લવાત્ ॥૨૬॥

એ પ્રમાણે હું બ્રહ્મ નામ, માત્રા અને ઇન્દ્રિયોમાંની એટાને લીધે માયાથી ભ્રમતા ચિત્તવાળો આ પુરુષ સ્મરણને નાશ થવાથી આપને બ્રહ્મતો નથી, ૨૬.

જેમ સ્વપ્નના (સ્વપ્નમાં જણાતા) દેહનો આ દેહ આત્મા છે, તેમ આ (આત્મા)નો ભગવાન (આત્મા) છે. તેથી જ ભગવાનનું અજ્ઞાન (રહે છે, એટલે જ્ઞાન થતું નથી), વળી ‘સ્વપ્નમાં આ દેહ રહેલો (હોતો) નથી, તેથી ભેદ છે’ એમ ન કહેવું. (ન રહેતો હોય) તો ક્યાં જાય છે? કારણ કે તે (આ દેહ)ના આધારે જ તે (સ્વપ્નનું) જગત્ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. તેમ ન હોય તો તે (આ દેહ)ને હયમઆવવાથી તે (સ્વપ્નનું જગત્) જતું ન રહેત.

‘છતાં પણ તે (આ દેહ, સ્વપ્નના જગત્થી) બ્રહ્મ જણાતો નથી’ એમ કહેવામાં આવે તો (બ્રહ્મનું કે), તે હૃદયોના હોવાથી, અને તેને બદલે બીજો (જીવે) ગ્રંહણ કરેલા હોવાથી શક્તિવિનાનો થવાથી તેનું ભાન થતું નથી. ભગવાન તો સર્વત્ર રહેલા હોવાથી અને સર્વ શક્તિવાળા હોવાથી બ્રહ્મ પણ જણાય છે. આટલો ભેદ છે. (સ્વપ્નમાં આ દેહનું અને બ્રહ્મવસ્થામાં ભગવાનનું) જ્ઞાન ન થવાનું તો સમજા જ છે. તે (અર્થ) કહે છે કે નામમાત્રેન્દ્રિયેહયા નામ માત્રા અને ઇન્દ્રિયોમાંની એટાને લીધે, ખેટી બુદ્ધિ કરાવનારી એટલે આત્મા છે એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવનારી (માયા)થી ભ્રમતા ચિત્તવાળો ત્વા વાસ્તવિક પ્રકારે (પોતાના) આત્મારૂપ આપને બ્રહ્મતો નથી. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે આત્મા અને પરમાત્માની સ્થિતિના ભેદનો સ્વીકાર ન કરવામાં આવે ત્યારે પણ ભગવાનનું અજ્ઞાન રહે છે (જ્ઞાન થતું નથી).

‘સંસાર અનાદિસિદ્ધ થયેલ હોવાથી શુદ્ધ શાસ્ત્ર અને તપથી કેાઈ સમયે ભગવાનનો અનુભવ થવાનું અથવા આત્માનો અનુભવ થવાનું સંભવે

છે. તેથી હમણાં લગવાનને જોઈને (તે સમયે) આ તે (લગવાન) છે એવું જ્ઞાન કેમ ન થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્મરણનો નાશ થવાથી' એમ કહેલું છે. જન્મ મરણ વિગેરેથી સ્મરણનો નાશ થવાથી (એવું જ્ઞાન થતું નથી). ૨૫.

તેવા (લગવાન)નાં આજે દર્શન થયાં, તેથી પોતે કૃતાર્થ થયા એમ ફરી કહીને (લગવાનની) કૃપા માટે નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

તસ્યાદ્ય તે દદશિમાહ્નિમઘૌષમર્ષ ।

તીર્થાસ્પદં હૃદિ કૃતં સુવિપક્વયોગૈઃ ॥

ઉત્તિસ્ત્તમત્ત્યુપહૃતાશયજીવકોશાઃ ।

આપુર્ભવદ્ગતિમથોનુગૃહાણ મક્તાન્ ॥૨૬॥

પાપના સમૂહનો નાશ કરનારાં, તીર્થોનાં ધામરૂપ, પરિપક્વ યોગવાળાઓએ હૃદયમાં ધારણ કરેલા તે આપના ચરણનાં અમને આજે દર્શન થયાં. ઘણી વધેલી ભક્તિથી સમર્પણ કરેલાં છે અંતઃકરણ જીવ અને હેહ જેઓએ તેવા અમે આપનું શરણ પામ્યું. આથી (અમે) ભક્તોને પોતાના કરો. ૨૬.

જે કોઈપણ સમયે પ્રાપ્ત થયાં નહતા અને જે (અમારું) બધું ફલ છે તે તે (આપ)નાં દર્શન થયાં જ. તેમાં પણ જે પ્રકારે સદા દર્શન થાય તેવા ઉપાય સાથે દર્શન થયાં એમ જણાવવા 'તે(આપ)ના ચરણનાં દર્શન થયાં' એમ કહેલું છે. ચરણનો સદા સાક્ષાત્કાર થવાનાં કારણનો પ્રકાર 'પાપના સમૂહનો નાશ કરનારાં' વિગેરે ત્રણ વિશેષણોથી કહેલો છે.

મલાપકર્ષણં પૂર્વં શુદ્ધ્યાદિગુણયોજનમ્ ॥

તતથ્વ ફલરૂપં ચ યોગસાધનમાવિતમ્ ॥૭॥

(૧) આરંભમાં મલને દૂર કરનાર (૨) શુદ્ધિ વિગેરે ગુણો આપનાર અને પછી (૩) યોગના સાધનથી પ્રાપ્ત કરેલ ફલરૂપ (લગવાનનું ચરણ) છે. કા. ૭.

(૧) અઘૌષસ્ય પાપના સમૂહનું મર્ષ નિરર્થકપણું અથવા દૂર થવાપણું અથવા શુદ્ધિ છે જેનાથી તેવું વળી (૨) તીર્થોનાં ધામરૂપ, ગંગા વિગેરેની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે. (૩) પછી યોગમાં નિપુણોએ હૃદયમાં ફલ તરીકે ધારણ કરેલું (લગવાનનું ચરણ) છે. આવું ચરણ અમને પ્રાપ્ત થયું છે, તો (લગવાન) ધીરે ધીરે (અમારા) હૃદયમાં પધારશે (અને) તેથી ભવિષ્યમાં બધું (ફલ) પ્રાપ્ત થશે એવા વિચારથી પોતાના ભાગ્યનું અભિનંદન કરે છે.

'ભવિષ્યમાં તમે કયા પ્રકારે મુક્ત થશો?' એમ પૂછવામાં આવે, તેથી ઉત્તરાર્ધથી તે પ્રકાર કહે છે. ઉત્તિસ્ત્ત્વા ઘણી વધેલી, મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને

અધિક થયેલી જે મક્તિ: ભક્તિ, તેને લીધે ઉપહતા: ભગવાનને સમર્પણ કરેલા છે આશયજીવકોશા: અંતઃકરણ આત્મા અને દેહ જેઓએ તેવા (અમે થશું). આત્મા અને તેની ઉપાધિ આભ્યંતર છે એમ જણાવવા તેઓને દેહથી જૂદા જણાવેલા છે. અથવા અંતઃકરણ જ જીવનો સૂક્ષ્મદેહ છે. એવી રીતે ઉપાધિનું (ભગવાનને) સમર્પણ થતાં, ઉપાધિ વિનાના અમે ભગવાનનું શરણ આપુ: પ્રાપ્ત કરશું. 'ધૃતરાષ્ટ્ર દર્શાવવાની હોય ત્યારે ભવિષ્યકાલ માટે ભૂતકાલના પ્રત્યય યોગ્ય છે' એ (પાણિનિ. ૩. ૩. ૧૩૨) સૂત્ર પ્રમાણે બીજો ભવિષ્યકાલ યોજવાને બદલે અન્યતન ભૂતકાલ યોજેલો છે. અથવા અને વળી (અમે) આપના જ હોવાથી અમે ભક્તોને અનુદાણ પોતાના કરો, એવી પ્રાર્થના છે. ૨૬.

એવી રીતે પ્રાર્થના કરીને, (ભગવાને) શાંત રહીને જ (પ્રાર્થનાનો) સ્વીકાર કરતાં, (મુનિઓએ) જવાનો આરંભ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

|| શ્રીશુક ઉવાચ || શ્રીશુક કહે છે:-

इत्यनुज्ञाप्य दशार्हं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरम् ॥

राजर्षेः स्वाश्रमानं गन्तुं मुनयो दधिरे मनः ॥ ૨૭ ॥

હે રાજર્ષિ! એ પ્રમાણે સેવકો જેમને પ્રિય છે તેવા (ભગવાન)ની ધૃતરાષ્ટ્રની (અને) યુધિષ્ઠિરની પરવાનગી લઈ, મુનિઓએ પોતાના આશ્રમોએ જવાનો વિચાર કર્યો. ૨૭.

દશાર્હ સેવકો જેમને પ્રિય છે તેવા (ભગવાને) (અને) પછી ભક્તોએ પણ પરવાનગી આપી, એમ કહેલું છે. 'ધૃતરાષ્ટ્રની (અને) યુધિષ્ઠિરની' શબ્દોથી વૃદ્ધ ભક્તો જણાવેલા છે. ('હે રાજર્ષિ' એ) સંજોધન (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે કહેલું છે. પછી પોતાના આશ્રમોએ જવાનો વિચાર કર્યો. ૨૭.

એ પ્રમાણે નિવૃત્તિમાં ચિત્ત રાખનારાઓને ફલ પ્રાપ્ત થયાનું કહીને, પ્રવૃત્તિમાં ચિત્ત રાખનારાઓને પણ ફલ પ્રાપ્ત થયાનું (કહેવા) માટે નીચેના શ્લોકથી જૂદા પ્રકરણનો આરંભ કરે છે:-

तद्वीक्ष्य तानुपव्रज्य वसुदेवो महायशः ॥

प्रणम्य चोपसंगम्य बभाषेदं सुयन्त्रितः ॥ ૨૮ ॥

તે જોઈને ઘણા યશવાળા વસુદેવે તેઓ તરફ જઈ પ્રણામ કરી અને નજીક જઈ, સ્વસ્થ થઈ આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૮.

વસુદેવ તે (મુનિ)ઓને ઉત્તમ બાણે છે, તેથી ચોતે કૃતાર્થ થવા તેઓને પ્રશ્ન કરવા પ્રયાસ કરે છે. તેથી તેઓ તરફ જઈ....(કહ્યું). તેણે એવી રીતે પોતાના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કર્યો, તેનું પહેલાં થઈ ચૂકેલું કારણ 'ઘણા યશવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. ઘણા યશ હતા જેનો, તેવો તે હોવાથી (મુનિઓ ઉત્તર) કહે તે માટે તેણે જણાવ્યું તેવો ઉપાય પણ કર્યો એમ 'પ્રણામ કરી'

શબ્દથી કહેલું છે. 'વ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) સ્તુતિ પણ કરીને, ઉપસંગમ્ય નજીક જઈ, સ્વસ્થ થઈ, 'આ' એટલે જે કહેવામાં આવશે તે તેણે કહ્યું. સંધિ વૈદિક છે* ૨૮.

નીચેના શ્લોકમાં તેની વિગતિ કહે છે:—

॥ વસુદેવ ઉવાચ ॥ વસુદેવ કહે છે:—

નમો વઃ સર્વદેવેભ્યઃ ક્રણયઃ શ્રોતુમર્હથ ॥

કર્મણા કર્મનિર્હારે યથા સ્યાન્નસ્તદુચ્યતામ્ ॥ ૨૯ ॥

હે કષિણો! સર્વ દેવરૂપ આપને નમસ્કાર (હું વિનંતિ કરું તે) સાંભળો. જે પ્રકારે કર્મથી અમારાં કર્મનો નાશ થાય તે અમને કહો. ૨૯.

જે કે અમ કષિણો હતા, છતાં પણ 'જેટલી દેવતાઓ (છે તે આદ્યમાં રહેલી છે)' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વ દેવો હતા જેઓમાં તેવા હોવાથી, સર્વ દેવરૂપ હતા. આથી 'દેવો આપને અધીન છે' એવી સ્તુતિ પણ કહેવાઈ. હે ક્રણયઃ અલૌકિક ભોનાસઓ! તેથી માફ સ્વરૂપ પણ જાણતા હોવાથી હું વિનંતિ કરું છું તે સાંભળો. તે (વિનંતિ)જ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે.

ભાવાર્થ આ (નીચે પ્રમાણે) છે. 'જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને (ક્ષણમાં ખાળે છે)' એ વાક્ય પ્રમાણે જ્ઞાનથી કર્મનો નાશ થવાનું સુપ્રસિદ્ધ છે. કર્મ તો પોતાની જાતનાને (કર્મનો) નાશ કરતું નથી. જે કે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મનો નાશ કરનાર (છે એમ) કહેલું છે, છતાં પણ તે (પ્રાયશ્ચિત્ત) કર્મ નથી.^૧ કર્મ રહિતપણું કર્મનો નાશ કરે છે, અથવા (તેથી) ઉલટું થાય છે.^૨ જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત (નિષિદ્ધ કર્મનો નાશ કરે છે), અથવા જેમ નખનું (નખ ધોએલ) જલ પહેલાનાં પુણ્યનો નાશ કરે છે, તેમ નિષિદ્ધ (કર્મ) વિધિના* બલને લીધે વિહિત*

*વમાષે અને દ્વદમની સંધિ 'વમાષ' દ્વદમ, અથવા 'વમાષયિદમ' થાય તેને બદલે 'વમાષેદમ' કરેલ છે, તે સંધિ વૈદિક છે એમ કહેલું છે.

૧ તે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ કર્મ પોતે અકર્મરૂપ થઈ નિષિદ્ધ કર્મનો નાશ કરતું નથી, પરંતુ કર્મરૂપ રહીને જ કરે છે. અને તેથી કર્મનો સ્વભાવ વધવાનો હોવાથી તેનાથી બીજું કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો અર્થ છે (હે). પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ નથી, નિષિદ્ધ કર્મનો નાશ કરનાર સાધન છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ નાશ પામતું કર્મ અકર્મરૂપ થઈ નાશ પામતું નથી, પણ તેના ફલના ભોગમાં તિલજ કરે છે. તેથી કર્મનો નાશ થતો નથી. (હે) (તેથી) ઉલટું થાય છે' એટલે કર્મ કર્મરહિતપણાનો નાશ કરે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

*વેદાદિ શાસ્ત્રમાં જે ન કરવાની આજ્ઞા કરેલી હોય તે નિષિદ્ધ કર્મ કહેવાય છે.

* 'વિધિ' એટલે વેદની અથવા શાસ્ત્રની આજ્ઞા.

x જે કર્મ કરવાની વેદ વિગેરે શાસ્ત્ર આજ્ઞા કરતું હોય તે 'વિહિત' કર્મ કહેવાય છે.

(કર્મ)નો નાશ કરે છે, ૩ છતાં પણ એક જાતનું (કર્મ) પોતાની જાતનાં (કર્મ)નો નાશ કરતું નથી. નખ વિગેરે, નખનું જલ વિગેરે અધર્મ ઉત્પન્ન કરી તે (અધર્મ) દ્વારા કર્મનો નાશ કરે છે. તેથી તે (કર્મનો) નાશોદ્ધુઃખ જ પ્રાપ્ત કરાવે છે, પરંતુ સંસાર શીટાડતો નથી. તેમની ની હોતાં તે ઉત્તમ પુરુષો જ્ઞાનની પેઠે તે (તેવા પ્રકારના કર્મના નાશ) માટે પણ પ્રયત્ન કરત. તેથી જે થતાં સંસાર જ શીટ તેવા કર્મના નાશની જ જરૂર છે, જે (વસુદેવ) સંસાર શીટાડવાની જ પ્રાર્થના કરે તો (ક્રિષ્ણ) જ્ઞાન વિગેરેના ઉપદેશ કરે, પરંતુ 'કર્મ' (કરવા)નો નાશ તો અધિકાર છે એવી પ્રમાણ જ્ઞાન ગૃહસ્થને (હોતું) નથી એમ જ્ઞાન માને તો હોતો તેથી હરકોઈ પ્રકારે કરેલા કર્મથી જ જે પ્રકારે સંસારના કારણરૂપ બનેલ કર્મનો નાશ થાય, તે પ્રકાર કહો, એમ 'તે અમને કહો' શબ્દોથી કહેલું છે.

અહિં વળી પહેલાંની પેઠે ક્રિષ્ણને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. જેમ ભગવાને કૃષ્ણ હોવા છતાં વિરૂદ્ધ વચન કહેલું અને તેના ભાવનું (એમ) ધિણ પ્રયાસે વર્ણન કર્યું, એવી રીતે વસુદેવ પણ મુક્ત હોવા છતાં સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરેલ હોવા છતાં (તેથી) વિરૂદ્ધ (બંધનવીળો) હોય તેમ પહેલાં કર્મના નાશ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. (તે) કયા અભિપ્રાયથી કરે છે? આશું અમારા જ્ઞાનની પરીક્ષા કરે છે, અથવા બીજા પ્રકારથી કરે છે એવી (સંદેહ થયો). ૨૯.

એવો ક્રિષ્ણનો સંદેહ જાણીને નારદ પુત્ર (નીચું પ્રમાણ) કહે છે:—

|| શ્રીનારદ ઉવાચ || શ્રીનારદ કહે (શ્રી) ૩૦ ||

નાપિ ચિત્રમિદં વિપ્રા વસુદેવો વુમ્તસ્યા || ૩૦ ||

કૃણં મત્વાર્મકં યન્નઃ પૃચ્છતિ શ્રેયઃ આત્મનઃ || ૩૦ ||

હે વિપ્રા! શ્રીકૃષ્ણને બાલક માનીને વસુદેવ આજે પોતાનું

કથાણુ બાણવાની ઇચ્છાથી આપણને પૂછે છે તે વિચિત્ર પણ નથી. ૩૦.

'આ' વસુદેવનું વચન વિચિત્ર પણ નથી. 'વિપ્ર' પણ શબ્દ હોવાથી તે ઉંડા અર્થવાળું પણ નથી. 'વિપ્રા' વિપ્રો! એ સંબોધનથી (એમ જણાવેલું છે) કે તમે પૂરનારા (પૂર્ણ કરનારા) હોવાથી પોતાની પૂર્તિ (સંતોષ) માટે જ (પૂછે છે). તે (અર્થ) 'બાણવાની ઇચ્છાથી' શબ્દથી કહેલો છે.

'જે બાણવાની ઇચ્છા જ (પ્રશ્ન કરવાનું) પ્રયોજન હોય તો શ્રીકૃષ્ણને કેમ ન પૂછ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શ્રીકૃષ્ણને બાલક માનીને' જે આપણને (પૂછે છે) એમ કહેલું છે, કારણ કે (તે) એમ જાણે છે પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલ

૩ પ્રાપ્તિતરૂપ વિહિત કર્મ નિવિદ્ય કર્મનો નાશ કરે છે. (કે) નિવિદ્ય કર્મ વિહિત કર્મનો નાશ કરે છે. જેમ નખનું જલ પુષ્પને નાશ કરે છે તેમ અહિં વિહિત કર્મનો નાશ કરેલો જણાય છે.

(શ્રીકૃષ્ણ) પોતે બળુતો નથી તે કેવી રીતે બલે? એઓ મને જે પ્રકારે લેજે છે (તેઓને હું તે જ પ્રકારે સંબુદ્ધ) એ વાક્ય પ્રમાણે વસુદેવની દષ્ટિમાં

(શ્રીકૃષ્ણ) આલક જ બણાય છે તેથી જ આપણને (આ) મોટા પંડિતો છે એમ બાણીને પૂછે છે. ૩૦

(શ્રીકૃષ્ણ) સગવાન સર્વના ઈશ્વર છે એમ (વસુદેવ) બોલે છે એવી શંકા થાય; તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

सन्निकर्षोऽत्र मर्त्यानामनादरकारणम् ॥

गाङ्गां हित्वा यथान्याम्भस्तत्रत्यो याति शुद्धये ॥૩૧॥

એમ જ આનું જલ તણને તેના કાંઠે રહેનારો શુદ્ધિ માટે ખીણ જલ શોધે છે તેમ આ વિષયમાં નજીક રહેવું એ મર્ત્યોના અનાદરનું કારણ છે. ૩૧.

નજીક રહેવું એ જ અનાદરનું કારણ છે. ‘મર્ત્યોના’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) મરણરૂપ ગુણવાળા તેઓ એમ બલે છે કે ‘બધાએ મરણરૂપ ગુણવાળા છે. (શ્રીકૃષ્ણમાં) શું ભેદ છે?’ પોતાની પેઠે સર્વને તેઓ જૂએ છે, તેથી (શ્રીકૃષ્ણને) અનાદર કરે છે. (આ) અસંભવિત માનીને ઉત્તરાર્ધથી દ્વંદ્વ કહે છે. ‘તત્તલ્લ’ ‘તેના કાંઠે રહેનારો’ એટલે ગંગાના તીર ઉપર રહેનાર પુરુષ, ‘શુદ્ધિ માટે’ (ખીણ જલ શોધે છે). ગંગાના કાંઠે લોકના સમૂહમાં સ્નાન કરીને ‘હું અશુદ્ધ થયો, ઘેર સ્નાન કરીશ’ એમ વિચારી જેમ ઘેર ફરીથી સ્નાન કરે છે તેમ (નજીક રહેવાથી અનાદર થાય છે). તે (અર્થ) ‘શુદ્ધિ માટે’ શબ્દથી કહેલો છે; કારણ કે તે ગંગાના જલને પણ જલ તરીકે જ માને છે, પરંતુ તેનું આહાત્મ્ય બાણી નથી. ૩૨.

(નારદ) પોતે નીચેના શ્લોકમાં સગવાનનું આહાત્મ્ય કહે છે:—

यस्यानुभूतिः कलेन रूपोत्पत्त्यादिनास्य वै ॥

स्वतोऽन्यस्माच्च गुणतो न कुतश्चन रिप्यति ॥૩૨॥

તે કલેશકર્મપરિપાકગુણપ્રવાહૈ—

ख्याकृतानुभवमीश्वरमद्वितीयम् ॥

प्राणाद्भिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो

मन्येत सूर्यमिव मेघहिमोपरागैः ॥૩૩॥

જેમના અનુભવમાં કાલથી, આ(જગત)ના લય ઉત્પત્તિ વિગેરેથી, પોતાની મેળે, અને બીજાથી ગુણથી, કોઈથી પણ નાશ થતો નથી તેવા, કલેશકર્મ અને તેના સંપૂર્ણ પાકમાં રહેલા ગુણના પ્રવાહોથી જેમનાં સ્વરૂપનો નાશ થતો નથી તેવા, પ્રાણ વિગેરે

પ્રાપ્ત થવાનું છે. તે (કર્મ)નો સંપૂર્ણ પાક જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ, અથવા દેહનો સંબંધ છે. તેમાં જે ગુણનો પ્રવાહ એટલે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયની પરંપરા છે. અજ્ઞાનથી આરંભી સંસારના પ્રવાહ સુધીનાં કદમાં આ બધાંથી પણ અવ્યક્ત નાશ થતો નથી. અનુભવનો જે મન (તેવો ભગવાન છે). વિશેષ સારી રીતે, આ સર્વ તરફથી ભ્રમ કરવું (તે) વ્યકરણ મોતાને અધીક કરવું, એટલે સ્વરૂપનો નાશ કરવો, એવો અર્થ છે. 'અનુભવ'ને કારણે અહિં સ્વરૂપ છે, કારણ કે દેહ (ભગવાનના) સંતોષ નોશ થતો નથી એમ પહેલાં (ગત્રીસમા શ્લોકમાં) કહેલું છે. આથી (અહિં) તે જ કરી કહેલું છે. (અનુભવનો) નાશ ન થવાનું કારણ નિઃશ્વરના શબ્દથી કહેલું છે. કારણ કે ઈશ્વરના અનુભવનો નિશ્ચય કરવા કિંમત શક્તિ વાળું હોતું નથી. તેવો (ઈશ્વર) જેવો) બીજો તેમનાથી પણ વધારે સત્તાવાળો. (તેમની અનુભવનો) નોશ કરવો એવી શંકા થાય, તેથી અદિતીય વિશેષણ એવું છે. જેમની સમોનાં અથવા જેમનાથી અધિક કોઈ નથી (તેવા ઈશ્વર છે), એવો અર્થ છે. આમાં (ઈશ્વર)ની પણ પોતાની આધિદેવિક આત્મિક મય વિભૂતિઓ પ્રાણ, અંદ્રિયો, આંતરણ તથા દેહથી-અથવા પોતે જ તેવા થએલ હોવાથી સ્વરૂપ બનેલી તે (વિભૂતિ) આથી ઠંકાએલા એટલે લીલાકરણ માટે ઘેરાયેલા (ભગવાન)ની બીજો એટલે આપણે વિગેરે મૂળ, જીવ પોતાની સમાપ્તિ મુજબ કીર્તિ પ્રકરણ

(મૂળ જીવ તેમને) કહેવા માટે છે. એવી શંકા થાય તોથી (મેઘ હિમ અને રાહુથી ઠંકાએલા) સૂર્યના કળેસે એમ કહેલું છે. એમ સૂર્યને મેઘથી ઠંકાએલા, હિમથી પ્રભાવિતાને અથવા (સૂર્ય) રાહુથી પ્રભાવિતા માને છે. તેવી રીતે (ભગવાન) અવિદ્યાથી પ્રભાવિતા દ્વારા વિગેરેને લીધે પ્રભાવિનાના, શરીરથી ઠંકાએલા એમ (માને છે) વાર્તાવિકાસી તે સ્તોત્ર ધણા અંતરને લીધે સૂર્યને પ્રભાવિતા વિગેરે સાથે સંબંધ નથી, અને તેવી જ રીતે બીજો પણ વાર્તાવિકાસી રીતે અવિદ્યા વિગેરેથી પ્રભાવિતા વિગેરે થઈ તો પછી ભગવાન (તેવા) કેમ જો હોય? ભગવાનને પ્રકાર તો કહેલો જ છે. એવો

એવી રીતે તે (વસુદેવ)નું પ્રાંતપણ જાણીને, (તે) મોલામાં શ્રદ્ધાર્થ માટે તેવા સત્યની જ પ્રાર્થના કરે છે એવો નિર્ણય થતાં, (કંપિઓએ) શકારિદિલ

૨. આ બધાં પણ વિગેરે જાતિ, એકસાથે વિગેરે આયુષ્ય અને ભોગનો ફલસ્વ ભોગ, એવો અર્થ છે. (તે) એક જ જાતનો ફલસ્વ ભોગ (કેવળ ભોગ)

૩. 'બીજો' એટલે સૂર્યથી પ્રભાવિતા વિગેરે પણ વાર્તાવિકાસી વિગેરે મૂળ સૂર્ય ઠંકાએલા વિગેરે નથી તેમ અવિદ્યા વિગેરેથી પ્રભાવિતા વિગેરે નથી એટલે અવિદ્યાથી પ્રભાવિતા નથી, લોભ વિગેરેથી પ્રભાવિતા નથી અને શરીરથી ઠંકાએલા નથી, કારણ કે આત્મા નિર્લેપ છે. તો પછી ભગવાન તો તેવા કેમ જો શક્ય? એવો અર્થ છે. (તે).

થઈ ઉત્તર આપવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अथोचुर्मनयो राजन्नाभाष्यानकदुन्दुभिम् ॥

सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैवाच्युतसमयोः ॥ ३४ ॥

પછી હે રાજન્! મુનિઓએ આનકદુન્દુભિને સંબોધીને બધા રાજાઓના તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રના સાંભળતાં (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું: ૩૪.

મુનિઓ હોવાથી (તેઓને) જ્ઞાન હતું. હે રાજન્! એ સંબોધન (પરિશ્કિત) સાવધાન રહે તે માટે (કરેલું છે) “સંબોધીને” એટલે “હો” વસુદેવ! સાવધાન રહી સાંભળ એમ કહીને (કહ્યું). કારણ કે આનકદુન્દુભિ, ઉત્તમ (પુરુષ) હતો. “બધા સાંભળતાં” આ શબ્દથી તે (ઋષિ)ઓને કહેવામાં ઉત્સાહ સૂચવેલો છે. તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રના (સાંભળતાં) શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન સાંભળે છે તેથી તક સાથે સર્વ (કોઈપણ) સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવું કહેશે. ૩૪.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત (શ્લોકો)થી કર્મનો નાશ કરવાનો પ્રકાર કહે છે:—

कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधु निरूपितः ॥

यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखैः ॥ ३५ ॥

કર્મથી કર્મનો નાશ આ સારા પ્રકારે કહેલો છે કે સર્વ યજ્ઞોના ઈશ્વર વિષ્ણુનું યજ્ઞોથી શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજન કરવું. ૩૫.

આરંભમાં (કર્મથી કર્મનો નાશ કરવાનો) પ્રકાર કહે છે: “આ” આગળ કહેવામાં આવશે તે કર્મથી કર્મનો નાશ કરવાનો પ્રકાર બધાએ સિદ્ધાંતોએ સારા પ્રકારે કહેલો છે, એમ પ્રમાણ (જણાવ્યું).

“તે કયો પ્રકાર?” એ બાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. શ્રદ્ધા સર્વમાં જરૂરી ભાગ છે. “વિષ્ણુનું પૂજન કરવું” એ કર્મનો નાશ કરનારું કર્મ છે. તેમાંના “વિષ્ણુ” શબ્દ ઇદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવ માટે પણ યોગ્યતા હોવાથી ગુરૂ બ્રાહ્મણ વિગેરેના ચરણની પૂજા કરવાથી પણ પરંપરાથી વિષ્ણુનો યજ્ઞ થાય છે, તેથી તેને ખાતલ કરવા “સર્વ યજ્ઞોના ઈશ્વર” શબ્દ યોગ્ય છે. સર્વ યજ્ઞોના ઈશ્વર વિષ્ણુ જે યજ્ઞવરાહના રૂપથી પ્રકટ થયેલા તે અહિં (વિષ્ણુ શબ્દથી) કહેલા છે. “યજ્ઞ વિષ્ણુ જ છે” શ્રુતિ પ્રમાણે “યજ્ઞથી યજ્ઞને પૂજ્યા” વાક્યમાં કહેલ બીજી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળો જણાવેલ યજ્ઞ અહિં કહેલ છે. તેમનું પૂજન તો યજ્ઞોથી જ થાય છે, તેથી “યજ્ઞોથી (પૂજન કરવું)” એમ કહેલું છે. “ઈશ્વર” શબ્દથી એવું પ્રમાણ પણ સૂચવેલું છે કે ભગવાનની આજ્ઞા (યજ્ઞ કરવાની) હોવાથી યજ્ઞોમાં જ (યજ્ઞો કરવાથી જ) ભગવાનની આજ્ઞાનું સંપૂર્ણ પાલન થાય છે. ૩૫.

‘પંચરાત્ર વિગેરે શાસ્ત્રોમાં (ભગવાનની) સેવા વિગેરે અને ઉત્સવો પણ કહેલા છે. તેથી વૈષ્ણવ શાસ્ત્રનો ત્યાગ કરીને શ્રૌત (વૈદિક) માર્ગનું કેમ કહ્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

વિત્તસ્યોપશમોઽયં વૈ કવિર્મિઃ શાસ્ત્રચક્ષુષા ॥

દર્શિતઃ સુગમો યોગો ધર્મસ્થાત્મસુખાવહઃ ॥૩૬॥

કવિઓએ શાસ્ત્રદ્રષ્ટિથી આજ ધનની શાંતિ કરનારો, સહેલાઈથી થઈ શકે તેવો ઉપાય અને પોતાને સુખ કરાવનાર ધર્મ દર્શાવેલો છે. ૩૬.

ધન હોય ત્યારે આ પ્રકાર (કરવાનો) કવિઓએ કહેલો છે. વૈષ્ણવ માર્ગ તો મોટા ભાગે ગરીબોના અધિકારનો જ છે. અમે જે ચક્રરૂપ (માર્ગ) કહ્યો તે તો ધનની જ શાંતિ કરનારો છે, શરીરનો તો તે(ધન)ની દ્વારા ઉપયોગ થશે.

‘આ ઉપાય પ્રમાણરહિત છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કવિઓએ શાસ્ત્રદ્રષ્ટિથી (દર્શાવેલો છે)’ એમ કહેલું છે. કરનાર (દેખાડનાર) અને સાધનનું ઉત્તમપણું કહ્યું.

વળી આ ‘સહેલાઈથી થઈ શકે તેવો ઉપાય’ છે, કારણકે શરીરના દુઃખ કરતાં બહારના અંગરૂપ (મિલકત સંબંધી) છે. વળી અમે ‘તે ધર્મ પહેલાં હતા’ વાક્ય પ્રમાણે આને ‘ધર્મ’ જણાવેલો છે, પરંતુ ભક્તિ કહેલ નથી. આ કર્મનો નાશ કરનારો છે એ આગળ કહેશે.

‘ધર્મ’ હોય તેથી શું (ફલ) થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાને સુખ કરાવનાર’ વિશેષણ યોજેલું છે. પોતાને સુખ કરાવે તેવો (આ છે). આ કર્મનો નાશ કરનારો છે, એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, તેથી પોતાને સુખ કરાવનાર પણું વધારામાં હોવાથી, આને અધિક જણાવેલો. ૩૬.

‘ખીજ માગો પણ છે, ત્યારે આ કેમ કહ્યો?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

અયં સ્વસ્ત્યયનં પન્થા દ્વિજાતેર્ગૃહમેધિનઃ ॥

યચ્છ્રદ્ધયાપ્તવિત્તેન શુક્લેનેજ્યેતં પૂરુષમ્ ॥૩૭॥

દ્વિજાતિ ગૃહસ્થ માટે કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારો આ માર્ગ છે કે સન્માર્ગે પ્રાપ્ત કરેલા ધનથી શ્રદ્ધાપૂર્વક પુરૂષનું પૂજન કરવું. ૩૭.

ગૃહસ્થ માટે આજ માર્ગ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે, ખીજ બધાએ માર્ગો તો ગૃહસ્થપણનો નાશ કરનારા છે એમ ‘જેમનાં ચરિત્રની લીલારૂપ’

૧. ચિત્તની વૃત્તિને રોકવી એ મુખ્ય યોગ છે. તેમાં ચિત્તની પીડા કરતાં શરીરની પીડારૂપ યોગ બહારના અંગરૂપ હોઈ સહેલાઈથી થઈ શકે તેવો છે, એવો અર્થ છે(કે) ‘શરીર કલેશામેક્ષ્યા’ શરીરની પીડા કરતાં બહારના અંગરૂપ એટલે ધન અથવા મિલકતની જ શાંતિ કરનાર હોવાથી વધારે સહેલાઈથી થઈ શકે તેવો છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૧૦-૪૪-૧૮ વિગેરે (વાક્યો) માં જણાવેલ છે. તેથી આજ માર્ગ ગૃહસ્થને ધરમાં રાખે છે. વળી અહિં બધા દિગ્ગતિઓનો અધિકાર છે. બીજે (બીજા માર્ગમાં) તો બીજા પણ બીજા સંસ્કાર વિગેરે અધિકારીનાં વિશેષણ માટે પ્રયાસ કરવાનો રહે છે. એ પ્રમાણે (આ માર્ગ કર્મથી કર્મનો નાશ કરનાર હોવાનું) સિદ્ધ કરીને ઉત્તરાર્ધથી ઉત્તમ નિર્ણય કરીથી કહે છે, કે આપ્તેન પોતાની મેળે પ્રાપ્ત કરેલા, વિત્તેન નાશ ન કરે અને હિત કરે તેવા શુક્લેન સન્માર્ગથી પ્રાપ્ત થએલા ધનથી પૂર્ણ યજ્ઞપૂરણનું શ્રદ્ધાથી પૂજન કરવું. (આ) જે (પૂજન કરવું), એજ માર્ગ છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ૩૭.

‘આ (વિષ્ણુનું પૂજન) કર્મનો નાશ કરનાર કેવી રીતે થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

વિત્તેષણાં યજ્ઞદાનૈર્ગૃહૈર્દારિસુતેષણામ્ ॥

આત્મલોકેષણાં દેવકાલેન વિસૃજેદ્બુધઃ ॥

ગ્રામે ત્યક્તેષણાઃ સર્વે યયુર્ધીરાસ્તપોવનમ્ ॥૩૮॥

પંડિતે યજ્ઞ અને દાનથી ધનની ઇચ્છાનો, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પત્ની અને પુત્રની ઇચ્છાનો (અને) દેવો સાથે કીડા કરીને સ્વર્ગ વિગેરે લોકોની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો. ગામમાં રહીને જેમણે ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરેલો છે તે સર્વ ધૈર્યવાળાઓ તપોવનમાં ગએલા છે. ૩૮

ત્રણ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યાનું બંધન રહેલ નથી એમ જણાવનારો છે, કોરણ કે કોમો ઇચ્છા દ્વારાજ બંધન કરે છે. ઇચ્છા ન રહેતાં કર્મ નથી રહેતું એ પ્રસિદ્ધ જ છે. (૧) ધનની ઇચ્છા (૨) પત્નીની ઇચ્છા (અને) (૩) લોકોની ઇચ્છા એવી ત્રણ ઇચ્છાઓ લોકમાં હોવાથી આ શ્લોકમાં ત્રણ ઇચ્છાઓના ત્યાગનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે.

(૧) જેને ધનની ઇચ્છા હોય તેણે ધન કમાઈને યજ્ઞ અને દાન કરવાં જોઈએ. પછી ધનનું ઇચ્છા પ્રકારે કાગ પડેલ હોવાથી, તેની ઇચ્છા જતી રહે છે. યજ્ઞ દાન વિગેરે અદૃષ્ટદ્વારા પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરીને (ધનની ઇચ્છાને) મટાડે છે એમ જણવું.

૧. જ્ઞાન માર્ગમાં પંચાગ્નિ વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરેલ દેહ માટે, ભક્તિમાં અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ કરવો પડે છે, એવો અર્થ છે. (કે). ભક્તિમાર્ગ કરતાં આ માર્ગને ઉત્તમ કહેવા હોવાનું જણાતું નથી, અલૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ ભક્તિમાર્ગનું સાધન નથી, પણ ક્ષમ છે. તેવો દેહ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ભક્તિ થઈ ન શકે એવો સિદ્ધાંત ક્યાંય હોવાનું જણાતું નથી.

૨. ‘ધન છે તે મનુષ્યો છે’, ‘યઈને તે આમનું રક્ષણ કરે છે’ એ શ્રુતિઓ પ્રમાણે ધન રક્ષણ કરનાર અને હિત કરનાર છે, એવો અર્થ છે. (કે).

(૨) પત્ની પત્ની અને પુત્રની ઇચ્છા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને દૂર કરવી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેઓનું ઘણા પ્રકારે કામ પડતું હોવાથી, પત્ની અને પુત્રનું કામ પડેલ હોવાથી તેઓની ઇચ્છા પણ જતી રહે છે.

આત્મનાં લોકાનામ્ સ્વર્ગ વગેરે લોકોની ઇચ્છાને દેવકાલેજ દેવોની સાથે કીડા કરીને બુધઃ પંડિતેજ તજવી, કારણ કે તેમાં (જરૂરી) વૈરાગ્ય માત્ર જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવો છે. તેથી જ વેદમાં સ્વર્ગ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે જ યજ્ઞો કહેલા છે. બીજા જે (ધનની ઇચ્છા અને પત્નીની ઇચ્છાનો ત્યાગ) તો પ્રસંગથી જ પ્રાપ્ત થવાના, કારણ કે ધન અને પત્ની વિના યજ્ઞ થતા નથી. તેથી જ શ્રીઓનો અધિકારના અંગમાં પ્રવેશ કહેલો * છે, અને ધનનો ક્રિયામાં (પ્રવેશ કહેલો છે). તેમ ન હોત + તો વેદમાં મનથી કરવાના યજ્ઞો જ કહ્યા હોત. તેમ (ઇચ્છાના ત્યાગ માટે યજ્ઞો) કરવાના ન હોત તો 'દ્રવ્યના યજ્ઞ કરતાં (જ્ઞાનયજ્ઞ) વધારે સારો છે' ભગવદ્ગીતા ૪-૩૩ એ વાક્ય પ્રમાણે દ્રવ્યયજ્ઞો સર્વથી હલકા હોવાથી તે કરવાનું કહેનાર? વેદ નિષ્ફલ થાય. મુનિઓ વેદનું આ જ તાત્પર્ય મીનતા હતા. તેથી જ 'પોતાના સુખ કરાવનાર ધર્મ' (શ્લો. ૩૬) વચનથી સ્વર્ગરૂપ યજ્ઞ (ફલ ?) પ્રાપ્ત કરવા માટે જ યજ્ઞો કરવા ભોઈએ, એમ જે પ્રકારે શ્રવણ કરેલ તે જ પ્રકારે શ્રુતિનું અર્થન કરેલું છે. તેથી જ આશ્રમોના ધર્મો માટે પણ વિધિ (વેદની આજ્ઞા) છે એમ કહેવા 'ગામમાં રહીને જેમણે ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરેલો છે તે સર્વે' શબ્દોથી ગૃહસ્થાશ્રમની વિધિનું આજ પ્રયોજન છે એમ કહેલું છે. ગામમાં જ રહીને ઇચ્છાઓ ત્યાગ કરવો ભોઈએ.

આથી આ જણાવેલું છે કે:-પહેલાં યજ્ઞ કરવામાં આવે અને સ્વર્ગ (પ્રાપ્ત) થાય, પછી લોક (સ્વર્ગ વિગેરે લોક)માં વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરીને, ફરીથી (ભૂતલ ઉપર) આવીને, લોકની ઇચ્છા નહિ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ અંગ તરીકે પહેલાં કામમાં લીધેલાં સુવર્ણ અને સીને મુખ્યતાથી કામમાં લઈને, પછી ત્રણ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરીને, તેમ કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ ન થઈ હોય તો વિહ્વલ રહેલાં મનને પણ ધૈર્ય પ્રાપ્ત કરાવી, સારી રીતે ચિત્તની શુદ્ધિ થાય તે માટે ફરીથી (સ્વર્ગમાં) જવાના ક્લેશનો ત્યાગ કરીને (વનમાં ફરેલા) તપથી સારી રીતે ચિત્તની શુદ્ધિ (પ્રાપ્ત) થયે એવા વિચારથી તપો-વનમાં જ ગએલા છે. જેઓ એક જન્મના સંબંધમાં જ સર્વનો અર્થ

* યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે સી હોવી જોઈએ, એવો અર્થ બ્રહ્માય ઝં.

+ 'તેમ ન હોત' એટલે 'યજ્ઞમાં ધનનો ઉપયોગ થાય તેવી ક્રિયાની જરૂર ન હોત તો', એવો અર્થ બ્રહ્માય ઝં.

૧ નં એટલે જન્મના યજ્ઞ કરવાનું કારણ જેમાં (એવો મહુચીકિ સમાય છે) કે.

કરે છે તેઓ(નો અર્થ) વિચાર કરવા જેવો છે. (તેઓ) 'દેવ' શબ્દથી વસુ-
દેવનું સંબોધન કર્યાનું અને 'ઋતેન' 'કાલથી' શબ્દથી (લોકની ઇચ્છા ત્યાગ
કરવાનો) ઉપાય ન હોવાનું કહે છે.^૨ તેઓ(ના^૩ મત પ્રમાણે) લોકની
ઇચ્છા દૂર થએલી નહિ હોવાથી સર્વ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કેવી રીતે થાય?
એ (વિચાર કરવા જેવું છે).^૩ 'વુષઃ' 'પંડિતે' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે
કે)^૪ જ્ઞાનથી જ તે (ઇચ્છા)નું દૂર થવું બીજામાં પણ સમાન છે. વળી
પહેલાં યજ્ઞ કરવાનું ઇચ્છાઓનો ત્યાગ થાય તે માટે કહેલું. તે (ઇચ્છાઓના
ત્યાગ)દ્વારા કર્મનો નાશ કરનાર પણ થાય છે. ૩૮.

હમણાં તો (તમારે) દેવું શ્રીરાડવા માટે જ યજ્ઞ કરવા જોઈએ, એમ
નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ઋષૈશ્વિમિદ્વિજો જાતો દેવર્ષિવિતૃષ્ણાં પ્રસો ॥

યજ્ઞાધ્યયનદાનૈસ્તાન્યનિસ્તીર્ય ત્યજન્પતેત્ ॥૩૯॥

હે શક્તિમાન! દેવોનાં ઋષિઓનાં અને પિતૃઓનાં ત્રણ દેવાં
સાથે જન્મેલો દ્વિજ, યજ્ઞ અધ્યયન અને દાનથી તેમને શ્રીરાડવા
વિના (સંસારનો) ત્યાગ કરતાં વિનાશ પામે છે. ૩૯.

'બ્રાહ્મણ જન્મે છે ત્યારે ત્રણ દેવાંવાળો હોય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે
જન્મતાં એટલે જનોઈ ધારણ કરતાં બ્રાહ્મણને (ત્રણ દેવાં હોય છે). 'દેવોનાં
ઋષિઓનાં અને પિતૃઓનાં' શબ્દથી તે દેવાં ગણાવે છે. 'બ્રહ્મચર્યથી ઋષિઓનાં
યજ્ઞથી દેવોનાં અને પ્રબળથી પિતૃઓના (દેવાંથી છૂટે છે) એ શ્રુતિ પ્રમાણે
(દેવાં શ્રીરાડવાનાં હોય છે). 'યજ્ઞ અધ્યયન અને દાનથી' શબ્દથી અહિં તો
પિતૃઓનું દેવું દાનથી શ્રીરાડવાનું કહેલું છે. પ્રબળનાં દાનને જ અહિં દાન કહેલું
છે. કેટલાક પિંડદાન (નિ અહિં દાન કહેલું છે) એમ કહે છે. તે (પિંડદાન)
કરવાનું હોવાથી ક્ષત્રીય કહેલું છે.

વળી જેઓનો ઇચ્છાઓથી છૂટકારો થઈ જ ગએલો છે, તેઓ પણ
દેવાંથી છૂટેલા નથી એવા મુખ્ય મત પ્રમાણે, 'ત્રણ દેવાં શ્રીરાડીને મન મોક્ષમાં
લગાડવું. તે ત્રણને શ્રીરાડ્યા વિના મોક્ષની ઇચ્છા કરનાર તો નીચે પછડાય

૨...૨ આ બીજાનો મત કહેલો છે. (લે)

૩...૩ આ ભાગથી ઉપર જણાવેલ બીજાનો મત બોલે હોવાનું દર્શાવેલ છે. (લે).

૪ 'પંડિત' શબ્દમાં મુલ્યવેદ જ્ઞાનથી લોકની ઇચ્છા દૂર થતે એમ બીજા મતવાળા
કહે, તેથી જ્ઞાન તો ત્રણે ઇચ્છાઓને દૂર કરનાર છે એમ જણાવેલું છે. 'બીજામાં' એટલે
ધનની ઇચ્છામાં અને પત્ની તથા પુત્રની ઇચ્છામાં (લે).

* પિંડદાન પુત્રોએ કરવાનું હોવાથી, 'પિંડદાન કરવું' એમ કહે તેમાં પુત્રની
ઉત્પત્તિ કરવાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પુત્રોત્પત્તિનું ક્ષવ પિંડદાન હોવાથી તે ક્ષવ
કહેવાથી પુત્રોત્પત્તિ પણ કહેવાઈ, એવો ભાવ જણાય છે.

છે' એ મનુના વાક્ય પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમ પછી તરત જ સંન્યાસ (લેવાય) એ મતનો આધાર લઈ, 'શ્રીરાડ્યા વિના (સંસારનો) ત્યાગ કરનાર વિનાશ પામે છે' એમ કહેલું છે.

‘બ્રહ્મચર્યમાંથી જ સંન્યાસ લેવો’ વિગેરે શ્રુતિઓનો વિષય શું? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહીએ છીએ કે:-

ઇચ્છા ન હોવી અને દેવું ન હોવું એ મોક્ષની પહેલાં થવું જોઈએ. એક (ઇચ્છા ન હોવી તે) (મોક્ષના) અધિકારીનું વિશેષણ છે, બીજું (મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં) વિદ્ય ન રહેવારૂપ છે. અધિકારીના વિશેષણ માટે પ્રયાસ કરવો જ પડે. વિદ્ય ન રહેવાના સંબંધમાં તો ભગવાનના ભજનના આધારરૂપ ભલમનસાઈથી પણ-જેમ તેના કીર્તિવાણાં કૃત્યોથી પણ પ્રસન્ન થાય છે' વાક્યમાં (જણાવ્યું) તેમ-કાર્ય થાય (ચાલે). અંગરૂપ કીર્તિવાણાં કૃત્યથી પણ ત્રણ દેવાં કીટે છે. એવી રીતે 'જે જે યજ્ઞનો અભ્યાસ કરે છે તેથી તેથી આનું ઇચ્છેલું થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે એકલાં વેદના અધ્યયનથી પણ પહેલાં ઘણા પ્રકારે દેવાં શ્રીરાડેલાં છે. 'એક (માખપ)થી ઉત્પન્ન થએલા ભાઈઓમાં (જે એક પુત્રવાળો હોય, તે તે પુત્રથી બધા પુત્રવાળા છે)' એ વાક્યના ધોરણે ભાઈના પુત્રથી પિતૃઓનું દેવું શ્રીરાડવાનો સંભવ હોવાથી, અથવા બીજા દત્તક (પુત્ર) વિગેરેથી (પિતૃઓનું દેવું શ્રીરાડવાનો સંભવ હોવાથી) 'બ્રહ્મચર્યમાંથી જ સંન્યાસ લેવો' એ વાક્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી જે મુખ્ય ઉત્તમ અધિકારી છે તેણે દેવાં શ્રીરાડવાં અને ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવો એમ ઋષિઓએ બરાબર કહેલું છે.

એવી રીતે દેવાં શ્રીરાડવાનું કરવું જોઈએ એમ કહીને, ત્રણ દેવાં પૈકી એ દેવાં શ્રીરાડેલાં છે, (અને) એકજ દેવું બાકી રહેલું છે એમ ત્રીચેના ભે (શ્લોકો)થી કહે છે:-

ત્વં ત્વદ્યમુક્તો દ્વામ્યાં વૈ ઋષિપિત્રોર્મૈહામતે ॥

યજ્ઞૈર્દેવર્ણમુન્મુચ્ય નિર્ઋણોઽશરણો ભવ ॥૪૦॥

વસુદેવ ભવાન્નૂનં ભક્ત્યા પરમયા હરિમ્ ॥

જગતાસીશ્વરં પ્રાર્ચઃ સ યદ્વાં પુત્રતાં ગતઃ ॥૪૧॥

હું ઘણા બુદ્ધિવાળા! ઋષિઓનાં અને પિતૃઓનાં બે (દેવાં)થી તો હવે તું છૂટેલ છોજ. યજ્ઞોથી દેવોનાં દેવાંથી છૂટે થઈ, દેવાં-રહિત થઈ, યોગી થા. ૪૦.

હું વસુદેવ! તમે ખરેખર પરમ ભક્તિથી જગતોના ઈશ્વર હરિતું પૂજન કરેલું છે, કારણ કે તે તમે એના પુત્ર થએલા છે. ૪૧.

તમે વેદોને અભ્યાસ કર્યો અને પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા, તેથી ઋષિઓનાં અને પિતૃઓનાં દેવાંઓથી તમે છૂટેલા છો. ‘હિ ઘણા ખુદ્ધિવાળા’ સંબોધનથી જડપણું ન હોવાથી યજ્ઞનો અધિકાર જણાવેલો છે. તેથી ‘યજ્ઞોથી દેવોનાં દેવાંથી છૂટે થઈ, દેવાંરહિત થઈ’ અર્થઃ સર્વનો ત્યાગ થતાં યોગી થા; એવો અર્થ છે, કારણ કે ભિક્ષુ અગ્નિ વિનાનો અને ઘર વિનાનો હોય છે. એ પ્રમાણે કર્મનો નાશ કરવા માટે, ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવા માટે અને દેવાં શીટાડવા માટે ત્રણ પ્રકારથી યજ્ઞ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. ૪૦

કેટલાક એમ કહે છે કે ભગવાન તારા (પુત્ર) થયા તેથી ભગવાનનાં પૂજન માટે પણ (યજ્ઞ) કરવા ભેદએ એમ આગળના (એકતાક્ષીસમા શ્લોક) થી કહેલું છે. બીજાઓ તો એમ કહે છે કે ‘તારે દેવો વિગેરેનું દેવું જ નથી, કારણકે તેં જગતના ઈશ્વરોનું પૂજન કરેલું છે. તેથી તારા યજ્ઞનો બીજો (બીજાં કાર્યો માટે) ઉપયોગ નહિ હોવાથી તારો યજ્ઞ કર્મનો નાશ કરવાના પ્રયોજનવાળો જ હશે.’ વાસ્તવિક રીતે તો ‘તું કૃતાર્થ છો. તારે કર્મનો નાશ કરવો વિગેરેની જરૂર નથી’ એવો મૂલ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવાયો. જ્યારે તેં પરમ ભક્તિથી ભગવાનની પૂજા કરેલી છે, ત્યારે તે પોતે પણ ઘણા પ્રેમવાળા થએલા હોવાથી (તારા) પુત્ર થએલા છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે (કર્મનો નાશ કરવા) યજ્ઞ કરવા ભેદએ, એમ કહેવાયું. ૪૧.

પછી યજ્ઞ કરાવવાનું ક્રમ બ્રહ્મણોનું જ હોવાથી, દેવોનો યજ્ઞકુંડ પણ કુરૂક્ષેત્ર જ હોવાથી (અને) ભાગ્યને લીધે ઋષિઓ આવેલા હોવાથી, તેઓનાં વચન પ્રમાણે (વસુદેવે) કયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः॥

तानृषीनृत्विजો वव્રે मूर्ध्निनम्य प्रसाद्य च॥૪૨॥

એવું તેઓનું વચન સાંભળીને ઘણા ઉત્સાહી વસુદેવે તે ઋષિઓને માથાથી નમન કરી અને પ્રસન્ન કરી (તેઓનું) ઋત્વિજ તરીકે વરણ કર્યું. ૪૨.

‘મહામના:’ એટલે યજ્ઞ કરવામાં ઘણા ઉત્સાહી (વસુદેવે) ‘તેં જ પહેલાં નામ આપેલા ઋષિઓનું ઋત્વિજ તરીકે વરણ કર્યું. ‘ચાખા પકવે છે’ એવી પેઠે વરણ કરીને તેઓને ઋત્વિજો બનાવ્યા એવો અર્થ છે. ‘માથાથી નમન કરીને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) નમન કરીનેજ વશ કર્યા (ઋત્વિજ થવાનું કરાવ્યું). ‘અમે કહેલું કરવાનું હોવાથી અમારેજ યજ્ઞ ક્રમ કરાવવો?’ એવી તેમની શંકા દૂર કરાવી. એમ ‘પ્રસન્ન કરી’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘અને’ શબ્દ હોવાથી સ્તુતિ વિગેરે કરીને પણ (પ્રસન્ન કર્યા). ૪૨.

પછી સોમયજ્ઞમાં શ્રોત્રિયોને પસંદ કરનારે તેઓનું વરણ કર્યું ત્યારે દ્વિપાયન વિગેરેએ તે (વસુદેવ)ને યજ્ઞ કરાવ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ત એનમૃષયો રાજન્ વૃતા ધર્મેણ ધાર્મિકમ્ ॥

તસ્મિન્નયાજયન્ક્ષેત્રે મર્ત્યુરુત્તમકલ્પકૈઃ ॥૪૨॥

હે રાજન્! વરણ કરાવેલા તે ઋષિઓએ તે સ્થલમાં ઉત્તમ વિધિવાળા યજ્ઞોવડે તે ધાર્મિક વસુદેવને ધર્મ પ્રમાણે યજ્ઞ કરાવ્યું. ૪૩.

‘ધર્મેણ’ ‘ધર્મપ્રમાણે,’ (યજ્ઞ કરાવ્યું), પરંતુ અઘટિત માર્ગે (કરાવ્યું) નહિ, કારણ કે તે (વસુદેવ) ધાર્મિક હતો. યાદવો વૈદિક ધર્મમાં પંકાવેલા ન હતા, તેથી વસુદેવમાં (આ) ભેદ કહેલો છે. તેજ સ્થલ(કુરુક્ષેત્ર)માં ઉત્તમ હતો વિધિ જેઓમાં, તેવા બધાએ યજ્ઞોથી યજ્ઞ કરાવ્યું. કોઈ પણ સ્થલે અનુકલ્પ* કર્યો ન હતો એવો અર્થ છે. ૪૩.

એ પ્રમાણે વૈદિક અધિકપણું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં લૌકિક અધિકપણું કહે છે:—

તદીક્ષાયાં પ્રવૃત્તાયાં વૃણયઃ પુષ્કરસ્રજઃ ॥

સ્નાતાઃ સુવાસસો રાજત્રાજાનઃ સુપ્તલંકૃતાઃ ॥૪૪॥

હે રાજન્! તે(વસુદેવ)ને દીક્ષા આપવાની પ્રવૃત્તિ થઈ ત્યારે કમલની માલા પહેરેલા વૃણિયુઓ (અને) રાજાઓએ સ્નાન કરી સુંદર વસ્ત્રો પહેરી સારા અલંકારો ધારણ કર્યા. ૪૪.

બધાએ વૃણિયુઓએ કમલની માલાઓ પહેરી. અથવા આ ફરી કહેલું છે. આથી (તેઓને) ભગવાનના જેવા સ્વરૂપવાળા કહેલા છે. પછી તેલ ચોળીને સ્નાન કર્યું સુંદર વસ્ત્રો પહેરી અને અલંકારો ધારણ કર્યા. ૪૪.

તન્મહિષ્યશ્ચ મુદિતા નિષ્કકણ્ઠયઃ સુવાસસઃ ॥

દીક્ષાશાલામુપાજગ્મુરાલિપ્તા વસ્તુપાણયઃ ॥૪૫॥

અને આનંદ પામેલી તેમની સ્ત્રીઓ કંઠમાં સુવર્ણની માલાઓ પહેરી સુંદર વસ્ત્રો પહેરી, લેપ કરી, હાથમાં વસ્તુઓ રાખી દીક્ષાશાલામાં ગઈ. ૪૫.

તેવી જ રીતે તેમની સ્ત્રીઓએ (અલંકાર પહેરી) ‘આનંદ પામેલી’ વિશેષણથી અંદરનો સંતોષ કહેલો છે. ‘કંઠમાં સુવર્ણની માલાઓ પહેરી, સુંદર વસ્ત્રો પહેરી’ શબ્દોથી પુરૂષોથી ભેદ કહેલો છે. આ વસ્ત્ર ઉપર ઓઢવાનું

* કોઈ ચીજ ન મળે ત્યારે તેને બદલે બીજી ચીજ ચલાવી લેવું-જેમકે જવ ન હોય તો તેને બદલે ઘઉં અથવા ચોખાથી ચલાવી લેવું-તેને અનુકલ્પ કહે છે.

x અધ્યાય ૩૩ શ્લોક ૬માં માલાઓ પહેરાવું કહેલું છે.

(કહેલું છે). પછી ચંદન વિગેરેનો લેપ કરી, હાથમાં લેટ(ની વસ્તુઓ) રાખી, જે શાલામાં દીક્ષા કરેલી (કરવાની) હતી ત્યાં (વસુદેવની) પત્નીઓનાં દર્શન કરવા ગઈ. ૪૫.

એવી રીતે મનુષ્યોનો કોલાહલ વર્ણવીને નીચેના શ્લોકમાં વાળંત્રો વિગેરેના કોલાહલનું વર્ણન કરે છે:—

નેદુર્મદઙ્ગપટહરશ્ચમેર્યાનકમદયઃ ॥

નનૃતુર્નટનર્તક્યસ્તુષ્ટુવુઃ સૂતમાગધાઃ

જગુઃ સુકળ્ઠચો મન્ધર્વ્યઃ સંગીતં સહભર્તૃકાઃ ॥૪૬॥

મૃદંગ, ઢોલ, શંખ, નોખત, નગારાં વિગેરે વાગ્યાં નટોએ અને નાચનારીઓએ નૃત્ય કર્યું. ભાટ અને ચારણોએ સ્તુતિ કરી, મુંદર કંઠવાળી ગંધર્વોની સ્ત્રીઓએ (પોતાના) પતિઓ સાથે સંગીતનું ગાન કર્યું. ૪૬.

વાળંત્રો નૃત્ય અને ગાન કહેલાં છે, અને વચ્ચે ભાટ અને ચારણોની સ્તુતિ (કહેલી છે). અહિં રસ અધિક ઉત્પન્ન થાય તે માટે મુખ્યપણે સ્ત્રીઓનું ગાન કહેલું છે, અને એકલી સ્ત્રીઓની શાસ્ત્રમાં મન્ત્ર કરેલી હોવાથી 'પતિઓ સાથે' હોવાનું કહેલું છે. ૪૬.

એ પ્રમાણે લૌકિક કોલાહલ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં યજ્ઞનો પ્રકાર કહે છે:—

તમમ્ભયસિન્ધવન્વિધિવદત્તમમ્ભયક્તમૃત્વિજઃ ॥

પત્નીભિરષ્ટાદશભિઃ સોમરાજમિવોદુભિઃ ॥૪૭॥

નક્ષત્રો સહિત ચંદ્રનો અભિષેક કરે તેમ અઠાર પત્નીઓ સાથે અંજન આંજેલા અને તેલ ચોળેલા તેનો ઋત્વિજોએ વિધિ પ્રમાણે અભિષેક કર્યો. ૪૭.

દશ દીક્ષાઓમાં અંજન આંજવાનું અને તેલ ચોળવાનું હોય છે. પછી પવિત્ર કર્યા પછી વિધિવત્ (વેદના અંગ) કદપમાં કહેલા પ્રકારે તેનો અભિષેક કર્યો. તેને અઠાર પત્નીઓ હતી, કોઈપણ તેની રજાત ન હતી, તે અર્થ 'અઠાર પત્નીઓ સાથે' શબ્દોથી કહેલ છે. જેમ ચંદ્રના રાજસૂય (યજ્ઞ)માં ઘણી પત્નીઓ સાથે રાજેલી, તેમ અહિં પણ કર્યું એમ કહેવા '(નક્ષત્રો સહિત) ચંદ્રનો અભિષેક કરે) તેમ' એવું દષ્ટાંત કહેલું છે.

તામિર્દુકુલવલયૈર્હારિનૂપુરકુણ્ડલૈઃ ॥

સ્વલંકૃતાભિર્વિવમ્બૌ દીક્ષિતોઽજિનસંવૃતઃ ॥૪૮॥

દીક્ષા લઈધેલા અને મૃગચર્મ ઓઢેલા (વસુદેવ) રેશમી વસ્ત્રો અને કડાંઓ, હાર ઝાંઝર અને કુંડલોથી શણગારેલી તે (સ્ત્રી)ઓ સાથે ઘણું શોભ્યા. ૪૮.

તે(શ્રી)ઓ તેા અલંકારોવાળી હતી અને પોતે (વસુંદેવ) તેા અલંકાર-રહિત હતો, એમ (કહેલું છે), કારણ કે તેણે દીક્ષા લીધી હતી અને અજિનેન કાળા મૃગનું ચામડું ઓઢેલું હતું. રેશમી વસ્ત્ર, કડાં વિગેરે બધાએ વૈભવશ્રી સ્ત્રીઓ શણગારાએલી હતી. ૪૮.

પછી નીચેના શ્લોકમાં તેના ઋત્વિજ્ઞેની શોભા વર્ણવે છે:—

તસ્યત્રિવિજો મહારાજ રત્નકૌશેયવાસસઃ ॥

સસદસ્યા વિરેજુસ્તે યથા વૃત્રહણોઽધ્વરે ॥૪૯॥

હે મહારાજ! જેમ ઇંદ્રના યજ્ઞમાં (બનેલું) તેમ રત્નો અને રેશમી વસ્ત્રો પહેરેલા તેના તે ઋત્વિજ્ઞે સભાસદો સાથે ઘણું શોભ્યા. ૪૯.

(ઋત્વિજ્ઞે યજ્ઞનું) કર્મ કરાવનારા હોવાથી કદાચ અલંકાર વિનાના હશે (એમ મનાય), તેથી અલંકાર (ધારણ કર્યાનું) કહે છે. સભાસદો સાથે બધાએ ઋત્વિજ્ઞે ઘણું શોભ્યા. વૃત્રનો વધ કર્યા પછી ઇંદ્રે ઘણી દક્ષિણાવાળો અશ્વમેધ (યજ્ઞ) કરેલો. તેમાં ઋત્વિજ્ઞે પણ ધનવાન થએલા, તેમ અહિં પણ થયું, એવો અર્થ છે. ૪૯.

એ પ્રમાણે ઇંદ્ર વરૂણ વિગેરેના જેવો આનો યજ્ઞ હતો એમ સમાન-પણાનું વર્ણન કરીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેનું) સર્વથી ઉત્તમપણું કહે છે:—

તદા રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ સ્વૈઃ સ્વૈર્વન્ધુભિરન્વિતૌ ॥

રેજતુઃ સ્વસુતૈર્દારૈર્જીવિશૌ સ્વવિભૂતિભિઃ ॥૫૦॥

તે સમયે પોતપોતાના બંધુઓથી અનુસરાએલા પોતાની વિભૂતિરૂપ પોતાના પુત્રો અને પત્નીઓ સાથે, જીવ અને ઈશ્વર બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ શોભ્યા. ૫૦.

જૂદા જૂદાના સંબંધીઓ ઘણા હતા, તેથી ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ બેવારે યોજેલ છે. પોતપોતાના બંધુઓથી અનુસરાએલા પુત્રો અને પત્નીઓ, તેઓની સાથે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ—એક જીવ અને બીજા ઈશ્વર, અથવા બંને જીવોને વશ રાખનારા—શોભ્યા. પહેલાં પત્નીઓ વિગેરે દ્રવ્યો તે વિભૂતિરૂપ છે, અથવા (બલભદ્રની) તામચી અને (શ્રીકૃષ્ણની) સાત્ત્વિક એવી વિભૂતિઓ જૂદી (જલુવી). ૫૦.

એ પ્રમાણે કોલાહલ કહીને, એવી રીતે ઘણા યજ્ઞો કર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ઈજે ડનુયજ્ઞં વિધિના અગ્નિહોત્રાદિલક્ષ્ણઃ ॥

પ્રાકૃતૈર્વૈકૃતૈર્યજ્ઞૈર્દ્રવ્યજ્ઞાનક્રિયેશ્વરમ્ ॥૫૧॥

અગ્નિહોત્ર વિગેરે નામવાળા પ્રાકૃત અને વૈકૃત યજ્ઞોથી દરેક યજ્ઞમાં વિધિપ્રમાણે દ્રવ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયાના ઈશ્વરનું યજ્ઞન કર્યું. ૫૧.

અગ્નિહોત્ર વિગેરેના મોજ જેમના નામ છે તેવા દરેક યજ્ઞમાં વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞન કર્યું. પ્રાકૃત અગ્નિહોત્ર(યજ્ઞ) પ્રસિદ્ધ છે, વૈકૃત તો કુંડમાંથી પાન કરનાર(દેવતા ?)ના માર્ગમાં રહેલ દૂધથી અગ્નિમાં કરેલ હોમ અથવા દ્રવ્યથી અગ્નિમાં કરેલ હોમ છે. તેવીજ રીતે દર્શ અને પૂર્ણમાસ સિવાયના બધા યજ્ઞો (વૈકૃત છે). લોકપ્રસિદ્ધ સિવાયના પશુઓ વૈકૃત છે. એવી રીતે સોમમાં પણ સર્વ સ્થલે પ્રકૃતિનો અથવા વિકૃતિનો ભાવ હોય છે. બધાએ યજ્ઞોથી ભગવાનનું જ યજ્ઞન કર્યું. તેનું કારણ (એ છે કે) આધિભૌતિક દ્રવ્ય, આધિદૈવિક જ્ઞાન આધ્યાત્મિક ક્રિયા—આ ત્રણેના ભગવાન ઈશ્વર છે. તેથી જ તે (દ્રવ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયા) ત્રણેથી ભગવાનનું જ પૂજન કરવામાં આવે તે યોગ્ય છે. આથી એમ કહેલું છે કે તેણે (વસુદેવે) સામાન્ય યજ્ઞોજ કર્યા પરંતુ રાજસૂય વિગેરે પ્રસિદ્ધ (યજ્ઞો કર્યા) નહતા. ૫૧.

પછી નીચેના શ્લોકમાં દક્ષિણા (આપ્યાનું) કહે છે:—

અર્થત્વિગ્મ્યો ડદતાત્કાલે યથામ્નાયં સ દક્ષિણાઃ ॥

સ્વલંકૃતેભ્યોઽલંકૃત્ય ગોમૂકન્યાં મહાધનાઃ ॥૫૨॥

પછી સારી રીતે અલંકારવાળા ઋત્વિજને અલંકાર (ધારણ) કરાવીને તેણે સમયે શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારે ગાયો, ભૂમિ, કન્યાઓ અને ઘણા ધનવાળી દક્ષિણાઓ આપી. ૫૨.

દક્ષિણાનું દાન ઉત્તમતા (પ્રાપ્ત) કરાવનાર તરીકે, લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી (તે) જૂદું કહેવામાં આવે છે. ‘સમયે’ એટલે જૂદા જૂદા (યજ્ઞના) સમયે યથામ્નાયં શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારે (દક્ષિણાઓ આપી). ‘સારી રીતે અલંકારવાળા....(અલંકાર કરાવીને)’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) પહેલાં યજ્ઞમાટે અલંકાર (ધારણ) કરાવેલા હોવા છતાં, ફરીથી દક્ષિણા (આપવા)ના આંગ તરીકે અલંકાર (ધારણ) કરાવ્યા. ‘રસવાળી (ભૂમિ) પ્રતિષ્ઠિતને આપવી’ એમ કોઈ સ્થલે ભૂમિ દક્ષિણા તરીકે જણાવેલી છે. તેવીજ રીતે દૈવ વિવાહમાં ‘કર્મ કરનાર ઋત્વિજને (અલંકાર ધારણ કરાવી કન્યાનું દાન)’ (મનુસ્મૃતિ ૩. ૨૮)માં કહેલું છે. ઘણા ધનવાળી બીજી કોઈક દક્ષિણાઓ (આપી). ૫૨.

પત્નીસંયાજાવમૃત્યૈશ્વરિત્વા તે મહર્ષયઃ ॥

સસ્તૂ રામહદે વિપ્રા યજમાનપુરઃસરાઃ ॥૫૩॥

તે મહર્ષિ વિપ્રોએ પત્નીસંયાજ અને અવસૃથ કરાવીને યજ્ઞ-માનને આગળ કરી પરશુરામે કરેલ ધરામાં સ્નાન કર્યું. ૫૩.

પછી પહેલાંની પેઠે* જૂદાં પત્નીસંચાજ અને અવલૂથ કર્મો કર્યા. મહર્ષિઓ (તે કર્મો) કરાવતા હતા તેથી કેઈ પ્રસંગે ચિંતા કરવાનું કારણ ન હતું. પછી અવલૂથ સ્નાન કાર્ય પતેલું હોવાથી પરશુરામના ધરામાં જ કર્યું. યજ્ઞમાન જેમની આગળ જતા હતા તેઓએ (પરશુરામના) ધરામાં સ્નાન કર્યું. ૫૦.

પછી નીચેના શ્લોકમાં સ્નાનના ઉત્સવનું વર્ણન કરે છે:—

નાનાલંકારવાસાંસિ વન્દિભ્યોડદાત્તથા સ્ત્રિયઃ ॥

તતઃ સ્વલંકૃતો વર્ણનાશ્વભ્યોડન્નેનાપૂજયત્ ॥૫૪॥

વન્ધૂન્સદારાન્સસુતાન્પારિવર્હેણ ભૂયસા ॥

વિદર્ભકોસલકુરુન્કાશિકેકયસૃજ્જયાન્ ॥૫૫॥

સદસ્યત્વિકસુરગાણાન્નૃભૂતપિતૃચારણાન્ ॥

શ્રીનિકેતમનુજાપ્ય શંસન્તઃ પ્રયયુઃ ક્રતુમ્ ॥૫૬॥

તે (વસુદેવે) અને (તેમની) સ્ત્રીઓએ ભાટોને જાતજાતના અલંકારો અને વસ્ત્રો આપ્યાં. પછી (વસુદેવે) અલંકાર ધારણ કરી (સર્વ) વર્ણોની અને કૂતરાં, સુધીના (પ્રાણીઓ)ની અન્નથી પૂજા કરી, પત્નીઓ સહિત તથા પુત્રો સહિત વિદર્ભ કેસલ કુરુ કાશિકેકય અને સૃજય બંધુઓને, તથા સભાસદો, ઋત્વિજો, દેવોના સમૂહો, માણસો, ભૂતો, પિતૃઓ અને ચારણોની ઘણી પહેરામણીથી પૂજા કરી. તેઓ લક્ષ્મીનાં ધામ(લગવાન)ની રજા લઈ યજ્ઞની પ્રશંસા કરતાં ગયા. ૫૪, ૫૫, ૫૬.

યજ્ઞમાને (વસુદેવે) અને તેની સ્ત્રીઓએ પણ (અલંકારો અને વસ્ત્રો) આપ્યાં. પછી અવલૂથ(સ્નાનનાં જલ)માંથી બહાર નીકળીને પોતે અલંકારો ધારણ કરીને બધાઓની પૂજા કરી. કૂતરાં સુધીનાં (પ્રાણીઓ)ની અન્નથી પૂજા કરી (અન્ન આપ્યું) અને બંધુઓની પહેરામણીથી પૂજા કરી. ‘વિદર્ભ’ વિગેરેથી બંધુઓને ગણાવે છે. તે પ્રમાણે સભાસદો, ઋત્વિજો, દેવોના સમૂહો (વિગેરે)ની અપૂજયત્ પૂજા કરી એ પહેલાનાં (શ્લોક: ૫૪ના ક્રિયાપદ) સાથે જ સંબંધ છે. ‘અન્નોથી પૂજા કરી’ (અન્નો આપ્યાં) એવો પાઠ છે. પછી તેઓ લક્ષ્મીનાં ધામ લગવાનની રજા લઈ, યજ્ઞની પ્રશંસા કરતાં ગયા એમ (તેઓ) પાછા ગયાનું કહેલું છે. ૫૪, ૫૫, ૫૬.

સાધારણ (માણસો) ગયાનું કહી, નીચેના શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ (પુરુષો ગયા) નું કહે છે:—

* ‘પહેલાંની પેઠે’ એટલે યુધિષ્ઠિરના રાજ્યના યજ્ઞની પેઠે. (ભે).

ધૃતરાષ્ટ્રોઽનુજઃ પાર્થ મીષ્મો દ્રોણઃ પૃથા યમૌ ॥

નારદો ભગવાન્ વ્યાસઃ સુહૃત્સંવન્ધિવાન્ધવાઃ ॥૫૭॥

વન્ધૂન્યરિષ્વજ્ય યદૂન્સૌહૃદાકિલ્ન્નચેતસઃ ॥

યયુર્વિરહકૃચ્છેણ સ્વદેશાંશ્વાપરે જનાઃ ॥૫૮॥

ધૃતરાષ્ટ્ર, (તેનો)નાનો ભાઈ, પૃથાના પુત્રો, ભીષ્મ, દ્રોણ, પૃથા, જોડકાં ભાઈઓ, નારદ, ભગવાન વ્યાસ, મિત્રો, સંબંધીઓ અને બાંધવો, બાંધવ યાદવોને ભેટી, સ્નેહથી ભીંજાએલ હૃદયવાળા થઈ વિરહના દુઃખ સાથે પોતાને દેશ ગયા, અને બીજા માણસો પણ ગયા. ૫૭-૫૮.

‘નાનો ભાઈ’ એટલે વિહર. પૃથાના પુત્રો એટલે પાંડવો (યુધિષ્ઠિર, ભીમ અર્જુન). ‘જોડકાં ભાઈઓ’ એટલે નકુલ અને સહદેવ, આ ક્ષત્રિયો સગાં હતાં. પછી ‘નારદ, ભગવાન વ્યાસ’ શબ્દોથી દેવઋષિ વિગેરે સંબંધીઓ કહેલા છે. બાંધવો યાદવોને ભેટી, સ્નેહથી ભીંજાએલ હૃદયવાળા થઈ વિરહના દુઃખ સાથે જ પોતપોતાના દેશ ગયા. ૫૭-૫૮.

એ પ્રમાણે સર્વ ગયાનું કહી, ‘નંદ ભગવાનનો વિરહ થાય તો જો નહિ, અથવા ભગવાન સાથે જશે’ એવી શંકા થાય, તેથી વસુદેવે (નંદનાં) મનને નિર્મલ કરી નંદને મોકલી ભગવાનને રાખ્યા એમ કહેવા માટે, તે (બે)નો સંવાદ કહેવામાં આવે છે. પહેલાં નીચેના શ્લોકમાં નંદ પોતાની મેળે ગયા નહિ એમ કહે છે:—

નન્દસ્તુ સહ ગોપાલૈર્વૃહત્યા પૂજયાર્ચિતઃ ॥

કૃષ્ણરામોગ્રસેનાઘૈર્ન્યવાત્સીશ્વન્ધુવત્સલઃ ॥૫૯॥

બાંધુઓ ઉપર પ્રેમ રાખનાર નંદ તો ગોપાલો સાથે ભારે પૂજાથી સત્કાર પામી શ્રીકૃષ્ણ, બલભદ્ર, ઉગ્રસેન વિગેરે સાથે રહ્યા. ૫૯.

યજ્ઞ પછી અથવા આરંભમાં જ ગોપાલો સાથે નંદ ભારે પૂજાથી સત્કાર પામ્યા. પછી શ્રીકૃષ્ણ, બલભદ્ર, ઉગ્રસેન વિગેરે સાથે રહ્યા. યાદવોના જેવા તે પણ એક (યાદવ થઈ રહ્યા). બાંધુઓ ઉપર પ્રેમ રાખનાર હોવાથી (તેના)નામાં અને યાદવોમાં) ભેદ ન હતો. ૫૯.

પછી નીચેના શ્લોકમાં સંવાદ કહેવા માટે પ્રસંગ કહે છે:—

વસુદેવોઽસૌત્તીર્ય મનોરથમહાર્ગવમ્ ॥

સુહૃદ્વૃતઃ પ્રીતમના નન્દમાહ કરે સૃજન્ ॥૬૦॥

મનોરથરૂપ મહાસાગરને સહેલાઈથી ઓળંગીને સ્નેહીઓથી પીંટાએલા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા વસુદેવે નંદને હાથ પકડી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૬૦.

મનોરથ એ જ યજ્ઞ. (તેમાં) વિઘ્નરૂપ મધરો હોવાથી ‘(તે) કેવી રીતે ઘશે (તરાશે) ?’ એવો મહાસાગર જ હતો. (તે ઓળંગ્યા) પછી સ્નેહીઓથી પીંટાએલા (વસુદેવે) પ્રસન્ન ચિત્તવાળા થઈ, હાથ પકડી નંદને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. હાથ પકડવાથી (વસુદેવે) પોતાનો ગુણ તે (નંદ)માં મૂક્યો. તેથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (નંદ) પોતાનું (વસુદેવનું) ઇચ્છેલું કરશે. ૬૦.

આરંભમાં તેની પ્રશંસા કહેવા માટે નીચેના શ્લોકમાં નંદે પોતાના ઉપર કરેલો સ્નેહ જણાવે છે:—

॥ વસુદેવ ઉવાચ ॥ વસુદેવ કહે છે:—

ભ્રાતરીશકૃતઃ પાશો નૃણાં યઃ સ્નેહસંજિતઃ ॥

તં દુસ્ત્યજમહં મન્યે દેવાનામપિ યોગિનામ્ ॥૬૧॥

હે ભાઈ! મનુષ્યોનું ‘સ્નેહ’ નામનું જે બંધન ઇશ્વરે કરેલું છે, તેને યોગીઓથી અને દેવોથી પણ તજી ન શકાય તેવું હું માનું છું. ૬૧.

તેથી જ સ્નેહ તજી ન શકાય તેવો છે. ભોગમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારાઓ, જ્ઞાનીઓ, દેવો, મોક્ષનાં સાધનો (આચરવા)માં મગ્ની રહેલા યોગીઓ-તેઓને ‘સ્નેહ’ ન હોવાનું સંભવે. હવે (મારા) પોતાના અનુભવથી જ જણાય છે કે તેઓથી પણ (સ્નેહ) તજી ન શકાય તેવો છે. તેથી બંધુ હોવાથી તમે સ્નેહ કર્યો (રાખ્યો), પરંતુ (અમારાથી) આનો બદલો થઈ શકે તેમ નથી, એવો ભાવ છે. ૬૧.

નીચેના શ્લોકમાં (નંદની) બદલો વાળી ન શકાય તેવી મૈત્રી પણ કહે છે:—

અસ્માસ્વપ્રતિકલ્પેયં યત્કૃતાંત્રેષુ મત્તમઃ ॥

મૈત્ર્યર્પિતાઽફલા વાપિ ન નિર્વર્તત કઠિંચિન્ ॥૬૨॥

(આપ) ઉત્તમ પુરૂષોએ અમે અજ્ઞાનીઓ પ્રતિ આ જે મૈત્રી કરેલી છે તે બદલો વાળી ન શકાય તેવી હોઈ નિષ્ફલ પણ છે. હોઈ પણ પ્રસંગે તે અટકવાની નથી. ૬૨

આમ ઉત્તમ પુરૂષોએ અમે પ્રતિ જે મૈત્રી કરેલી છે તે અજ્ઞાનીઓથી અપ્રતિકલ્પા બદલો વાળી ન શકાય તેવી છે. પ્રતિકલ્પઃ એટલે પ્રત્યુપકાર (બદલો). તેથી હોવાથી નિષ્ફલ છે. ‘ત’ ‘પણ’ શબ્દ નિરન્કાર દર્શાવવા (ચોક્કસ છે).

અથવા તે સફલ થાય. (તે) નિષ્ફલ હો કે સફલ હો, પરંતુ (તે) અટકવાની નથી. ૬૨,

એ પ્રમાણે પ્રત્યુપકાર થવાનો નથી અને મૈત્રી રહેવાની છે એમ જણાવી, નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

પ્રાગકલ્યાસ્તુ કુશલં ભ્રાતર્વં નાચરામહિ ॥

અવુના શ્રીમદાન્ધાશ્વા ન પશ્યામ પુરઃ સતઃ ॥૬૩॥

હે ભાઈ! પહેલાં તો શક્તિરહિત હોવાથી અમે તમારું કલ્યાણ કર્યું નહતું. હમણાં લક્ષ્મીના મદથી અંધ થએલા હોવાથી પ્રત્યક્ષ રહેલા (તમ)ને જોતા નથી. ૬૩.

ક્રિયાથી બદલો વાળી ન શકતો હોય તોપણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રત્યુપકાર કરવો જોઈએ, તે પણ ન કરવાનું કારણ કહે છે. પહેલાં જ્યારે કંસને હણેલ નહતો અને દારકા ગયા નહતા ત્યારે અમે (બદલો વાળવા) શક્તિરહિત જ હતા. તેથી જ હે ભાઈ! અમે તમારું કલ્યાણ કર્યું નહતું. ('હે ભાઈ!' એ) સંબોધનથી કલ્યાણ (કરવું) જરૂરી હતું એમ જણાવેલું છે. હમણાં રાજ્ય પ્રાપ્ત કરેલા (કલ્યાણ કરવા) શક્તિવાળા હોવા છતાં પણ લક્ષ્મીના મદથીજ અંધ થએલા હોવાથી પ્રત્યક્ષ સતઃ રહેલાઓને પણ તમને જોતા નથી. (આમ કહેલું છે), કારણ કે ધર્મી (જેના ઉપર સાચો ઉપકાર કરવાનો છે તે)ને જોયા પછી તેના ઉપર પ્રત્યુપકાર કરવાનું સંભવે. ૬૩.

'ત્યારે શું યોગ્ય છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં નિર્ણય કહે છે:—

મા રાજ્યશ્રીરભૂત્પુંસઃ શ્રેયસ્કામસ્ય માનદ ॥

સુજનાનુત વન્ધૂંશ્ચ ન પશ્યતિ યયાઽન્ધદ્રુ ॥૬૪॥

હે આદર આપનાર! રાજ્યલક્ષ્મી જેનાથી અંધ થએલી દષ્ટિ-વાળો સત્પુરુષોને અને બંધુઓને જોતો નથી તે કલ્યાણ ઇચ્છનાર પુરુષને (પ્રાપ્ત) ન થજો. ૬૪.

જો કે બંને(સ્થિતિમાં) બદલો વળાતો નથી, તોપણ અશક્તિવાળી સ્થિતિજ સારી, કારણ કે જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ એ બે પૈકી જ્ઞાન-શક્તિવાળા હોઈએ તેજ સારી સ્થિતિ છે. ધન હોય ત્યારે ક્રિયાશક્તિ તો હોવા છતાં પણ જ્ઞાનશક્તિ ન હોવાથી નકામી છે. તેથી (જે શક્તિઓમાં) એવો ભેદ હોવાથી કલ્યાણ ઇચ્છનાર પુરુષને રાજ્યલક્ષ્મી (પ્રાપ્ત) ન થજો. માન આદર વદાતિ આપે તે આદર આપનાર. આથી (એમ કહ્યું કે) તમે અમોને સંપૂર્ણ રીતે આદર જ આપો છો.

‘રાજ્યનો શું દોષ?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે, જે (રાજ્યની) લક્ષ્મીથી અંધ થએલી છે દષ્ટિ જેની, એટલે આંધળો થએલો, એવો અર્થ છે. (રાજ્યલક્ષ્મીથી આંધળો થએલો) સત્પુરુષોને અને બંધુઓને ભેતો નથી. ૬૪.

એવી રીતે પોતોનો દોષ જણાવીને અને નંદના ગુણો પ્રકટ કરીને સ્નેહને લીધે (વસુદેવ) રહ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

एवं सौहृदशैथिल्यचित्त आनकदुन्दुभिः ॥

रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ॥૬૫॥

સ્નેહને લીધે શિથિલ ચિત્તવાળા આનકદુન્દુભિ એ પ્રમાણે તેમણે (નંદે) કરેલ મૈત્રીનું સ્મરણ કરતાં આંખમાં આંસુવાળા થઈ રહ્યા. ૬૫.

રહુ (ઉપર) કહેલા અર્થને સિદ્ધ કરનાર હતું. તેમ (રહ્યા) ન હોત તો, ‘(આ) મુખથીજ કહે છે’ એવી શંકા થાય. સ્નેહને લીધે શિથિલપણું થએલું જે ચિત્તનું, તેવું ચિત્ત હતું જેમનું તેવા (વસુદેવ થયા), કારણ કે આ ‘આનકદુન્દુભિ’ ધણી ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા હતા. તેમણે કંસથી ભગવાનનું રક્ષણ કરેલું, (તો પછી) નંદપાસેથી પોતાના ઘેર લઈ જવામાં (તેમને) શું પ્રયાસ હોય? એવો ભાવ છે. ‘તેમણે કરેલી મૈત્રી’ એટલે ભગવાનનું રક્ષણ કરના સ્વપ મૈત્રી). ‘આંસુઓ હતાં જે આંખોમાં જેમની’ એ વિશેષણથી દુઃખ કુદરતી હોવાનું કહેલ છે. ૬૫.

नन्दस्तु सख्युः पियकृत्प्रेम्णा गोविन्दरामयोः ॥

अद्य श्व इति मासांस्त्रीन्यदुभिर्मामितोऽवसत् ॥૬૬॥

મિત્રનું પ્રિય કરનાર નંદ તો ગોવિંદ અને બલભદ્ર ઉપરના પ્રેમને લીધે યાદવોથી માન પામીને ‘આજ’ ‘કાલ’ કરતાં ત્રણ મહિના રહ્યા. ૬૬.

એવી રીતે સ્નેહનું સતતપણું પ્રાપ્ત કરીને, મિત્રનું પ્રિય કરનાર નંદ, ગોવિંદ અને બલભદ્ર ઉપરના પ્રેમને લીધે ‘હું’ આજે જઈશ, કાલે જઈશ’ એમ કહેતાં ત્રણ મહિના (કુરુક્ષેત્રમાં) રહ્યા. દરરોજજ યાદવોથી માન પામીને ત્રણ મહિના સુધી સ્વભાવથી જ રહ્યા, પછી ‘આજ (જઈશ) કાલ (જઈશ)’ એમ કહેતાં (બીજા) ત્રણ મહિના રહ્યા. ૬૬.

ततः कामैः पूर्यमाणः सत्रजः सह बान्धवः ॥

पराध्याभरणक्षौमनानાનર્घ્યપરિच्छेદैः ॥૬૭॥

વસુદેવોગ્રસેનાભ્યાં કૃષ્ણોદ્ભવલાદિભિઃ ॥

દત્તમાદાય પારિવર્હ યાપિતો યદુભિર્યયૌ ॥૬૮॥

પછી જેમની કામનાઓ પૂર્ણ કરવામાં આવતી હતી તેવા (નંદ) ગોપો સાથે અને બાંધવો સાથે, વસુદેવ અને ઉગ્રસેને, શ્રીકૃષ્ણ, ઉદ્ભવ અને બલભદ્ર વિગેરેએ ઘણાં કિંમતી આભરણો, રેશમી વસ્ત્રો, જાતજાતની ઘણી કિંમતી ઘરવખરી સાથે આપેલ પહેરામણી લઈને, યાદવોએ વળાવેલા ગયા. ૬૭-૬૮.

એવી રીતે માઘ (મહિના)થી આષાઢ સુધી રહીને, પછી જાતજાતની જેમની ઇચ્છેલી કામનાઓ ભગવાન પૂર્ણ કરતા હતા તેવા (નંદ) સત્રજઃ ગોપો સાથે અને બાંધવો સાથે (ગયા). ‘ઘણા કિંમતી (આભરણો વિગેરે)’ શબ્દથી ઇચ્છેલા પદાર્થો ગણાવે છે. ઘણાં કિંમતી આભરણો, કૌમારિ રેશમી વસ્ત્રો, અનર્થપરિચ્છેદાઃ દિવ્ય ઘરવખરી. આ ઘણાએ દરેકને આપ્યાં એમ તે (આપનારા)ઓને અડસઠમા શ્લોકમાં ગણાવે છે.

પાંચ મુખ્ય પ્રકારે ગણાવેલા છે. ઉગ્રસેન રાજા; (તેણે આપ્યાં), કારણ કે વસુદેવની પેઠે તેને પણ ભગવાને (કારાગ્રહમાંથી) મુક્ત કરાવ્યો હતો. ઉદ્ભવ પણ ઘણા સમય સુધી તે (નંદ)ના ઘેર રહેલ હોવાથી (તેણે પણ આપ્યાં). વલઃ બલભદ્ર. ‘અર્થે વિગેરે શબ્દથી દેવકી વિગેરેના પણ સમાવેશ કરેલો છે. આમણે આપેલ પહેરામણી લઈને દૂર સુધી સાથે આવી વળાવેલા હોઈ, (નંદ) યૌ ત્યાંથી ગયા. ૬૭-૬૮.

‘આ બધું લઈને જ જાય છે, પોતે કાંઈ આપ્યું નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

નન્દો ગોપશ્ચ ગોપાશ્ચ ગોવિન્દચરણામ્બુજે ॥

મનઃ ક્ષિપ્તં પુનર્હર્તુમશક્તા મથુરાં યયુઃ ॥૬૯॥

નંદ અને ગોપીઓ અને ગોપો ગોવિંદના ચરણકમલમાં મૂકેલું મન પાછું લેવા અશક્ત થઈ મથુરા ગયા. ૬૯.

નંદ અને ગોપીઓ એક વર્ગના, ગોપો વળી બીજા વર્ગના. જાનેએ સમૃદ્ધિ થાય તે સાટે ગોવિંદના ચરણકમલમાં મૂકેલું મન ઘણું પુષ્ટ થવાથી પાછું લેવા અશક્ત થઈ, મથુરાના દેશમાં જ ગયા; કારણ કે મનના પ્રયોજનથી બધું આપવામાં આવે છે. નંદ વિગેરેનું મન તો ભગવાનમાં જ હતું. (ત્યાં જ રાખી ગયા). તેથી નંદ વિગેરેનું જ ઘણું દ્રવ્ય અહીં રહેતું, એવો અર્થ છે. ૬૯

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

વન્ધુષુ પ્રતિયાતેષુ વૃષ્ણયઃ કૃષ્ણદેવતાઃ ॥

વીક્ષ્ય ગ્રાવૃષમાસન્નાં યયુર્દ્ધારિવર્તીં પુનઃ ॥૭૦॥

ખંધુઓ પાછા ગયા, પછી શ્રીકૃષ્ણ જેમના દેવ હતા તેવા યાદવો વર્ષાઋતુ નજીક આવેલી જોઈને પાછા દ્વારકા ગયા. ૭૦.

ખંધાએ પોતપોતાના દેશ ગયા, ત્યારપછી (યાદવો) પોતે એકલા પણ ઘણો સમય રહ્યા. ત્યાં ભયરિના રહેવાનું કારણ 'શ્રીકૃષ્ણ જેમના દેવ હતા તેવા' વિશેષણથી કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ અલૌકિક પ્રકારે રક્ષણ કરતા હતા જેમનું તેવા (હોવાથી રહ્યા).

'ત્યારે કેમ ગયા ?' એ બાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'વર્ષાઋતુ નજીક આવેલી જોઈને' શબ્દો કહેલા છે. ચાર અથવા દશ દિવસના અંતરે (વર્ષા છે) એમ બાણી ગયા. ૭૦.

પછી 'જેઓ (કુરુક્ષેત્ર) આવ્યા ન હતા તેઓને આ ઉત્સવ થયો નહતો' એવી શંકા દૂર કરવા, (તેઓને) વૃત્તાંત કહ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

જનેમ્યઃ કથયાંચકુર્વસુદેવમહોત્સવમ્ ॥

યદાસીતીર્થયાત્રાયાં સુદૃત્સંદર્શનાદિકમ્ ॥૭૧॥

વસુદેવે કરેલો મહોત્સવ (અને) તીર્થયાત્રામાં જે સ્નેહીઓનો મેળાપ વિગેરે થયેલ તે તેઓએ લોકોને કહ્યાં. ૭૧.

વસુદેવે કરેલો યજ્ઞનો મહોત્સવ, અને સ્નેહીઓનો જે મેળાપ વિગેરે (થયેલ), તે પણ (કહ્યાં). એવી રીતે (ભગવાને) નિરોધ કરેલા સાત્ત્વિકોને મોટા ઉત્સવસ્વરૂપ ફલનું દાન કર્યું એવો (અર્થ છે). ૭૧.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણલક્ષ્મીના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુખોદિનીમાં દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં પાંત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સંપૂર્ણ.

પાંત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

શુદ્ધિ પત્ર.

પાત્ર	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧ (ઉપોદ્ધાત)	૧૬	ઓગત્રીસતે	ઓગણત્રીસ
૨	૯	સૌહદમ્	સૌહદમ્
૫	૧૦	દવ્યનદચ્ચ	દવ્યનદચ્ચ
	૨૬	સ્તનાન્તરે	સ્તનાન્તરે
૬	૧૦	નિર્ભિન્નહૃદય	નિર્ભિન્નહૃદય
૭	૨૩	તામસોના	તામસોનો
૧૧	૨૨	કૃતાસન	કૃતાસન
૧૭	૨૪	ધૃષ્ટિ	ધૃષ્ટિ
	૨૮	કહેલું છે.	કહેલું છે. ૩૧.
૨૯	૩૨	હૃતં	હૃતં
૩૦	૨	ભમિનો	ભૂમિનો
	૨૪	મં સ્તુ	મયંસ્તુ
૩૨	૧૯	જ્ઞાતિ	જ્ઞાતિ
૩૯	૫	અને	અને ને
૪૧	૨૩	સાંભળે	સાંભળે
૪૨	૪	પાદોદક	પાદોદકં
૪૩	૮	ભગવાનનાં	ભગવાનનાં
૪૮	૧૮	પં	પયં
૫૦	૩૦	વિલોક્ય	તં વિલોક્ય
૫૨	૨૭	કુચૈલ	કુચૈલં
૬૩	૨૭	આમ્નાયા	આમ્નાયા
૬૬	૧૨	લક્ષ્મ	લક્ષ્મણ
૬૯	૬	માર્તી	માનાતં
૭૨	૧૮	કથંચ ન	કથંચન
૭૭	૨૭	ત્રીડિતો	ત્રીડિતો
૮૨	૩૦	પ્રાપ્ત કરા-	પ્રાપ્ત
૮૩	૭	બુદ્ધયા	બુદ્ધ્યા
	૨૪	પૂજ્યેશ્વી	પૂજ્યેશ્વી
૮૫	૨૧	દુર્ભગ	દુર્ભગ
૯૦	૨	વિચતે	વિચતે
	૨૪	લભે	લેભે
૯૧	૧૧	કર્મંધા	કર્મવંધા
૯૨	૧૪	સર્વામિષ્ટ :	સર્વામીષ્ટ :

૯૮	૧૨	હૃદેષુ	હૃદેષુ
૯૯	૩૦	કોંકણ	કોંકણ
૧૦૧	૪	દશો	દશો
૧૦૬	૧૮	ભગવાનને	ભગવાને
૧૧૦	૧૪૧	શુચઃ	શુચઃ
૧૧૫	૨૫	હોય છે	હોય છે
૧૧૮	૨	અક્ષર	અક્ષરમાં
૧૨૧	૨	ચતુસ્ત્રિંશો	ચતુસ્ત્રિંશો
	૩	કીર્તન	કીર્તન
૧૨૨	૨૩	હતાંહસઃ	હતાંહસઃ
૧૨૩	૭	ડશિં	ડશિવં
	૯	કરાવનારી	કરાવનારી
૧૩૬	૫	ચતુર્થ્યેવ	ચતુર્થ્યેવ
૧૩૯	૨૫	અમ્બઘઃ	અમ્બઘઃ
૧૪૦	૧૨	એક	એક+
૧૪૫	૨૨	દુદ્રુવુઃ	દુદ્રુવુઃ
૧૪૬	૨૩	મહાર્હ	મહાર્હ
૧૪૭	૩૪	તેમની	તેમને
૧૫૧	૫	કહેલ છે	કહેલ છે
૧૫૩	૭	પ્રસિદ્ધ	પ્રસિદ્ધિ
૧૫૮	૨૫	અર્ધ	અર્ધ
૧૬૨	૩૦	એને	એને
૧૬૪	૨૭	જાણીને	જાણીને
૧૭૭	૪	શાસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
	૨૪	સ્વરત્ય	સ્વસ્ત્ય
૧૮૧	૪	‘અભયર્થ’માંથી	‘અભયર્થ’માંથી
૧૮૩	૪	૪૨	૪૩
૧૮૭	૧૭	બંધુઓને	બંધુઓની
૧૮૯	૩૦	આમ	આપ
૧૯૧	૧૨	રજા	રજા
	૨૧	પિય	પ્રિય
૧૯૨	૧૧	અનર્થ	અનર્થ
	૨૭	‘સાટે	માટે

અનુક્રમણિકા

વિષય	પાનાં
દંતવક્રનો વધ	૨-૬
વિદ્વરથનો વધ અને શ્રીકૃષ્ણનો શસ્ત્રત્યાગ	૭-૯
બલભદ્રે કરેલી તીર્થયાત્રા	૯-૩૨
તીર્થયાત્રામાં બલભદ્રે કરેલ સૂતનો વધ	૧૧-૨૧
તીર્થયાત્રામાં બલભદ્રે કરેલ બલ્લવનો વધ	૨૨-૨૫
બલભદ્રનો ભીમ અને દુર્યોધનનું ગદાયુદ્ધ અટકાવવાનો પ્રયાસ	૩૦-૩૨
તીર્થયાત્રા પૂરી થતાં બલભદ્રે કરેલ યજ્ઞ	૩૨-૩૬
ભગવાનનાં વીર્યનું શ્રવણ કરાવવા પરીક્ષિતની શ્રીશુકને પ્રાર્થના	૩૭-૪૩
સુદામાની કથા	૪૩-૯૧
સુદામાના ગુણો અને દારિદ્ર્ય	૪૩-૪૫
સુદામાની પત્નીની તેને પ્રાર્થના	૪૫-૪૮
સુદામાનો દ્વારકા જવાનો ઉદ્દેશ	૪૮-૪૯
સુદામાનો શ્રીકૃષ્ણે કરેલ સત્કાર	૫૦-૫૪
સુદામા અને શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ	૫૪-૬૬
શ્રીકૃષ્ણ ધન આપવા સુદામા પાસે ભેટ માગે છે.	૬૭-૭૨
સુદામા ભેટ ન આપતો હોવાથી ધન આપવા સંબંધી ભગવાને કરેલ વિચાર	૭૨-૭૩
ભગવાન પૌંઆ પરાણે લઈ આરોગે છે.	૭૪-૭૫
લક્ષ્મીએ વધારે પૌંઆ આરોગવામાં કરેલો અંતરાય	૭૫-૭૬
સુદામાએ ઘેર પાછા જતાં માર્ગમાં કરેલ વિચાર	૭૭-૮૦
સુદામાના ભુવનનું વર્ણન અને ત્યાં તેનો સત્કાર	૮૦-૮૪
સુદામાએ વિચારેલ પોતાની સંપત્તિનું કારણ	૮૫-૮૬
સુદામાની ગતિ અને તેનાં ઉપાખ્યાનનાં શ્રવણનું ફલ	૯૦-૯૧
સૂર્યચંદ્ર પ્રસંગે સ્વમંતપંચકની યાત્રા	૯૩-૯૮
ત્યાં બીજાઓનો મેળાપ	૯૯-૧૦૨
વસુદેવ અને કુંતીનો સંવાદ	૧૦૨-૧૦૪
ત્યાં ભગવાનનાં દર્શનથી સર્વની પ્રસન્નતા	૧૦૪-૧૦૬
રાજાઓએ કરેલી વૃષ્ણિઓની પ્રશંસા	૧૦૬-૧૦૮
નંદનું આગમન અને સત્કાર	૧૦૮-૧૧૦
સ્ત્રીઓએ માનેલ યશોદાનો ઉપકાર	૧૧૦-૧૧૨
શ્રીકૃષ્ણનો ગોપીઓ સાથે મેળાપ અને તેમણે તેઓને કરેલ ઉપદેશ	૧૧૨-૧૧૮

ગોપીઓનો પ્રહલાવ અને શ્રીકૃષ્ણને વિજ્ઞપ્તિ	૧૧૮-૧૨૦
લગવાને મર્યોદામાર્ગીય યુધિષ્ઠરને કરેલો ઉપદેશ	૧૨૧-૧૨૬
અને યુધિષ્ઠિરની વિજ્ઞપ્તિ	૧૨૭-૧૫૦
સ્ત્રીઓની કથા—	૧૨૮-૧૨૯
દ્રૌપદીનો પટરાણીઓને પ્રશ્ન	૧૨૯-૧૩૦
રુક્મિણીનો ઉત્તર	૧૩૦-૧૩૧
સત્યભામાનો ઉત્તર	૧૩૧-૧૩૨
જાંબવતીનો ઉત્તર	૧૩૨
કાલિંદીનો ઉત્તર	૧૩૩
મિત્રવિંદાનો ઉત્તર	૧૩૩-૧૩૪
નાગનજીતીનો ઉત્તર	૧૩૪
સદ્રાનો ઉત્તર	૧૩૪-૧૩૬
પટરાણીઓ લક્ષ્મીરૂપ છે.	૧૩૬-૧૪૭
લક્ષ્મણનો વિસ્તારથી ઉત્તર	૧૪૭-૧૫૦
રોહિણી વિગેરેનો ઉત્તર	૧૫૨-૧૫૩
સ્ત્રીઓની કથાનું પરિણામ	૧૫૩-૧૬૦
મુનિઓનું આગમન અને લગવાને કરેલી તેઓની સ્તુતિ	૧૬૦-૧૭૦
મુનિઓનો ભ્રમ નિર્ણય અને ઉત્તર	૧૭૦-૧૭૧
વસુદેવની કર્મથી કર્મનો નાશ થાય તેવો પ્રકાર જણાવવાની	૧૭૨-૧૭૫
મુનિઓને પ્રાર્થના	૧૭૬-૧૮૨
મુનિઓનો સંશય નારદ દૂર કરે છે.	૧૮૨-૧૮૮
ઋષિઓનો વસુદેવને ઉત્તર	૧૮૬-૧૮૨
વસુદેવે કરેલ યજ્ઞ	૧૮૩
વસુદેવ નંદને યજ્ઞ મોકલે છે.	
વૃષ્ણઓનું દ્વારકા જવું	

